

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

**OSMANLI MODERNLEŞME DÖNEMİ KAPSAMINDA I.
MAHMUD'UN BANİLİĞİ (1730-1754)**

Yunus KARAKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2020

OSMANLI MODERNLEŞME DÖNEMİ KAPSAMINDA I.
MAHMUD'UN BANİLİĞİ (1730-1754)

Yunus KARAKAYA

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2020

TEŞEKKÜR

Uzun bir sürecin ürünü olan bu çalışma çok sayıda kişi ve kurumun katkılarıyla tamamlanmıştır. Lisans öğrenciliğimin ilk yıllarından itibaren görüş, fikir ve öneriyle hayat yolculuğumun şekillenmesinde katkıda bulunan, tez danışmanım Doç. Dr. Murat KOCAASLAN'a desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Görüş ve öneriyle çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU'na, Prof. Dr. Serpil BAĞCI'ya, Doç. Dr. A. Pelin Şahin TEKİNALP'e çalışmanın eksikliklerinin giderilmesinde gösterdikleri özen ve ilgi için teşekkür ederim. Hem jüri üyesi hem de düzeltmeleriyle adeta çalışmanın editörlüğünü yapan sevgili Hocam Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih MÜDERRİSOĞLU'na ayrıca teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez çalışmamın tamamlanmasında çok sayıda arkadaşımın katkısı bulunmaktadır. Tezimi okuyan, eksiklerin belirlenmesinde ve düzeltilmesinde değerli fikirleriyle katkı sunan sevgili arkadaşım Mine BİCAN'a, fotoğrafların çekilmesinde, yapı yerlerinin belirlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Kıvanç KOÇAK ve Mustafa KANDİL'e teşekkürü borç bilirim. Çalışmada bulunan metinlerin transkripsiyonlarında bana yardımcı olan Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora öğrencilerinden Talat KARATAŞ'a, M. Deniz KARAKIŞLA'ya ve Fehime Acat AKGÜL'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez yazım sürecinde zamanımın önemli bir bölümünü geçirdiğim Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve değerli çalışanları Mustafa, Mehmet ve Tümer Bey'e destekleri için teşekkür ederim.

ÖZET

KARAKAYA, Yunus. Osmanlı Modernleşme Dönemi Kapsamında I. Mahmud'un Baniliği (1730-1754), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020.

Tez çalışmamız, modernleşme hareketlerinin başladığı XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki gelişmeleri ve I. Mahmud'un (1730-1754) hükümdarlık yıllarını konu edinmektedir. Lâle Devri'nde (1718-1730) başlayan yenilik girişimleri, 1730'da Patrona Halil İsyanı'yla kesintiye uğramıştır. İsyancıların gölgesinde tahta çıkan I. Mahmud'un kararlı duruşu ve devlet ricalinin destekleriyle isyancılar öldürülmüş, modernleşme hareketleri hızlanarak devam etmiştir. Çalışmamız, yirmi dört yıl iktidarda kalan I. Mahmud'un şehzadelik ve hükümdarlık yıllarını dönem kaynaklarıyla değerlendirerek, kişiliğinin Osmanlı devlet yönetiminde ve modernleşme çabalarındaki etkinliğini sorgulamaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin, Rusya, Avusturya ve İran'la başarılı mücadeleler verdiği I. Mahmud dönemi, hem askeri hem de diplomatik başarıların yaşandığı parlak bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Yapılan başarılı savaşlar ve kazanılan topraklara rağmen Osmanlı'nın geleceğini Avrupa'dan alınacak yeniliklerde arayan I. Mahmud'un gerçekleştirmek isteği zihniyet dönüşümü ve bu amaçla kurulan Hendesehane, Humbarahane gibi kurumların kapsam alanları, süreklilikleri ve I. Mahmud döneminin sonrasına yankıları araştırılmıştır.

Ayrıca XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı mimarisine ve gündelik hayatına nüfuz eden Batılı mimari biçimler ve yaşam üslubunun yansımalarını, I. Mahmud dönemindeki gelişim çizgisini, kendinden önceki dönemlerle karşılaştırarak değerlendirilmiştir. Uzun süren hükümdarlığında I. Mahmud'un, İstanbul ve Taşra'daki mimari faaliyetleri, döneminde açılan askeri okullar, ivme kazanan kültürel, sanatsal gelişmeler, Sultan'ın, bu dönemde birer okul olarak hizmet veren kütüphane binalarının inşaatına gösterdiği özen ve bunların tebasında yarattığı etkiler genellikle döneminin şairleri ve vakanüvistlerinin aktarımlarından yola çıkılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Lâle Devri, Patrona Halil İsyanı, I. Mahmud, Mimari, Kurumlar, Kütüphane

ABSTRACT

KARAKAYA, Yunus. Mahmud I's Patronage in the Modernization period of the Ottoman Empire (1730-1754), MA Thesis, Ankara, 2020.

Our thesis discusses developments in the first half of the XVIII. Century, when modernization movements began, and the years of reign of Mahmud I (1730-1754). Reformation attempts that started in the Tulip Period (1718-1730) were interrupted by the Patrona Halil Rebellion in 1730. The rebels were killed with the determined stance of Mahmud I, who came to the throne in the shadow of the rebels, and with the support of the state officials, modernization movements continued at an accelerated pace. Our study tried to question the effectiveness of his personality in the Ottoman state administration modernization efforts by evaluating with period sources Mahmud I's shahzadeh and sultanate years, who remained in power for twenty-four years

The period of Mahmud I, in which Ottoman State successfully fought with Russia, Austria and Iran, was recorded as a brilliant period in which both military and diplomatic achievements were experienced. Despite the successful wars and the lands won, Mahmud I looking for the future of the Ottoman in innovations to be taken from Europe, has been investigated the continuity of mentality transformation and scope areas and continuity of institutions such as Hendesehane and Humbarahane established for this purpose and his repercussions after the Mahmud I period.

Further Western architectural forms and reflections of life style, which penetrated Ottoman architecture and daily life from the beginning of the XVIII. Century, were evaluated the development line in Mahmud I period by comparing it with the periods before it. In his long reign, Mahmud I's architectural activities in Istanbul and the provinces, military schools opened during his period, cultural and artistic developments that gained momentum, the Sultan's attention to the construction of the library buildings that served as schools during this period and their effects on his subjects were generally studied by taking into account the transfers of the poets and chroniclers of the period.

Key words: Tulip Age, Patrona Halil Rebellion, Mahmud I, Architecture, Institutions, Library

İÇİNDEKİLER

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	i
ETİK BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
RESİM DİZİNİ.....	ix
PLAN DİZİNİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: XVIII. YÜZYIL’IN İLK YARISINDA OSMANLI	
İMPARATORLUĞU.....	10
1.1. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kültür ve Sanat Ortamı.....	19
2. BÖLÜM: I. MAHMUD (1696-1754).....	32
2.1. Doğumu ve Şehzadelik Yılları.....	32
2.2. Kişiliği ve İç Dünyası.....	37
2.3. Hükümdarlık Yılları (1730-1754).....	43
2.4. Baniliği ve Eserleri.....	45
3. BÖLÜM: OSMANLILARDA SOSYAL VE EĞİTİM KURUMLARI.....	112
3.1. Erken Dönemden XVIII. Yüzyıla Kadar Eğitim Kurumları.....	112

3.2. Osmanlı Devlet Sisteminde Vakıf Kütüphane İlişkisi.....	131
4. BÖLÜM: SULTAN-İ MUHİBBANİ KÜTÜP I. MAHMUD: KİTAP VE KÜTÜPHANE	135
4.1. Ayasofya Camii I. Mahmud Kütüphanesi (1740).....	147
4.2. Fatih Camii I. Mahmud Kütüphanesi (1742).....	171
4.3. Galatasaray Mektebi I. Mahmud Kütüphanesi (1753-1754).....	196
4.4. Nuruosmaniye Camii I. Mahmud Kütüphanesi (1749-1755).....	200
5. DEĞERLENDİRME-SONUÇ.....	214
KAYNAKÇA.....	224
EKLER.....	245
Ek 1. I. Mahmud İktidarında Yapılan Çeşmelerin Yaklaşık Konumlarını Gösteren Harita.....	245
Ek 2. I. Mahmud İktidarında İnşa Edilen Kütüphanelerin Yaklaşık Konumlarını Gösteren Harita.....	246
Ek 3. Tez Çalışması Orijinallik Raporu.....	247
Ek 4. Tez Çalışması Etik Komisyon Muafiyet Formu.....	249

KISALTMALAR DİZİNİ

Ayr	Ayrıca
Bkz	Bakınız
BOA	TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
D. N	Defter Numarası
G. N	Gömlek No
MF	Maârif Nezareti
MK	Mektubî Kalemi
M. N.	Mühimme Numarası
M. S	Mısra
M. H	Mazbut-Hayri
Sad.	Sadeleştiren
TSM	Topkapı Sarayı Müzesi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

RESİM DİZİNİ

- Resim 1:** Levni, Surname, Okmeydanı'nda Gece Gösterisi, 1720
- Resim 2:** Levni, Surname, Şehzade Mustafa ve Mehmed'in Sünneti, 1720
- Resim 3:** Levni, Surname, Esnaf Alayı, 1720
- Resim 4:** Levni, Surname. III. Ahmed ve Sadrazam İbrahim Paşa, 1720
- Resim 5:** J. B. Van Mour, İsyancıların Ölümü (1730)
- Resim 6:** Abdullah Buhari, Kadın Figürü, 1726-1745
- Resim 7:** Abdullah Buhari, Yıkılan Kadın, 1726-1745
- Resim 8:** T.S.M. I. Mahmud'un Giydiği İpek Kaftan
- Resim 9:** Sultan I. Mahmud Han
- Resim 10:** Sultan I. Mahmud Han
- Resim 11:** Sultan I. Mahmud Han
- Resim 12:** Taksim Maksemi, (1732), Güney Cephesi
- Resim 13:** Taksim Maksemi, Güneydoğu Cephesi
- Resim 14:** Taksim Maksemi, (1732), I. Mahmud Çeşmesi
- Resim 15:** I. Mahmud Bendi (Topuzlu Bend)
- Resim 16:** İtimad-ud-Devle Türbesi'nin (1626-1628) Eyvanından Ayrıntı
- Resim 17:** Topkapı Sarayı, III. Ahmed'in Yemiş Odası, (1705)
- Resim 18:** I. Mahmud Çeşmesi (1732) (Çinihane) Ayrıntı
- Resim 19:** İtimad-ud-Devle Türbesinden (1626-1628) Ayrıntı
- Resim 20:** Tophane, I. Mahmud Çeşmesi (1732) Genel Görünümü
- Resim 21:** Tophane, I. Mahmud Çeşmesi (1732) Kuzey ve Batı Cepheleri
- Resim 22:** Tophane, I. Mahmud Çeşmesi, Güney Cephe, Ayrıntı
- Resim 23:** Tophane I. Mahmud Çeşmesi, Çeşme Aynasından Ayrıntı
- Resim 24:** W. H. Barlett, Tophane Çeşmesi, (XIX. Yüzyıl)
- Resim 25:** Beyoğlu, Bayıldım Cad. I. Mahmud Çeşmesi, 1748
- Resim 26:** Beyoğlu, I. Mahmud Çeşmesi (1748), Ayrıntı
- Resim 27:** Eminönü, Cağaloğlu I. Mahmud Çeşmesi'nin Kitabesi

- Resim 28:** Eminönü, Cağaloğlu, I. Mahmud Çeşmesi (1742)
- Resim 29:** Üsküdar, Kandilli, I. Mahmud Çeşmesi, 1751
- Resim 30:** Topkapı Sarayı Kuşhane Kapısı I. Mahmud Çeşmesi, (1735)
- Resim 31:** Hasan Paşa Hanı, Giriş Cephesi, I. Mahmud Çeşmeleri, (1747)
- Resim 32:** Mehmed Emin Ağa Çeşme ve Sebili (1740)
- Resim 33:** Soğukçeşme, Beşir Ağa Çeşme-Sebili (1745)
- Resim 34:** Enderuni Fazıl, Zenanname, Sa'dabad ve Harem Kadınları (XVIII. Yüzyıl)
- Resim 35:** L'Espinasse, Patrona İsyanı'ndan Sonra Kâğıthane/Sadabad Mesiresi (XVIII. Yüzyıl)
- Resim 36:** W. H. Bartlett, Boğaziçi'nde Türk Evleri, 1835.
- Resim 37:** D'Ohsson'un Gravüründen Bayıldım Köşkü'nün Görünümü (XVIII. Yüzyıl)
- Resim 38:** İstanbul, Üsküdar Yeni Valide Camii, 1708-1710
- Resim 39:** Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 1734
- Resim 40:** Ayasofya I. Mahmud İmareti, Güneydoğudan Görünüşü, 1847-1858
- Resim 41:** Ayasofya I. Mahmud İmareti, Güneydoğudan Görünüşü
- Resim 42:** Ayasofya İmareti'nin Merasim Kapısı, Kuzeydoğudan Görünüm
- Resim 43:** Ayasofya İmareti Merasim Kapısı, Kuzeydoğudan, Ayrıntı
- Resim 44:** Ayasofya İmareti, Batı Cephede Bulunan Kapı
- Resim 45:** Ayasofya İmareti Kuzeydoğu Kapısı, Avlu Cephesi
- Resim 46:** Tophane-i Amire, Mermer Giriş Kapısı, 1743
- Resim 47:** J. F. Lewis, I. Mahmud İmareti ve Soğukçeşme Sokağı, 1836
- Resim 48:** Ayasofya, I. Mahmud Şadırvanı, 1740-1741
- Resim 49:** Ayasofya, I. Mahmud Şadırvanı, Havuzlu Bölümden Ayrıntı
- Resim 50:** Ayasofya, I. Mahmud Sıbyan Mektebi, 1740
- Resim 51:** Kahire, I. Mahmud Medrese ve Sebil-Küttabı Görünümü
- Resim 52:** Kahire, I. Mahmud Medrese ve Sebil-Küttabı Kuzeybatıdan Görünümü
- Resim 53:** Kahire, I. Mahmud Medrese ve Sebil-Küttabı, (1750), Şadırvan
- Resim 54:** Kahire, I. Mahmud Medresesi Sebil-Küttabı
- Resim 55:** Nuruosmaniye Camii (1749-1755)

- Resim 56:** Nuruosmaniye Camii, Harim Bölümü
- Resim 57:** Edirnekapı, Mihrimah Sultan Camii (1562-1565)
- Resim 58:** Nuruosmaniye Camisi Örtü Sisteminden Ayrıntı
- Resim 59:** Nuruosmaniye Camisi Cepheden Görünüm
- Resim 60:** Nuruosmaniye Camisi, Avlu Kapısı Portali
- Resim 61:** J. L. Gerome, Versailles Sarayı (1674) Merdivenleri, 1878
- Resim 62:** Nuruosmaniye Cami, Avludan Kubbenin Görünümü
- Resim 63:** Nuruosmaniye Külliyesi, I. Mahmud Türbesi
- Resim 64:** Nuruosmaniye Külliyesi, Batı Kapısında Çeşme ve Sebil'in Görünümü
- Resim 65:** İstanbul, I. Abdülhamit Çeşme-Sebili, 1777
- Resim 66:** Nuruosmaniye Külliyesi, Güneydoğu ve Güneybatıda Yer Alan Medrese ve İmaret
- Resim 67:** Nuruosmaniye Külliyesi, Medrese Avlusu
- Resim 68:** Nuruosmaniye Külliyesi, İmaretin Avlusu
- Resim 69:** Köprülü Külliyesi Kütüphanesi (1661-1676) Genel Görünüm
- Resim 70:** Köprülü Kütüphanesi, Batı Cephesi-Giriş
- Resim 71:** Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi (1700) Genel Görünüm
- Resim 72:** Şeyhülislâm Feyzullah Efendi Medresesi ve Kütüphanesi (1700-1701)
- Resim 73:** Feyzullah Efendi Medresesi ve Kütüphanesi Kuzeydoğu Cephesi
- Resim 74:** W. H. Barlett, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi
- Resim 75:** Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi Okuma Bölümü
- Resim 76:** İstanbul, Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi, Avludan Bakış
- Resim 77:** İstanbul, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi
- Resim 78:** Şehit Ali Paşa Kütüphanesi Okuma Salonu
- Resim 79:** İstanbul, Damat İbrahim Paşa Medrese/Kütüphanesi (1720)
- Resim 80:** Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi Revak Sütunlar
- Resim 81:** Refik Gökman, 1930'lar, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi
- Resim 82:** Eyüp, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Giriş Cephesi
- Resim 83:** İstanbul- Eminönü, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Görünüşü

- Resim 84:** Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Aynalı Tonoz
- Resim 85:** Atıf Efendi Kütüphanesi, Okuma Salonu
- Resim 86:** Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Arapça Tarih Manzumesi
- Resim 87:** Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Farsça Tarih Manzumesi
- Resim 88:** 1 Ocak 1740 Tarihli Ayasofya Vakfiyesinin Kapağı ve ilk Varakları
- Resim 89:** 1 Ocak 1740 Tarihli Ayasofya Vakfiyesinin Kapağı ve ilk Varakları
- Resim 90:** Ayasofya Kütüphanesinin İçten Görünümü ve Giriş Taşlığı
- Resim 91:** Ayasofya Kütüphanesi Giriş Taşlığından Ayrıntı
- Resim 92:** Ayasofya Kütüphanesi Giriş Kapısı “Ya Fettah” Yazılı Tokmak
- Resim 93:** Ayasofya Kütüphanesi Okuma Salonu
- Resim 94:** Ayasofya Kütüphanesi Giriş, Kitabelerden Ayrıntı
- Resim 95:** Okuma Salonunda I. Mahmud'un Tuğrası ve Çini Süsleme
- Resim 96:** Ayasofya Kütüphanesi Işık Taşlığı-Koridor
- Resim 97:** Ayasofya Kütüphanesi, Güneybatı, Hazine-i Kütüb Bölümü
- Resim 98:** Ayasofya Kütüphanesi Hazine-i Kütüb Girişinde I. Mahmud'un Tuğrası
- Resim 99:** Ayasofya Kütüphanesi Hazine-i Kütüb Bölümünün Kubbesi
- Resim 100:** Ayasofya Kütüphanesi Hazine-i Kütüb bölümü ve Kitaplık
- Resim 101:** Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Önce Okuma Odası'nın Tavanı
- Resim 102:** Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Sonra Okuma Odası'nın Tavanı
- Resim 103:** Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyonda Önce Okuma Salonu'nun Şebekeleri
- Resim 104:** Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Sonra Okuma Salonu'nun Şebekeleri
- Resim 105:** Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Sonra Hazine-i Kütüb Bölümünün Kubbesi
- Resim 106:** Fatih Cami I. Mahmud Kütüphanesi Giriş Kapısındaki Kitabe
- Resim 107:** Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi Güneybatı Cephesi, Giriş
- Resim 108:** Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Güneybatıdan Görünüm
- Resim 109:** Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Giriş Sofası
- Resim 110:** Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Okuma Salonu

- Resim 111:** Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Kubbeden Ayrıntı
- Resim 112:** Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Sütun Başlıkları
- Resim 113:** Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Sütun Başlığı, Ayrıntı
- Resim 114:** Bodrum Kat Döşemenin Altında Kurulan Ahşap Sistem
- Resim 115:** I. Mahmud Kütüphanesi, Kuzeybatı-Güneydoğu Görünümü (2006)
- Resim 116:** Fatih Kütüphanesi Kubbeli Bölüm Restorasyondan Önce ve Sonra
- Resim 117:** Fatih Kütüphanesi Kubbeli Bölüm Restorasyondan Önce ve Sonra
- Resim 118:** Fatih Kütüphanesi Merkezi Kubbe Restorasyondan Önce ve Sonra
- Resim 119:** Fatih Kütüphanesi Merkezi Kubbe Restorasyondan Önce ve Sonra
- Resim 120:** Cağaloğlu Hamamı, Sütun Başlığı, 1742-1743
- Resim 121:** Fatih Kütüphanesi, Okuma Salonu, Sütun Başlığı, 1742
- Resim 122:** İstanbul, Hacı Kemalettin Cami, 1746, Sütun Balığı
- Resim 123:** Nuruosmaniye Kütüphanesi, Hazine-i Kütüb Odasının Girişinde Kitabe
- Resim 124:** Nuruosmaniye Kütüphanesi Genel Görünümü
- Resim 125:** Nuruosmaniye Kütüphanesi Kuzey Kapısı (Hümayun Kapısı)
- Resim 126:** Nuruosmaniye Kütüphanesi Merkezi Kubbe
- Resim 127:** Nuruosmaniye Kütüphanesi Okuma Salonu
- Resim 128:** Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ayna Tonoğlu Tavan
- Resim 129:** Nuruosmaniye Kütüphanesi Pencerelelerinin Dışarıdan Görünümü

PLAN DİZİNİ

Plan 1: I. Mahmud Bendi (1750) (Topuzlu Bend) Planı

Plan 2: Mehmed Emin Ağa Çeşme ve Sebili (1740) Plan Kompozisyonu

Plan 3: Hekimoğlu Ali Paşa Camii 1734, Planı

Plan 4: Ayasofya'da I. Mahmud Döneminde İnşa edilen Yapılar (1. Sıbyan Mektebi, 2. Şadırvan, 11. Kütüphane, 20. İmaret)

Plan 5: Ayasofya I. Mahmud Şadırvanı (1740-1741) Planı

Plan 6: Kahire, Sultan I. Mahmud Medresesi ve Sebil- Küttabı, 1750

Plan 7: Nuruosmaniye Camii Planı, 1749-1755 (1. Doğu girişi, 2. Hünkâr Kasrı, 3. Cami, 4. Türbe, 5. Kütüphane, 6. Medrese, 7. İmaret, 8. Kapalı Çarşı (Batı girişi).

Plan 8: Köprülü Kütüphanesi (1661-1676) Vaziyet Planı

Plan 9: Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi (1700) Üst Kat Planı

Plan 10: Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, 1719, Planı

Plan 11: Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi (1708) Planı

Plan 12: Şehit Ali Paşa Kütüphanesi (1715) Planı

Plan 13: Şehzadebaşı, Damad İbrahim Paşa ve Fatma Sultan Darülhadisî (1719-1720) Planı

Plan 14: Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi Planı

Plan 15: Eyüp, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Planı

Plan 16: Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Planı

Plan 17: Atıf Efendi Kütüphanesi Planı

Plan 18: Pienza Katedrali Planı

Plan 19: Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesinin Planı

Plan 20: İstanbul, Fatih Külliyesi Planı

Plan 21: Fatih Külliyesi ve I. Mahmud Kütüphanesi'nin Konumu

Plan 22: Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi Planı

Plan 23: Nuruosmaniye Külliyesi ve Kütüphanenin konumu

Plan 24: Nuruosmaniye Kütüphanesi Planı

Plan 25: Nuruosmaniye Kütüphanesi Planı

Plan 26: Roma S. Carlo all Quatro Fontane Kilisesi (1634-1682) Planı

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan yıkılışına kadar olan sürecin her evresinde çevre kültürlerle etkileşim içinde olmuştur. 1453'te İstanbul'u fetheden II. Mehmed, Bizans kültürünü reddetmediği gibi, kendini Doğu Roma İmparatorluğu'nun varisi olarak görmüştür. Yavuz Sultan Selim'le Doğu'da hâkimiyet kuran Osmanlılar, İran'ın kültür ve sanatını kendi gelenekleri içinde eritmişlerdir.¹ Kanuni Sultan Süleyman ile sanat ve mimari de İmparatorluğa 'özgü' bir üslup oluşturan Osmanlıların, Avrupa'yla ilişkisi ise bu dönemlerde diplomatik ve siyasi gelişmelerle sınırlı kalmıştır.² Ancak XVII. yüzyılda alınan yenilgiler ve Doğubilim çalışmalarının yoğunluk kazanmasıyla, kültürel ve toplumsal etkileşimlerin ilk adımları atılmıştır. XVIII. yüzyılda İmparatorluğun, Avrupa karşısında süregelen "benmerkezci" anlayışı, yerini başta Fransa olmak üzere derin ilişkilere bırakmıştır. Osmanlı, 'yönetici' sınıfının batılı yaşam biçimini görünür kılmak istediği başkent İstanbul'da, bu yeni anlayışı geleneksel yaşam biçiminin baltalanması olarak algılayan halk, 1730'da patlak veren isyanla oluşturulmak istenen 'yeni' düzene tepkisini göstermiştir. Bu tez çalışması, gelenek ve yeniliğin savaşından sonra tahta çıkan yirmi dördüncü Osmanlı hükümdarı I. Mahmud'u ve dönemini araştırmaktadır.

Tezimiz, I. Mahmud döneminde devlet sisteminde gerçekleşen yapısal değişikliklere, açılan eğitim kurumlarıyla hızlanan modernleşme hareketlerine ve özellikle 1718'den sonra artan sivil mimari yapılaşmanın Patrona Halil İsyanı'yla kesintiye uğraması ve I. Mahmud'un iktidarında izlenen banilik faaliyetleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapımı artan bağımsız kütüphane kurma düşüncesinin yaygınlaşmasının nedenleri bu çalışmanın odak

¹ 700 yıllık tarihinde Osmanlı İmparatorluğu, farklı aşamalarda Doğu ve Batı ile ilişki içinde olmuştur. Osmanlı kültürünün oluşumuna katkı sağlayan, farklı coğrafyalardan gelen sanatçı ve zanaatçıların katkılarıyla oluşan kültürel sentez, XVI. yüzyılda Osmanlı'ya özgü bir potada eritilebilmiştir. Tarihsel süreçte Osmanlı, yüzü hep Batı'ya dönük Müslüman bir devlet olarak diğer İslam ülkelerinin kültürünü taklit etmediği gibi, Batı kültürüne tamamen benzeme çabasında da olmamıştır (Erzen, 1999, s. 39-45).

² Osmanlı İmparatorluğu'nda saltanat ideolojisinin olduğu dönem Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) iktidar dönemidir. Bu ideoloji dönemlerin özelliklerine göre değişim gösterir. Beylik döneminde izlenen ideoloji politikasıyla Klasik veya Batılılaşma dönemi birbirinden oldukça farklıdır. XVI. yüzyılda, Sultan Süleyman'ın iktidarında İstanbul saltanat ideolojisinin imgesi olmuştur. Bu gelişim bireysellikten ziyade hanedanlığın kurumsallaşmasıyla ilişkilendirilebilir (Yenişehirlioğlu, 1999, s. 17-22)

noktasını oluşturmaktadır. Bu dönemde birer eğitim kurumu işlevi gören kütüphane yapılarını ‘süreklilik’ açısından değerlendirirken ana kaynaklarımız vakanüvis ve şairlerin mimari yapılara yönelik aktarımlarından oluşmuştur. Genel anlamda XVIII. yüzyıl ama özelde I. Mahmud’un iktidarında Osmanlı mimarisi için yeni sayılabilecek çok sayıda kütüphane binası inşa edilmiştir. Kitap sevgisi ve eğitimi yaygınlaştırma, öğrenci ve ulemayı kitapla buluşturmaya yönelik yoğun çabaları nedeniyle, “sultan-i muhibbani kütüp” lakabıyla bilinen I. Mahmud’un kitap sevgisi ve kütüphane kurma çabaları, yirmi dört yıllık iktidarında devlet ricalinin eşlik etmesiyle önemli oranda artış göstermiştir. I. Mahmud, sadrazam ve vezirlerin İstanbul’da kurduğu kütüphanelerin mimari özellikleri, konumları, kuruluş amaçları, eğitim yapılarının dönemin şairleri ve halk arasında etkileri, yazılan manzum eserlerde vurgulanan mimari öğelerle banilerin kişiliği arasında ilişki incelenmiştir.

Uzun süren iktidarında I. Mahmud, İstanbul’un yeniden imarına gösterdiği yoğun ilgiden dolayı “*Muammer-i bilâd Sultan Mahmud Han*” olarak tanınmıştır. Döneminde gerçekleştirilen su yapıları, sivil mimarlık eserleri ve dini yapılarla değişen başkent İstanbul’da, en üst düzey Osmanlı yöneticisinin katkıları, kendinden önceki mimari gelişmelerle benzerlik ve farklılıkları inceleyerek değerlendirmektedir.

Bu amaçla çalışmaya çağdaş ve dönem kaynakları incelenerek başlanmıştır. I. Mahmud’u ve iktidar dönemini ele alan tez ve kitaplar taranarak dönem hakkında bilgi edinilmiştir. TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde bulunan dönemle ilgili arşiv belgelerinden faydalanılmıştır. XVIII. yüzyıl Osmanlı vakanüvistlerinin dönemle ilgili yazdıkları, çağdaş kaynaklarla karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Sultan Mahmud döneminde inşa edilen yapıların kitabeleri incelenerek “banilerin” vurgulamak istediği konular üzerinde durulmuştur. Çalışmanın önemli bir bölümünü saha çalışmaları oluşturmuştur. I. Mahmud’un baniliğinde inşa edilen çeşme, köşk, cami, medrese, imaret ve kütüphane yapılarının büyük çoğunluğu yerinde incelenmiş, günümüze gelen yapıların fotoğrafları çekilmiş, deprem, yangın ve zamanın yarattığı tahribatlar belgelenmeye özen gösterilmiştir.

Çalışmanın önemli bir kısmını oluşturan kütüphanelerin vakfiyeleri incelenerek kuruluş amaçları ve işleyişleri hakkında bilgi edinilmiştir. Kütüphaneciliğin, ‘Altın Çağı’nın

yaşandığı I. Mahmud döneminde, Ayasofya, Fatih, Galatasaray ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri için yazılan manzum eserler incelenerek, kütüphanelerin toplumsal yankıları ve mimari özellikleri derlenmiştir. I. Mahmud döneminde Kahire, Belgrad, Fethülislam/Vidin gibi Taşra bölgelerinde inşa edilen eğitim yapıları da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Tez çalışması giriş bölümünden sonra dört ana başlık altında incelenmiştir. Birinci bölümde XVIII. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nda vuku bulan siyasi ve askeri gelişmelerle birlikte dönemin kültürel ve sanatsal gelişmelerini kapsamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde XVIII. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da yaşanan bilimsel, sanatsal ve kültürel gelişmelere değinilerek tamamlanmıştır.

Tezin ikinci bölümü, I. Mahmud'un hükümdarlık yıllarını kapsar. I. Mahmud'un, doğumu ve şehzadelik yıllarını, kafeste geçen yirmi yedi yılın sultanın düşünce ve iç dünyasına etkileri araştırılmıştır. İzleyen alt başlıklarda yirmi dört yıl süren iktidarında izlediği politika ve gerçekleştirdiği banilik faaliyetleri anlatılmaktadır.

Tezin üçüncü bölümü XVIII. yüzyılda artan kütüphane yapılarına hazırlık mahiyetindedir. "Osmanlı Döneminde Sosyal ve eğitim kurumları" başlığı altında derlenen bölümde erken dönemden başlanarak eğitim kurumlarının gelişimi aktarılmıştır. Kütüphane yapılarının neredeyse tamamının vakıfların bünyesinde kurulmuş olması nedeniyle kütüphane-vakıf ilişkisi dönemin ekonomik gelişmeleri gözönünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

Dördüncü ve son bölüm, XVIII. yüzyılda artan kütüphane sayılarına ve I. Mahmud'un baniliğini yaptığı kütüphanelere ayrılmıştır. Çalışmanın ilgili bölümünde 'süreklilik' gözetilerek kendinden önce ve sonraki yapılarla karşılaştırılarak kütüphane mimarisinde oluşan farklılıklara, birer eğitim kurumuna dönüşmesinde, sultan ve devlet ricalinin kütüphane inşasında oynadığı rolün nedenleri incelenmiştir.

İnceleme yapılırken çoğunluğu halka açık birer eğitim kurumu olan kütüphanelerin, XVIII. yüzyıl Osmanlı elitinde ve halk arasındaki yansımaları, kütüphane yapılarına atfen yazılan manzum eserler ve maniler değerlendirilerek çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu bölüme şairlerin yazdığı manzum eserler ve halk arasında söylenen maniler

eklenerek, yapılan kütüphanelerin metinlerde, mimari ve sosyolojik açıdan çağının okur-yazarı ve halk arasında nasıl algılandığı saptanmaya çalışılmıştır.

XVIII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve I. Mahmud dönemi hakkında yazılmış çok sayıda eser bulunmaktadır. Daha çok dönemin vakanüvist ve şairlerin çalışmalarından faydalanan tez çalışmasında referans alınan başlıca kaynaklar şunlardır:

Münir Aktepe'nin 1976 yılında transkripsiyonunu yaptığı, Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin 'Mür'it-i Tevârih-I' isimli eseri, I. Mahmud'un iktidarının ilk yılında başlayarak ölüm tarihi olan 1755 yılına kadar siyasi, kültürel ve mimari gelişmeleri aktarır. Müellifin çalışması I. Mahmud'un iktidar yıllarında gelişen olayları dönemlere ayırarak aktarması, dönemin siyasi gelişmelerini, Osmanlı'nın dış politikasında sultan ve sadrazamların etkinliklerine vurgu yapması bakımından önemlidir.

Yazarın diğer çalışmaları olan ve Münir Aktepe tarafından transkripsiyonları yapılan 'Mür'it-i Tevârih-II. A' ve 'Mür'it-i Tevârih-II. B' I. Mahmud'tan sonra tahta çıkan III. Osman ve III. Mustafa dönemini ele almaktadır. Bu çalışmalar, I. Mahmud'tan sonraki gelişmeleri anlamdirmek için değerli veriler sunmaktadır.

Mesut Aydın'ın 2007 yılında transkripsiyonlarını yaparak yayınladığı 'Vak'anüvis Subhî Mehmet Efendi, Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte' isimli çalışma dönem kaynağı olması bakımından önemlidir. 1730-1744 yıllarını kapsayan dönemi aktaran müelliflerin eseri özellikle kütüphane yapılarına dair verilen bilgiler açısından bu çalışmada faydalanılan başlıca kaynaklardan olmuştur.

Ziya Yılmaz'ın transkripsiyonuyla 2019'da yayınlanan 'İzzî Tarihi'nde, İzzî Süleyman Efendi, 1742-1755 yılına kadar gelişmeleri ele almıştır. Dönemin siyasi gelişmeleriyle birlikte yazarın sivil-mimarlık eserleri olan köşk ve kasırların betimlemelerini yapması günümüze gelmeyen yapılar hakkında fikir edinmemize yardımcı olur. Ayrıca 1742'de inşa edilen Fatih Camii I. Mahmud Kütüphanesi'yle ilgili uzun betimlemeler yapan İzzî Süleyman Efendi, yapının inşa nedeni ve konumu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Faik Reşit Unat'ın 1943'te yayınladığı '1730 Patrona İsyanı Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi' isimli çalışma III. Ahmed döneminin önemli olaylarını ve Patrona İsyanıyla sonuçlanan süreci aktarır. I. Mahmud'un hükümdarlığının ilk yıllarında oluşan kaos ortamını aktarması bakımından önemlidir.

James Dallaway'in 1797'de yayınlanan 'Constantinople Ancient and Modern'adlı çalışma, XVIII. yüzyılda İstanbul'la gelen seyyahın gözlemlerini içerir. Dallaway'ın özellikle Osmanlı mimarisiyle ilgili yorumları ilginçtir. Mimari alanda yaşanan değişimin tanığı konumunda bulunan Dallaway, yirmi altı bölümden oluşan eserinin dördüncü bölümünde Nuruosmaniye ve diğer Osmanlı camileri hakkında bilgiler sunmaktadır.

P. Ğ. İnciciyan'ın 1956 tarihli 'XVIII. Asırda İstanbul' kitabı şehrin gelişimi hakkında değerli veriler sunmaktadır. Yazarın eserinden, şehrin nüfusu, saray ve önemli binalar, vuku bulan doğal afetler, Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi semtlerindeki imar faaliyetleri, çeşme yapıları hakkında bilgiler ihtiva edilmektedir.

Auguste Boppe'nin 1998'de Türkçe'ye çevrilen 'XVIII. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları' çalışması bu yüzyılda İstanbul'da bulunan ve gelişmelere tanıklık eden sanatçıların resimlerini içerir. İstanbul'da kaldıkları uzun süre boyunca bazen gündelik yaşamı, bazen patlak veren isyanları tablolarına yansıtan ve Osmanlı toplumunun bireyine dönüşen Jean Baptiste Van Mour, Antoine de Favray ve daha birçok ressamın eserini kapsayan çalışma günümüze ulaşmış belge niteliğindedir. Çalışmada III. Ahmed ve I. Mahmud dönemine tanıklık eden Van Mour'un resimlerine ve izlenimlerine ulaşılmaktadır.

Lady Montagu'nun 1717-1718 arası dönemi kapsayan 'Türkiye Mektupları' XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşananları nesnel gözlemlerle aktarılmaktadır. 1716'da İstanbul'a elçi olarak gönderilen eşi Sir Edward Wortley Montegu'nun saray izlenimlerini ve İstanbul'un gündelik yaşamı, Lady Montegu mektuplarında yer almaktadır.

1792-1798 yıllarında İstanbul'da bulunan Fransız gezgin Antonie Olivier'in 'XVIII. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul' çalışmasında Haliç ve Boğaz'da inşa edilen köşkler,

yüzyılın ilk yarısında inşa edilen çeşmelerin çevresinde oluşan toplumsal yaşam, İstanbul ve çevresinin geçirdiği değişimleri aktarılır. XVIII. yüzyılın sonunda kaleme alınan çalışmada, İstanbul ve Osmanlı sarayında yaşanan mimari ve siyasi gelişmelere ulaşılmaktadır.

İtalyan Rahip Giambattista Toderini'nin 2018'de Türkçe'ye çevrilen eseri 'Türklerin Yazılı Kültürü ve Türk Edebiyatı' kütüphaneler ve içlerinde bulunan kitap koleksiyonları bakımından değerli veriler sunar. 1781-1786 yılları arasında İstanbul'da bulunan Toderini, Ayasofya ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri başta olmak üzere birçok yapıyı gezerek detaylı betimlemeler ve kütüphanelerde yer alan kitaplarla ilgili belge niteliği taşıyan bilgilere ulaşmıştır. Yazarın çalışmasından müzik, edebiyat ve küçük mektepler olarak adlandırdığı sıbyan mektepleri hakkında bilgiye erişilmektedir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da bulunan İngiltere sefaretinin Başrahibi Robert Walsh'ın metinlerini yazdığı, İngiliz ressam Thomas Allom'un yerinde çizimlerle katkıda bulunduğu 'İstanbul Manzaraları' her resim için ayrı yazılmış metinlerden oluşur. Suriçi İstanbul, Eyüp, Beyoğlu, Boğaziçi ve Üsküdar'da inşa edilen yapılar ve bölgelerin zamanla değişen topografyası hakkında bilgilere eserden ulaşılmaktadır.

Ayda Arel'in 1975'te yayınlanan 'Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci' başlıklı kitabı III. Ahmed döneminde başlayıp III. Selim dönemine kadar Osmanlı mimarisine nüfuz eden Batılı mimari üslupların Osmanlı mimarisine olan etkileri ve niteliği üzerinde durulmuştur.

Tülay Artan'ın 1989'da Massachusetts Institute Of Technology'de yaptığı 'Architecture As A Theatre Of Life: Profile of the Eighteenth Century' doktora çalışmasında Boğaz'a yerleşen Osmanlı yönetici sınıfının banilik faaliyetlerine, Boğaziçi'nde yaşayan halka, yapılan çeşmelerin kaynaklarına, değişen merasim güzergâhına ve su üzerinde yaşanan eğlenceli yaşam hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.

Ünal Araç'ın, 2015'te Hacettepe Üniversitesi'nde tamamlanan, 'Saray'dan Otağ'a: Dâmâd İbrâhim Paşa'nın Bânîlik ve Hâmîliği (1718-1730)' doktora çalışması, XVIII. yüzyılın yenilikçi sadrazamı Damad İbrahim Paşa'nın banilik faaliyetlerine, III. Ahmed'in iktidarına ve ilişki bağlarının oluşturduğu kültürel ve sanatsal gelişmelere

değinilmiştir. Çalışma I. Mahmud'un hükümdarlık döneminden önceki ortamı anlamlandırmak için önemli bilgiler vermektedir.

Fatma Müge Göçek'in 1996'da yayınlanan 'Rise Of The Bourgeoisie, Demise Of Empire: Ottoman Westernization and Social Change' çalışması, Osmanlı kültürel alt yapısına, sosyal sınıflara ve modernleşme süreci üzerinde durulmaktadır. Değişen Osmanlı kurumları, savaşlardan alınan yenilgilerle Batı'dan ithal edilen Hendesehane ve Humbarahane gibi kurumların modernleşme sürecine katkılarına değinilmiştir. Yazarın çalışmasından Osmanlı entelektüel sınıfının sivilleşme ve Batılı idealleri hakkında bilgiye erişilmektedir.

Shirine Hamdeh 2010'da yayınlanan 'Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul' çalışmasında kentin Haliç ve Boğaz'a doğru büyümesini d cloisonnement (açılma) kavramıyla açıklamıştır. XVIII. yüzyılda İstanbul'da yaşananları gösteriş ve gösteri merakı, mimari gelişmeleri ise şairlerin yazdığı manzum şiirler üzerinden okumaktadır. Yazarın çalışmasından, Osmanlı'nın kültürel etkileşimlerle değişen mimari ve gündelik yaşamı hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.

Kâzım Çeçen'in 1992'de yayınlanan 'İstanbul'un Vakıf Sularından Taksim ve Hamidiye Suları' kitabı İstanbul'un fethinden önce ve 1453'ten sonraki su kanallarını, köprülerini ve maksemelerini araştırmıştır. Bu çalışmada, I. Mahmud döneminde yapılan Taksim Maksemi, Topuzlu Bend'le kentin özellikle Dolmabahçe ve Galata kesimlerinin suya kavuşturulmasıyla ilgili süreç hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.

İbrahim Tanışık'ın 1943'te yayınlanan 'İstanbul Çeşmeleri I İstanbul Ciheti' ve 1945'te yayınlanan 'İstanbul Çeşmeleri II Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri' isimli çalışmaları suriçi ve diğer bölgelerdeki çeşmelerin yapım yıllarını ve kitabelerini kronolojik olarak vermektedir. İstanbul'da yapılan çeşmelerin tamamının derlenilmiş olması su yapılarının tespitini kolaylaştırmıştır.

İsmail E. Erünsal'ın 2015 yılında yayınlanan 'Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik' çalışması Osmanlı'nın kuruluş devrinde başlayarak II. Mahmud devrine kadar kütüphanelerin gelişimi ve organizasyonu ile ilgilidir. Erünsal, vakfiyeler

ve arşiv belgelerinden faydalanarak yazdığı çalışmasında kütüphanelerin mimari ve süsleme özelliklerine değinmemiştir.

Hatice Aynur'un 2014'te 'Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan' sempozyumunda yer alan 'I. Mahmûd'un (ö. 1754) kütüphaneleri ve tarih manzumeleri' başlıklı makalesi I. Mahmud'un baniliğini yaptığı Ayasofya, Fatih ve Galatasay Kütüphaneleri için dönemin şairlerinin yazdığı manzum şiirlere erişilmektedir.

Uğur Kurtaran'ın, 'Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi (1730-1754)' Konya Selçuk Üniversitesi'nde yaptığı Doktora çalışmasında arşiv vesikaları, ruznâmeler, vekayi ve tetkik eserler gibi kayıtlardan yararlanarak I. Mahmud'un doğumundan ölümüne kadar olan süreci araştırmıştır. Kurtaran'ın çalışmasında I. Mahmud'un yaşamı, dönemin siyasi ve askeri olguları hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.

Soner Şahin'in 2009 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde tamamladığı 'Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı III. Ahmet ve I. Mahmut Dönemi (1703-1754)' doktora çalışmasında dönemin yapı türleri ayrı başlıklar halinde incelenmiştir.

Ayşe Yetişkin Kubilay'ın 'XVIII. ve XIX. Yüzyıl İstanbul Kütüphanelerinin Mimarisi' başlıklı Doktora çalışması 1998'de tamamlanmıştır. Kubilay'ın doktora tezinde, kütüphanelerin gelişimi, konumları, mimari ve süsleme özellikleriyle ele almıştır. Yazar, müstakil kütüphane yapılarının ilk örneği olarak kabul edilen Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesi'yle başladığı çalışmasını 1896'da inşa edilen Hasan Hüsnü Paşa Kütüphanesi ile tamamlamıştır.

Kütüphane mimarisi ve kütüphanenin gelişimiyle ilgili yapılan bir diğer çalışma 'İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphane Yapıları Üzerine Araştırma ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi' Mimar Alime Şahin'e aittir. 1997'de tamamlanan Yüksek Lisans çalışmasında, İstanbul'da Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesi ile başlayarak XIX. yüzyılı da kapsayan kütüphane yapılarını kataloglamıştır. Şahin, çalışmasında III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde Harem Ağası Hacı Beşir Ağa'nın Babiali'deki kütüphanesini yerleşim özellikleri, mimari üslubu ve etrafındaki yapılarla değerlendirmiştir.

Asuman Budak'ın 2006 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde yaptığı Yüksek Lisans tezi '18. yüzyıl Tarihi Yarımada (Eminönü-Fatih) kütüphane yapıları koruma sorunları ve önerileri' çalışması Köprülü Kütüphanesi'nden başlayıp Hamidiye Kütüphanesi'ne varan süreci kapsamaktadır. Yazar, çalışmasında yapıların mimari ve süsleme özelliklerini kronolojik sıralamayı takip ederek değerlendirmiştir. Kütüphaneleri, konumları, geçirdiği restorasyonlar, plan özellikleriyle birlikte çalışmıştır.

1. BÖLÜM

XVIII. YÜZYIL'IN İLK YARISINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda gerilemeye başlamıştır. XVII. yüzyılda bazı padişah ve devlet adamlarının gayretlerine rağmen, Köprülüler devri hariç ciddi bir kalkınma hareketi gerçekleştirilememiştir. Osmanlılar, Avrupa'da değişen güç dengeleri ve teknolojik gelişmelere uzak kalmış, geleneksel yöntemlerle varlığını korumaya çalışmıştır. Yüzyılın sonunda, Papa'nın yönlendirmesiyle, Habsburglar, Venedik ve Polonya'dan oluşan kutsal ittifaka, Rusya'nın da katılmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na karşı önemli bir düşman cephesi oluşturulmuştur. Avrupa devletleri karşısında 1683'te Viyana önlerinde başlayan geri çekilme 1699'da Karlofça Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. On altı yıl süren bu savaş döneminin sonunda Habsburglar Macaristan'ı, Venedik Mora'yı, Ruslar Azak kalesini işgal etmiştir (Hayta ve diğerleri, 2003, s.25; İnalçık, 2017, s. 19).

II. Mustafa (1695-1703) döneminde imzalanan Karlofça³ Antlaşmasıyla Transilvanya ve Macaristan'daki topraklarını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, Tuna'ya kadar geri çekilmiş, Azak kalesini alan Ruslar, Karadeniz'e çıkma fırsatını bulmuştur. II. Mustafa'nın, Karlofça Antlaşmasının ağır şartlarını kabul etmesi halkın büyük çoğunluğu tarafından Müslümanlığa sürülen bir leke olarak değerlendirilmiştir. Batılı devletler karşısında alınan yenilgiler ve kaybedilen topraklara içerde isyanlar, artan gıda fiyatları ve yükselen enflasyon, İmparatorluğu saran karışıklık ortamına katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler yaşanırken II. Mustafa'nın Edirne'de av ve eğlenceyle vakit geçirerek İstanbul'a dönmek istememesi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin büyük oğluna şeyhülislamlık payesi vermesi, ikinci ve üçüncü çocuklarını Rumeli kazaskerliğine ataması mevcut kargaşa

³ II. Mustafa'nın Karlofça Antlaşmasının şartlarını kabul etmesi halk tarafından Müslümanlığa sürülen bir leke olarak değerlendirilmiştir. Bu antlaşmayla kaybedilen topraklar ve alınan ağır yenilgi II. Mustafa'nın askeri başarısızlığı olarak görülmüştür (Finkel, 2007, s. 294).

ortamına katkı sağlayan gelişmeler olmuştur. II. Mustafa ve Şeyhülislamın artan sorunlara karşı kayıtsızlığı 1703 yılında Edirne Vakası⁴ ile sonuçlanmıştır. Bu isyanla II. Mustafa tahttan indirilmiş, yerine III. Ahmed (1703-1730) geçmiştir (Altınay, 2010, s. 83-84; Abou-El-Haj, 2011, s. 45; Cezar, 2011, s. 2282).

22 Ağustos 1703'te tahta çıkan III. Ahmed, Edirne Vakası'na katılan isyancıları ve destekçilerini beş ay süren mücadeleden sonra yönetimden uzaklaştırarak Ocak 1704'te otoritesini sağlamlaştırmıştır. III. Ahmed'in iktidarının 1718'e kadar olan kısmı Karlofça Antlaşması ile kaybedilen toprakların geri alınması için verilen mücadelelerle geçmiştir. Bu dönemde Rus ve Venediklerle yapılan savaşlarda kazançlı çıkan taraf Osmanlı İmparatorluğu olmuştur (Uzunçarşılı, 1982, s. 315).

1711'de Büyük Petro'nun ordusunu Prut Irmağı kıyılarında yenilgiye uğratan Osmanlılar, Azak kalesini geri almıştır. Venediklilere karşı verilen mücadelede 1715'te Mora geri alınarak Karlofça antlaşmasının kayıpları kısmen telafi edilmiştir. Ancak Şehit Ali Paşa'nın Avusturya'ya savaş açması olumlu gelişmeleri gölgede bırakmıştır. Avusturya ile yapılan savaşta, Osmanlı'nın Balkanlara açılan kapısı konumunda olan Belgrad ve Batı Eflak (1718) kaybedilmiş, Osmanlı'nın Rumeli'deki varlığı tehlikeye girmiştir (Yalçınkaya, 2002, s. 480).

Başarısızlıkla sonuçlanan askeri girişimler 1718'de Pasarofça Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Venedik toprak kaybetmiş, Habsburglar, Tımışvar, Belgrad, Küçük Eflak'ı topraklarına katarak hâkimiyet alanını büyütülmüştür. Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları imparatorluğun dengesini sarsmış, Avrupa devletleri karşısında Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakmıştır. XVIII. yüzyılın devamında savaşın yerini pazarlıklar aldığı Osmanlı, askeri gücü yerine sorunları diplomasiyle çözmeye çalışmıştır (Emecen, 1994, s. 58; Finkel, 2007, s. 296).

⁴ Ayr. bkz: Abou-El-Haj, R. A. (2011). *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı* (Ç. Sümer, Çev.). Ankara: Tan Kitabevi Yayınları. s. 31-65.

1718'de imzalanan ve toprak kayıpları ile sonuçlanan antlaşmalar, Avusturya ve Rusya'nın⁵, Osmanlı'yı Avrupa'dan tamamen çıkarmak istemesi, İmparatorluğu yeni müttefik arayışlarına itmiştir. Osmanlılar, Avusturya ve Rusya karşısında kendilerini destekleyecek müttefik Avrupa Devleti olarak Fransa'yı tercih etmiştir. Alınan yenilgiler neticesinde başlayan Avrupa'yı tanıma isteği ve diplomasi siyasetinin öncülüğünü 1718'de sadrazamlık payesini alan Damat İbrahim Paşa yapmıştır.⁶ Avrupa'yı tanımanın, Osmanlı'nın geleceği için önemli olduğunu düşünen ilk Osmanlı yöneticisi olan İbrahim Paşa,⁷ bu amaçla İstanbul'daki Avrupa elçileriyle sürekli ilişki kurmuş, Paris ve Viyana'ya elçiler göndermiştir. 1718'de başlayıp, uzun yıllar süren barış durumunun destekçisi İbrahim Paşa, Avrupa'ya gönderdiği elçiler⁸ aracılığıyla diplomatik ve ticari antlaşmalar imzalamış, Avrupa'nın askeri ve politik gücü hakkında bilgi edinmiştir (Shaw, 1982, s. 305-318; Altınay, 2010, s. 12-13).

Osmanlı tarih yazımında 1718 yılı önemli yer tutar. Yapılan antlaşmaların olumsuz etkilerinin unutulmaya çalışıldığı bu dönemde, özellikle toplumun yönetici kesiminde değişim arzusu uyanmıştır. Pasarofça Antlaşmasının etkilerinin giderilmeye çalışıldığı yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı başkenti İstanbul doğal felaketlerle sarsılmıştır. 1718'de Unkapanı'nın da başlayan yangın Çınardibi'ne kadar uzanmış ve otuz dört saat sonra söndürülebilmıştır. Yangında rivayetlere göre 50. 000 ev kül olurken, 15. 000 kişinin hayatını kaybettiği aktarılır. 1718 yılı

⁵ Rusya, XVIII. yüzyılda Büyük Pedro'nun (1689-1725) önderliğinde askeri sistemini modernleştirmiştir. Boğazları kullanarak Akdeniz'e açılmak için Karadeniz'i ele geçirmek istemesi, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da müttefik arayışına zorlayan başlıca etken olmuştur (Shaw, 1982, s. 305).

⁶ 1718'de sadrazam olan İbrahim Paşa'nın ilk faaliyeti Habsburg ve Venedik'le Pasarofça Antlaşmasını imzalayarak uzun yıllar devam eden savaş ortamına noktayı koymak olmuştur. Rusya bu dönemde Osmanlı için bir tehdit olmaktan uzaktır. Doğu sınırında İran'la küçük sorunlar yaşansa da 1718'de başlayan barış hali 12 yıl boyunca kesintisiz sürmüştür (Atıl, 1999, s. 17).

⁷ Osmanlı Devleti'nde 1683'ten itibaren süregelen karışıklık ortamı, Pasarofça Barışı'ndan sonra yerini sükunete bırakmıştır. İlerleyen süreçte Osmanlı dış politikasında önemli rol oynayan Damad İbrahim Paşa, Avrupa'ya elçiler göndererek diplomatik ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Paris ve Viyana'ya gönderilen elçiler sadece diplomatik ve ticari antlaşmalar imzalamamış, Avrupa'nın diplomansisi ve askeri gücü hakkında bilgi edinmişlerdir (Shaw, 1982, s. 317-318).

⁸ Bu dönemde Viyana, Fransa, İran ve Rusya'ya elçi gönderilmiştir. H. 1131/ 1719'da Viyana'ya elçi olarak İbrahim Paşa, H. 1132,1133/ 1720-1721'de Yirmisekiz Mehmet Çelebi Efendi Fransa'ya, H.1134/ M. 1721'de Ahmet Dürri Efendi İran'a, H. 1135/ 1722-1723'te Rusya'ya Niş'li Mehmet Ağa elçi sıfatıyla gönderilmiştir (Unat, 1992, s. 52-62).

yangınların etkisiyle şehir içi göçlerin hızlandığı tarih olarakta kayıtlara geçmiştir (İnciciyan, 1956, s. 68).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dengesini sarsan olumsuz gelişmeler yerini 1718'den 1730'a kadar sürecek barış ortamına bırakmıştır. Lâle Devri (1718-1730) olarak adlandırılan dönemde saray ve devlet ricalinin girişimleriyle kültürel ve mimari etkinliklere ağırlık verilmiştir. 'Lâle' ve 'Nedim'in başrolde olduğu bu devir Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin⁹ Fransa'dan dönüşüyle yeni yapılar ve matbaanın kuruluşuyla taçlandırılmıştır. Damat İbrahim Paşa, Kâğıthane Deresi'nde Padişah için Sa'd-abad Kasrı'nı yaptırır, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin, Fransa'dan getirttiği planlara göre Sa'd-abad bahçeleri düzenlendi. Bu dönemde Hayr-abad, Kasr-i Cinan, Feyz-abad, Şeref-abad kasırlarının tamamı helva sohbetlerinin tertiplendiği, eğlencenin hüküm sürdüğü simge yapılar olarak tarihe geçmiştir (Palmer, 2002, s. 46-49; İnalçık, 2017, s.307).

III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın öncülük ettiği değişim politikasına üst düzey devlet ricali de katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı barışçıl politika, matbaanın üretmeye başlaması, artan inşaat faaliyetleriyle giderilmeye çalışılan işsizlik çok az soruna çözüm olabilmıştır. Padişahın artan sorunlara kayıtsızlığı, görünür kamusal alanlarda düzenlenen eğlenceler ve devlet adamlarının iktidar mücadelesi, sadrazamın mevcut ekonomik ve siyasi sorunları padişahı saklama çabası, İstanbul'da baş gösteren yiyecek sıkıntısı, yüksek vergi ve enflasyona çözüm bulunamaması halkta tepki toplamıştır (Aktepe, 1958, s. 106-110).

1726-1727'de İran'dan gelen kötü haberler ve sadrazamın İran'la yaptığı antlaşmada, Sünni Müslüman yerleşimlerini Şii'lere teslim ettiği halk arasında yayılmıştır. 1729 yılında İran'la antlaşma yapılsa da saldırılar devam etmiş, III. Ahmed'in, İran'a sefer düzenleme kararından vazgeçmesi ve Osmanlı ordusunun Tebriz kalesini İran'a bırakması Patrona Halil¹⁰ ve arkadaşlarına aradıkları fırsatı vermiştir. Sefalet içinde

⁹ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin 1720'de Paris'e gönderilmesinin nedeni, III. Ahmed'in, Fransa'ya Kudüs'teki Kutsal Lahit Kilisesi'nin tamiri için onay verdiğini iletme (Finkel, 2007, s. 304).

¹⁰ Patrona Halil, Arnavutluğun Horpeşte kasabasında doğmuştur. Patrona isimli bir gemide veya Patrona gemisinde levent olarak çalışmıştır. Patrona Halil Arnavutluk'tan Niş şehrine geçmiş, burada yeniçeri

bulunan halkın destek vermesiyle, isyancılar 28 Eylül 1730 Perşembe sabahı Bayezid Camii önünde harekete geçmiştir. Bu sırada İran seferi için Üsküdar'da bulunan III. Ahmed'in kararsızlığı ve müdahalede geç kalması, Patrona Halil ve destekçilerinin başarılı olmasına sebep olmuştur (Aktepe, 1958, s. 134; Finkel, 2007, s. 311).

Patrona Halil isyanı, Sultan III. Ahmed'in tahtan indirilmesi, XVIII. ve XIX. yüzyıl, Osmanlı aydınlarının neredeyse tamamının ülkeye yabancı fikirleri yaymakla, halktan fazla vergi almakla ve kayırmacılıkla suçladığı Damat İbrahim Paşa'nın öldürülmesiyle sonuçlanmıştır (Mantran, 1990, s. 22; Palmer, 2002, s. 52; Hayta ve diğerleri, 2003, s. 34; McGowan, 2004, s. 765).

Patrona Halil isyanından çeyrek saat sonra III. Ahmed'in yerine yeğeni I. Mahmud, Osmanlı tahtına oturmuştur. Hırka-i Şerif Dairesi'nde tahta çıkan ve kavuğuna elmaslarla süslenmiş tuğlar takan yeni Sultan, kendisini görmek üzere koşup gelen asilere otoritesini göstermek istemiştir. Yedi yaşından beri kafes kasrında tutulan I. Mahmud'un iktidarının ilk günleri Patrona Halil ve arkadaşlarının hâkimiyeti altında geçmiştir (Sakaoğlu, 1999, s. 367).

İsyanın elebaşları Rumeli ve Anadolu kazaskerliğine, şeyhülislamlığa, İstanbul kadılığına ve yeniçeri ocağına istedikleri kişiyi atayarak Padişah'ın otoritesini kısıtlamıştır. Sadaret makamını Silahtar Mehmet Paşa'ya veren asiler, otoritelerini padişaktan daha üstün görmüşlerdir. 6 Ekim 1730'da Eyüp Cami'nde kılıç kuşanan yeni Sultan'ın aldığı ilk karar, Damat İbrahim Paşa'nın koruduğu ve devletin önemli makamlarına yerleştirdiği kişileri görevlerinden uzaklaştırmak olmuştur (Aktepe, 1955, s. 158; Hammer, 1968, s. 139).

I. Mahmud, tahta oturduğu ilk iki aylık süreçte asilerin isteklerine boyun eğmiştir. Patrona Halil ve arkadaşları alınan kararlarda yetkili kişiler olmuştur. 24 Kasım 1730'da Patrona Halil ve arkadaşlarını İran seferini görüşmek üzere Saraya davet

olarak on yedinci ortada görev yapmıştır. 1718 Pasarofça antlaşmasına kadar bu görevini sürdüren Patrona Halil, ilerleyen yıllarda muhafız askerleriyle birlikte Vidin'e gönderilmiştir. Daha sonra Niş şehrinde görev yapan patrona, Niş'ten Vidin'e uzanan bir isyanın öncüsü olarak tanınmaktadır (Aktepe, 1958, s. 131-132).

eden I. Mahmud, devlet ricalinin destekleriyle hepsini öldürtmüştür. Bu olayla birlikte I. Mahmud'un yirmi dört yıl sürecek hükümdarlığı başlamıştır. III. Ahmed döneminde vergilerin düzensiz toplanması halk arasında rahatsızlık yaratmıştı, I. Mahmud çıkardığı kanunlarda vergilerin düzenli ve adil toplanılmasını sağlamış, 1732'de yayınladığı kanunlarla bozulan tımar sisteminin verimini artırmayı amaçlamıştır (Palmer, 2002, s. 53).

Dışarıda İran'la yapılan savaşlar, I. Mahmud'un iktidarının ilk yıllarında karşılaştığı en önemli sorundur. İran'la yapılacak savaşlarda başarılı olmak isteyen Sultan, seraskerlik görevine Bağdat valisi Ahmet Paşa'yı atamıştır. Ahmet Paşa, 15 Eylül 1731'de Kurıcan savaşında İranlıları yenerken, sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa Ürmiye ve Tebriz'i alarak bu mücadelelerden üstün çıkmışlardır (Aktepe, 1955, s. 160; Hammer, 1968, s. 150).

Doğu sınırında İran'la yapılan savaşlar devam ederken, 1736'da Rusya 1737'de ise Avusturya'ya karşı mücadele verilmiştir. Rusya'nın Özi'yi işgal etmesi, Avusturya ordusunun Niş, Banyaluka ve Bükreş'e saldırmasıyla 3 Nisan'da başlayan savaşlarda Rusya ve Avusturya yenilgiye uğratılmıştır. Büyük başarılar kazanan orduyu I. Mahmud ve halk İstanbul'a dönüşte coşkuyla karşılamıştır. İran'da özellikle Güney Kafkasya'da kazanılan zaferler, Rusya ve Avusturya'ya karşı alınan başarılı sonuçlar, Osmanlı imparatorluğunun askeri gücünün varlığını kanıtlamıştır. 1739'da imzalanan Belgrad Antlaşmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'na uzun bir süre barış ortamı hâkim olmuştur (Sakaoğlu, 1994, s. 249; Okumuş, 2002, s. 31).

Avrupa devletleri ve İran'la yapılan savaşlardan alınan olumlu sonuçların etkisi çok kısa sürmüştür. I. Mahmud, savaşlardan istenilen sonucu alamayınca çareyi askeri alanda yenilikler yapmakta aramıştır. Sultan, Fransız Comte De Bonneval'i¹¹

¹¹ Asıl adı Claud Alexandre Bonneval olan Humbaracı Ahmet Paşa, 14 Temmuz 1675'te Cousae'de dünyaya gelmiştir. Fransız asilzadelerindedir. Askerlik eğitimi alarak kendini yetiştiren Comte De Bonneval, İspanya veraset savaşlarında adını duyurmuştur. XIV. Lui'nin saray nazırı ile anlaşmazlık yaşayan Bonneval ordudan atılmıştır. Bonneval, Fransa'dan kaçıp Avusturya'nın hizmetine girdikten sonra, 1716'da Petervardin'de Osmanlılara karşı savaşmıştır. 54 yaşında, Osmanlıların hizmetine giren, Comte De Bonneval, Humbaracı Ahmet Paşa adını alarak Müslüman olmuştur. İstanbul'a gelişi ve Osmanlı ordusuna katılışı, Sadrazam, Topal Osman Paşa'nın destekleriyle olmuştur (Sertoğlu, 2011, s. 2497).

Humbaracılar Ocağı'nın¹² ıslahı ile görevlendirerek, Comte De Bonneval'e Üsküdar'da eğitim merkezi ve kışla tahsis etmiştir. Askeri eğitim kurumlarının ıslahı ve yenilerinin kurulması için Comte De Bonneval'den öneri ve raporlar istendi. Askeri alanda modernleşme hareketlerinin başlangıcı sayılan ve Osmanlı'da yüksek eğitim kurumu olan Humbarahane ve Hendesehane 1734'te Üsküdar'da Comte De Bonneval'in çabalarıyla kurulmuştur (Palmer, 2002, s. 55; Sertoğlu, 2011, s. 2497).

Çağdaşlaşmanın ilk adımları olarak bilinen kurumlarda temel amaç topçu, mühendis, harita ve arazi krokisi çizebilen askerler yetiştirmektir.¹³ Comte De Bonneval'in (Humbaracı Ahmet Paşa) yetiştirdiği askerler 1736'da Avusturya'ya karşı başarı kazanmıştır. Yeniçerilerin teknik olarak yetersizliğinin anlaşıldığı bu savaştan sonra, yeniçeri ve ulemanın muhalefetiyle, Humbaracı Ahmet Paşa görevinden uzaklaştırılmıştır. Hekimoğlu Ali Paşa'nın telkinleriyle kısa bir süre sonra görevine iade edilen Paşa, 1747'de vefat edene kadar hizmet etmiştir. Zamanın bir danışmanı gibi çalışan Ahmet Paşa, I. Mahmud'a ülkenin savunmasında askeri güç kadar ekonomik durumunda önemli olduğunu aktarmıştır. Ahmet Paşa askeri kurumların yanı sıra top dökümhanesi, kâğıt fabrikası ve baruthaneyi kuran kişi olarak bilinir (Yalçınkaya, 2002, s. 81; Sertoğlu, 2011, s. 2498).

1739'da Belgrad barışıyla sonuçlanan savaşlar ve Comte De Bonneval'in askeri alandaki ıslahat çabalarının öncüsü ve destekçisi en üst düzey Osmanlı yöneticisi Sultan I. Mahmud olmuştur. Lâle Devri'nde başlayan modernleşme çabaları bu dönemde kurulan Hendesehane ve Humbarahane ile hızlanmıştır. İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaaya para yardımıyla bulunan Sultan, Yalova'da kâğıt fabrikası kurmuştur. Fabrikanın çalışmalarını hızlandırmak amacıyla Polonya'dan zanaatkârlar getirilmiş, Fransa, Venedik ve Lehistan'dan kâğıt ithal edilmiştir (Shaw, 1982, s. 329; McGowan, 2004, s. 765-766).

¹² Humbaracılar: Her türlü patlayıcı silah (bomba, el bombası, mayın) karada ve denizde taşımak ve atışları yapmakla görevli askerler için kullanılan teknik bir terimdir (Palmer, 2002, s. 55).

¹³ I. Mahmud'un girişimleriyle kurulan kurumlarda temel amaç Batı'nın teknolojisinden faydalanmaktır. Bununla beraber Comte De Bonneval matematik alanında eğitimliydi. Humbaracı askerlerini yetiştirmek dışında 1743'te kurulan Hendesehane'de matematik dersleri vermiştir. Araştırmacılar, Hendesehane'de verilen matematik eğitiminin Osmanlı'da pozitif bilimlerinin gelişmesinde önemli bir aşama olduğunu kaydetmektedir (Cezar, 1995, s. 32).

Halkın sorunlarına karşı duyarlı olan I. Mahmud, İstanbul'da baş gösteren yiyecek sıkıntısını çözmek için İznik-Sapanca kanalını yapmayı planlamışsa da başarılı olamamıştır. III. Ahmed döneminde Bahçeköy'de başlanan baraj 1731-32'de tamamlanarak Galata, Kasımpaşa, Beyoğlu ve Tophane'deki mahallelere su verilmiştir (Shaw, 1982, s 329; Kuban, 1996, s. 421).

I. Mahmud dönemi, Hammer'e göre (1968, s. 172) Osmanlı diplomasının en parlak devridir. I. Mahmud'un, uzun iktidarında hiç toprak kaybı yaşanmamıştır. Askeri başarıların yaşandığı bu dönemde Belgrad ve Sırbistan, Avusturya'dan alınmıştır. Döneminde görev yapan on altı sadrazamın devlet yönetiminde yetkin olması I. Mahmud'un başarılarına katkı sunmuştur. Yetkin devlet adamlarının katkılarıyla bu dönemde Rusya ve Avusturya ile Belgrad barışı imzalanmış, Fransa ile güçlü bağlar kurularak kapitülasyonlar yenilenmiştir. İsveç ile dostluk antlaşması yapılmış, Napoli ve Toskana hükümetleriyle ilişkiler geliştirilmiştir. İktidarının ilk yıllarında seksen yaşında olan Darüssaade ağası Beşir Efendi'nin¹⁴ etkisinde kalan I. Mahmud, verdiği kararlarda bağımsız kalamamıştır.¹⁵

Dönemin sadrazamları arasında özellikle Kerkük'te Nadir Şah'a karşı verdiği mücadeleyle kahraman olarak tanınan Şehit Topal Osman Paşa, III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde imparatorluğu ender rastlanan bilgelik ve diplomasiyle yöneten Hekimoğlu Ali Paşa dönemin öne çıkan devlet adamları olmuşlardır. Yirmi dört yıl süren saltanatında sadrazam, vezir ve devletin diğer yöneticileriyle istişare

¹⁴ Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa, 1717 yılında Anber Mehmet Ağa'nın yerine Harem ağası olarak görev yapmaya başlamıştır. 13 yılı III. Ahmed, 16 yılı I. Mahmud döneminde olmak üzere 29 yıl ile bu görevi en uzun sürdüren kişidir. III. Ahmed döneminde yönetimde Damad İbrahim Paşa'nın kararları etkili olurken; I. Mahmud döneminde Beşir Ağa'nın etkinliği artmaya başlamıştır. I. Mahmud'un 24 yıllık iktidarında alınan kararların büyük çoğunluğunda Hacı Beşir Ağa'nın etkisinde kalınmıştır (Uzunçarşılı, 2011, s. 218). Dönemin sadrazamlarında Kabakulak İbrahim Paşa'yı azlettirmiş, Patrona ve arkadaşlarının öldürülmesinde etkili olmuştur (Jorga, 2005, s. 340). Shay (2009, s. 52), I. Mahmud döneminde Beşir Ağa'nın etkinliğini şöyle özetlemektedir: “*Otuz dukaya (Venedik altını) satın alınan bir Kızlar Ağası, aslında cariyelikten gelme bir Valide Sultan (Saliha Sultan), I. Mahmud ve vezirlerden daha etkiliydiler.*”

¹⁵ I. Mahmud döneminde görev yapan 16 sadrazamdan 12'si gücü her şeye yetebilen, Padişahı ve İmparatorluğu tek başına yöneten Kızlarağası Beşir Ağa'nın telkinleriyle atanmıştır. Diğer 4 sadrazam ikinci Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın etkisinde kalmışlardır. İkinci Darüssaade Ağası'nın oyunları farkedilince Kızkulesi'nde öldürülmüştür (Hammer, 1968, s. 171).

yapmaktan çekinmeyen I. Mahmud'un iktidarında, Dâhiliye ve Hariciye'de görev yapan kişilerin aldığı kararlar ve yaptığı antlaşmalarla devlet yönetiminde etkili olduğu söylenebilir.

Bu dönemde Avusturya ve Rusya ile yaşanan savaşlardan sonra sınırları düzenleyen, Veziriazam göreviyle bir yıl yönetimde etkili olan Mevkufatçı Mehmet Paşa, Rusya, Avusturya ve İran'la yapılan antlaşmalara zemin hazırlayan Mehmet Ragıp Paşa, Fransa, Rusya, İsveç'e elçilik göreviyle gönderilen ve daha sonra Dâhiliye Nazırlığı görevi verilen Mehmet Said Efendi gibi devlet adamlarının başarılı politikalarıyla, I. Mahmud'un hükümdarlık yılları diplomasinin son parlak devri olarak tarihe geçmiştir (Hammer, 1968, s. 171-172; Shaw, 1982, s. 335; Hayta ve diğerleri, 2003, s. 42).

1.1. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Sanat Ortamı

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan yıkılışına kadar, yöneten ve yönetilen olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır.¹⁶ Bu sınıflardan ilki, padişahın, dini veya idari alanda yetki verdiği saray çalışanları, mülki amirler ve ulemayı içine alan askeri sınıftır.¹⁷ Devlete vergi ödeyen ama yönetime katılmaya hakkı olmayan bütün Müslüman ve Gayrimüslim tebaa ise ikinci sınıfı oluşturur. Pratikte Osmanlı hükümdarları mutlakiyetçiliği yani iktidarın kendi kontrollerinde olduğu bir sistem kurmuşlardır. Hükümdarlar, fethettikleri bölgelerde yetkin isimleri tasfiye ederek, idari görevlere sarayda eğitim gören kişileri atayarak sistemin sürekliliğini sağlamışlardır. Hükümdarın verdiği yetkilerle örgütlenen yönetim yapısı, iktisadi yaşamı ve buna bağlı gelişen sosyal, kültürel ve siyasi gelişmeleri kontrol etmişlerdir (Çaylak, 1998, s. 144; İnalçık, 2007, s. 34-36).

XVI. yüzyılın sonlarına kadar devlet yönetiminde sürdürülen denge, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet yönetiminde liyakat ve ehliyetin göz ardı edilmesiyle bozulmaya başlamıştır. Koçi Bey, IV. Murad'a (1623-1640) sunduğu risalesinde Osmanlı Devleti'nin bozulan düzenini şöyle ifade etmektedir:

“Evvelce beylik, beylerbeylik ve diğer memurluklar memleket idaresinde iş görmüş, emektar, doğru ve dindar kimselere verilir; karşılığında bir akçe, bir habbe rüşvet ve bahşiş alınmazdı. Özellikle sancak beyleri ve beylerbeyleri, yirmişer, otuzar yıl kadrolarında kalırlardı. O bakımdan padişahın devletinde (onların) kuvvet ve kudretleri en yüksek değerinde olur” (Çakmakçioğlu, 2008, s. 29).

XVII. yüzyılda başlayan ekonomik bozulmalar ve yönetim zafiyeti devletin eyaletlerde hâkimiyetini kaybetmesine yol açmış Taşra'da yönetimin kapıkulları ve askeri sınıfla

¹⁶ Ayr. bkz: Mardin, Ş. (1969). *Din ve İdeoloji*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. s. 85; İnalçık, H. (1964). *The Nature Of Traditional Society, Turkey*. R. Ward., D. Rustow (Edi.). *Political Modernization in Japan and Turkey*. Princeton, London. s. 44.

¹⁷ Asker ve ulemanın oluşturduğu ve 'koruyucu sınıf' olarak adlandırılan seçkinler zümresinin etkinliği, Osmanlı İmparatorluğu'nda saltanat gücünün zayıfladığı XVII. yüzyıldan itibaren nüfuz kazanmış ve tek yönetici otorite (padişah) üzerinde etkili olmuştur. Padişah ise sistemin meşrutiyetini sağlayan kişi olarak kalmaya devam ettiği halde, XVII. yüzyıldan sonra siyaseti nadiren yönlendirebilmiştir (Mardin, 1966, s. 85).

bağlantıları olan nüfuslu kişilerin (ayan) kontrolüne geçmiştir. Osmanlı yönetim düzeninin çökmeye başladığı yüzyılın sonunda yapılan Viyana ve Karlofça antlaşmalarıyla ülke içinde ve dışında görünür olmuştur. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla Taşra'da ayanlar güçlenmiştir (Çaylak, 1998, s. 165; İnalçık, 2002, s. 61-76).

Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında uğradığı hezimet, kaybedilen topraklar ve içerde toplumsal yapının üzerindeki etkisini yitirmesi eş zamanlı olmuştur. XVI. yüzyılın sonunda bozulmaya başlayan sistem 1683 ve 1699'da kaybedilen savaşlar ve antlaşmalarla kötüleştirmiştir. XVIII. yüzyılda başlayan reformların arka planını Avrupa devletleri karşısında alınan askeri başarısızlıklar ve ekonomik sorunlar oluşturur. Alınan yenilgilerin etkisinde kalan Osmanlılar, Batı'nın üstünlüğünü fark etmek zorunda kalmıştır¹⁸ (Cezar, 1995, s. 16).

Osmanlı yöneticileri devletin çöküşünü durdurmak ve tekrar güçlenmek için Batı'nın bilgi ve tekniğinden faydalanmak istemişlerdir. Bu değişim politikası Osmanlı'nın siyasi ve idari yapısında değişmelere yol açtığı gibi, toplumsal ve kültürel alanda da değişimi tetiklemiştir. XVIII. yüzyılda değişim halk ve yönetici sınıf arasında sınırların değişkenlik kazanması, toplumsal ve ekonomik gücün hem yönetici hem halktan daha çok kişi için erişebilir olmasıyla kendini göstermiştir (Mardin, 1996, s. 156-154; İnalçık, 2007, s. 33).

Devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte kültürel ve sanatsal alanda çeşitlilik oluşmuş, toplumsal grupların, kişilerin ve kurumların, kendini ifade etmeye yönelik gereksinimleri XVIII. yüzyılın kültürel ve sanatsal ortamını çeşitlendirmiştir Bu dönemde, bir “dinsel sanat” tan, bir “monarşik sanat”tan, bir “soylular” sanatından ve devlet eliyle gelişen “yönetimsel sanat” tan bahsedilebilir (Germaner, 1996, s. 26).

Batı devletleri ve özellikle Fransa ile artan ilişkilerle eş zamanlı olarak Avrupalı tüccarlar ve malları Osmanlı pazarına girmiştir. Parfüm, süs eşyası, giyim, mobilya, mimari dekorasyon ve bahçe düzenlerine varıncaya kadar, Avrupa etkisi, İstanbul başta olmak üzere, Anadolu ve Balkanlara kadar uzanmıştır. Avrupa devletleri ile yaşanan bu etkileşim neticesinde, ülkelere karşılıklı girdiler olmuş, yeni üslup, davranış ve

¹⁸ Ayr. bkz: Tanpınar, A. H. (2016). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları. s. 55-67.

zevklerle sanatsal üretim devam etmiştir (Cezar, 1995, s. 25; Germaner, 1996, s. 25; Arık, 1999, s. 423).

XVIII. yüzyıl, Fransa'sı Avrupa'da, edebiyatı, sanatı, modası, inceliği ve esprisiyle bir model olmuştur. Stocholm'den Kopenhag'a, Turin'den Napoli'ye, Dresden'den Münih'e Fransız etkileri neredeyse tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Lizbon, Londra, Madrid ve İstanbul'da saray çevreleri Fransız kültürünü taklit etmişlerdir. Bu etkileşim tek taraflı olmamıştır. XVIII. yüzyıl Türkiye'si, Batı Avrupa'da *turquerie*¹⁹ olarak tanınacak modayı, daha doğrusu yaşam üslubunu götürmüştür. Artan diplomatik ilişkiler ve kültürel etkileşimlerle süregelen yerleşik kavramlar yıkılmaya başlamıştır. Avrupa'da yaygın olan 'barbar' Osmanlı yerini yumuşak ilişkilere bırakmıştır. Ekonomik ilişkilerin artması, karşılıklı gönderilen elçiler, Avrupa ve Osmanlı arasında köprü görevi üstlenmişlerdir (Ortaylı, 2006, s. 71). III. Ahmed döneminde İstanbul'a gelen Lady Montagu'nun (t.y. s. 142) 1718'de yazdığı mektup, Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı ön yargılarını şöyle aktarmaktadır:

“...görüyorsunuz ki, bu millet zannettiğiniz kadar vahşi değil, zevklerin bizimkinden farklı olması kötülüğümü ispat eder. Bence Türkler yaşamasını biliyorlar. Hayatları müzik, bahçelerde şarap içerek ve iyi yemekler yiyerek geçiyor. Biz ise yeni bir siyaset şekli, arıyoruz...” (Montagu, t.y. s. 142).

Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı olarak bilinen XVIII. yüzyılda, Avrupa'da da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı devletinin yüzünü döndüğü Batı Avrupa ülkelerinde XVIII. yüzyılda “geleneğe” ve “bilimsel- düşünsel” alanda yaşanan gelişmelerle ortaya çıkan “yeni anlayış” bölgesel ve tarihsel farklılıklarla birbirini izlemiştir. Fransa, XVIII. yüzyılda bilimsel gelişmelere öncülük eden ülke olarak önem kazanmıştır. Diderot ve D'Alembert'in otuz beş ciltten oluşan ansiklopedik eseri 1728'de yayımlandı. Akılcılık akımının moda olduğu yüzyılda yaşanan “akıl çağı”nın sözcülüğünü Voltaire yapmıştır (Canbeyli, 1986, s. 239; Çiğdem, 1993, s. 11).

Keşifler çağı olarakta bilinen yüzyılda kendi sınırlarının dışına çıkan insanoğlu, dünyanın çeşitli bölgelerine yaptığı keşif gezileriyle jeolojik yapı, doğa, bitki ve hayvan türleri hakkında bilgi edinmiştir. Yapılan keşifler, bilimsel alanda yaşanan gelişmeler ve

¹⁹ “*Turquerie*” modası, XIV. Louis döneminde Fransa'da ortaya çıkmıştır. 1669'da kralın yolladığı elçiye karşılık Fransa'ya gönderilen Müteferrika Süleyman Ağa bu yeni modayı başlatan kişi olarak bilinir. “*Turquerie*” modası resimden küçük eşyaya, müzikten edebiyata, kıyafetten tiyatroya çok geniş bir alana nüfuz etmiştir (Germaner ve diğerleri, 2002, s. 17).

üretimin artmasıyla yaşanan ekonomik refah, Batılı toplumlarda “Modernleşme” denilen yeni yaşam biçimini, tüm dünya ölçeğinde yeni bir sosyal ve siyasal dönüşüm evresi yaratmıştır. Batı toplumlarında yaşanan değişim Osmanlı’nın aksine dört yüz yıllık bir zamanda diliminde ve adeta doğal koşullarla gelişmiştir. Yaşanan değişimin alt yapısı XVIII. yüzyılda ortaya çıkan aydınlanma felsefesidir. Aydınlanma felsefesi, insan ve toplumun geleneksel bilgi düzenini yıkarak (mit, hurafe vb.) anlayışların yerine toplum ve insanın, özgürlük kazanımı ve ilerlemesinde akıl “us”un kullanılmasını tek ölçüt olarak görmüştür (Sarıbay, 1993, s. 51; Germaner, 1999, s. 13).

Tanrısal alanın arka planda kalıp, mutlak aklın egemen olduğu yeni yaşam ve üretim biçimleri ortaya çıktı. Batı’da yaşanan tüm bu gelişmeler toplumsal alanda “modernite” olarak adlandırılan hayat tarzı ve “modernizm” adı verilen yeni bir düşünce biçiminin oluşumunu sağlamıştır (Kutluer, 1985, s. 31-32; Çaylak, 1998, s. 153).

Batı’da yaşanan bilimsel ve siyasal dönüşümler eş zamanlı olarak Osmanlı’ya yansımamıştır. Ancak Osmanlı ve Batı arasında XVIII. yüzyılda askeri, kültürel ve mimari alanlar başta olmak üzere her alanda karşılıklı etkileşim olmuştur. III. Ahmed döneminde başlayan süreç, dönemin sadrazamı Damat İbrahim Paşa’nın Avrupa’yı tanıma isteğiyle ivme kazanmıştır. Avrupa’nın çeşitli ülkelerine gönderilen elçiler vasıtasıyla yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler takip edilmiştir. Özellikle İbrahim Paşa’nın tavsiyesi ve III. Ahmed’in izniyle 1720’de Paris’e elçi olarak gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin yazdığı ‘*Sefaretname*’²⁰ Osmanlı başkenti İstanbul’da padişah ve sadrazamın zihin dünyasını canlandırmıştır.

Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin dönüşte ‘Sefaretnamesi’nde yer alan Fransız bağçe ve sarayları, konut planları ve dekorasyonlar Osmanlı başkenti İstanbul’da vücut bulmuş, III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli damat İbrahim Paşa, başkentini en güzel noktalarına Marly, Fontainebleu, Loire ve Versailles saraylarından etkilenerek köşk ve kasırlar inşa etmişlerdir. Haliç’in üst bölgesinde Göksu koyunda inşa edilen Sa’dabad, ejderha başlıkları ile süslenmiş fiskiyeli havuzları ve bahçeleriyle etkinin en güzel örneklerindedir. Uzun süren barış döneminin mimari simgesi olarak anılan Sa’dabad

²⁰ Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, 1720’nin sonlarında İstanbul’dan ayrılmış, İstanbul’a döndüğü 1721 yılına kadar olan anılarını ve izlenimlerini kaleme aldığı sefaretnamesinde aktarmıştır. Fransa’da büyük bir heyecan ve merakla karşılanan Osmanlı sefiri, Marsilya, Toulouse ve Bordeaux güzergâhlarını kullanmış, Garonne nehrinden gemiyle geçmiştir. Yolculuğu esnasında mühendislik bilgisiyle yapılan kanalları ve üslupları hakkında aldığı bilgileri sefaretnamesine not etmiştir (Unat, 1992, s. 55).

ve Kağıthane kasırları yüzyıl boyunca İstanbul'a gelen yabancıların dikkatini çekmiş, ünü sınırları aşmıştır (Renda, 1977, s. 17; Atıl, 1999, s. 19; Erkılıç, 1999, s. 51).

Standart bir mimari söz konusu olmasa da İstanbul kendini yeni fikirlere alıştıyordu. Bu dönemde çıkan yangınlar nedeniyle yeniden inşa edilen köşk ve kasırlar her defasında yeni beğenilerle tekrar inşa edilmiştir. Boğaz ve Haliç kıyılarında yoğunlaşan yapılarla Osmanlı toplumu yeni bir yaşamı ve doğayı deneyimlemiştir. Yaşam alışkanlıklarında ortaya çıkan değişim, lâle bahçelerinin ışıklandırılması, helva sohbetleri, köşk ve kasırlarda düzenlenen şiir ve müzik eğlenceleri kent yaşamını renklendirmiştir. Daha sonraki yıllarda Lâle Devri (1718-1730) olarak kayıtlara geçen bu dönemde yaşanan değişim ve kültürel gelişmeler saray eliyle şekillendirilmiş ve yönetici sınıfla sınırlı kalmıştır (Mardin, 1991, s. 178; Hellier, 1993, s. 79; Mantran; 1996, s. 38; Atasoy, 2002, s. 169).

XVIII. yüzyılda uzun süren savaşlardan sonra yaşanan kültürel canlanma III. Ahmed döneminin şairi Nedim'in dizeleriyle ölümsüzleşmiştir. Nedim şiirlerinde duygularını içten yansıtan, üzülen, sevinen ve tüm gelişmelerden zevk alan bir şair olarak eserlerinde, XVIII. yüzyıl İstanbul'unun geçirdiği değişimi bir gazeteci titizliğiyle yansıtmıştır (Budak, 2014, s. 42).

Nedim, yaşanan değişimi, kültürel ve sosyal gelişmeleri ince bir üslupla aktarmıştır. Onun şiirlerinde devrin değişim ve eğlencesinin iletisi konumunda bulunan Sa'dabad şöyle geçmektedir: “*Gel hele bir kerecik seyr et göze olmaz yasağ, Oldu Sa'd-âbad şimdi sevdiğim dağ üstü bağ, Çâr-bâğ-ı İsfahâni eylemişdir dağ dağ, Oldu Sa'd-âbâd şimdi sevdiğim dağ üstü bağ*” (Nedim, Ms. 21/1 s. 247).

Nedim, şiirlerinde XVIII. yüzyılın diğer eğlence yerlerinden de söz etmiştir. Âsaf-âbâd, Ayasofıyye, Beşiktaş, Çırâğan, Çubuklu, Feyz-âbâd, Gökusu, Hayr-âbâd, Hurrem-âbâd, Şeref-âbâd, Top-hâne ve Üsküdar Nedim'in şiirlerinde eğlence yerleri olarak konu edindiği bölgelerdir. Nedim'in dizeleriyle hayat bulan İstanbul'un eğlenceleri, Seyyid Vehbî'nin, III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğünü nedeniyle Haliç ve Boğaz'da düzenlenen eğlenceleri resimleyen surnâmesi ve Osmanzâde Taib'in gerçekçi ve bir o kadar da çarpıcı gündelik yaşama dair analizleri dönemi edebi gelişmeler bağlamında ayrıcalıklı kılmıştır. Edebi alanda yaşanan gelişmelere şair ruhlu padişah ve sadrazam,

Osmanlı sarayını dönemlerinde şairler için bir yuva yaparak katkı sunmuştur (Kağnıcı, 2008, s. 22-28; Budak, 2014, s. 43).

Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin, "Sefaretnamesi" yalnız mimari alanda etkili olmamıştır. Osmanlı kültür ve bilim tarihi açısından büyük önem taşıyan matbaanın kuruluşu, Fransa ziyaretinde babasına eşlik eden Mehmed Said Efendi ve Macar kökenli İbrahim Müteferrika'nın girişimleriyle kurulmuştur. Avrupa'da, ilk baskı eserin 1440'lı yıllarda basıldığı biliniyor. Bundan yaklaşık 300 yıl sonra 1727'de Osmanlı matbaa ile tanışmıştır (Ülken, 2013, s. 9).

XVIII. yüzyıl kültür gelişmelerinin başat unsuru matbaa, Batı kültürünü veya değişen dünyayı aktaran herhangi bir eser basmamıştır. Bütün kurumlarıyla donmuş, yenileşen ve değişen dünyayla bağı olmayan, skolastik sistemin devamlılığını öneren eserler basmakla yetinilmiştir.²¹ Vankulu Lügatı, İbn-i Arapşah Tarihi, Aristo ve Gazali'nin fikirlerini özetleyen Usul-ül Hikem fi Nizam-ül-Ümem matbaanın kuruluşundan 1747'ye kadar açık kaldığı 16 yıl boyunca yayımlanan 17 kitaptan birkaçıdır²² (Cezar, 1998, s. 48; Ülken, 2013, s. 14).

XVIII. yüzyılın başlarında yaşanan üretken dönemin sanatsal bağlamda tanıkları nakkaş Abdülcelil Çelebi (Levni), Seyyid Vehbi ve Jean- Baptiste Van Mour'dur. XVIII. yüzyılın ilk yarısının önemli eğlence ve kültürel olaylarından biri şehzadelerin sünnet düğünleri vesilesiyle hazırlanan surnamelerdir.²³ Vehbi tarafından Türkçe kaleme alınan ve III. Ahmed'in çocuklarının sünnet eğlencelerini konu edinen eseri resimleriyle

²¹ Osmanlılarda matbaa'nın serüveni için bkz: İskit, S. (1939). *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri ve Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.

²²Patrona Halil İsyanı'nı takip eden dönemde matbaa yayınlarına devam etmiştir. I. Mahmud döneminde, Kâtip Çelebi'nin Cihannüması, Takvîm-üt Tevarih, Fransızlara, Türkçe öğretmek amacıyla ve Holdermann tarafından yazıldığı varsayılan İbrahim Müteferrika'nın tercümesini yaptığı gramer kitabı yayımlanan eserlerdir. 1747'de İbrahim Müteferrika'nın vefatı üzerine kalfası İbrahim Efendi, Matbaa'nın çalışmalarını devam ettirmiştir. Bu tarihten itibaren çok az ürün veren matbaa, 1782'de Divan-ı Hümayun beylerinden Raşit Mehmet ve vakanüvis Vâsif Efendi tarafından satın alınmıştır. Yüzyılın sonlarında Raşit ve Vâsif Efendi'nin girişimleriyle Sâmi, Subhi ve Şakir İzzi tarihleri basılmıştır. Basımı gerçekleştiren eserlerin hiçbiri çağın gerektirdiği düşünce sistemini yansıtmazlar, eski düşünceler yeni teknolojiyle okuyanlarla buluşuyordu (Ülken, 2013, s. 14-15; İskit, 1939, s. 30-35).

²³ III. Ahmet'in çocuklarının sünneti için düzenlenen görkemli şölen, 18 Eylül'de başlayarak 2 Ekim 1720'ye kadar sürmüştür. Sünnet düğünleri kutlanan şehzade Süleyman (10), Mehmet (3), Mustafa(3) ve Bayezid (2) yaşlarındadır. Sultan III. Ahmet, daha önce rastlanılmayan bir incelikle Damat İbrahim Paşa ve Yeniçelerin komutanı Mehmet Ağa'nın çocuklarını da sünnet ettirmiştir. Beş bin fakir erkek çocuğu da şölen sırasında sünnet edilenler arasındadır (Atıl, 1999, s. 41).

canlandıran kişi Levni'dir. 137 minyatürün yer aldığı eserde her figür, olay ve mekân açık ve anlaşılabilir şekilde aktarılmıştır.

İslam kitap sanatında öyküsel betimlemeleriyle ön plana çıkan Levni, olayları aktarmada kullandığı eşsiz öyküsellikle çağdaşlarından ayrılır (Resim 1-2). Sanatçının, 1710-1720 yıllarında yaptığı varsayılan kırk sekiz kadın ve erkekten oluşan portrelerinde Avrupalı ve İranlı tiplerde yer alır. Dönemin kıyafet modasını yansıtan, raks eden, müzik yapan, çiçek koklayan, içki içen, dinlenen kadın ve erkek figürleri bu dönemi yansıtan belgeler olması bakımından önem taşımaktadır (Atıl, 1999, s. 34; İrepoğlu, 2003, s. 73; Mahir, 2005, s. 100; Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 266-267).

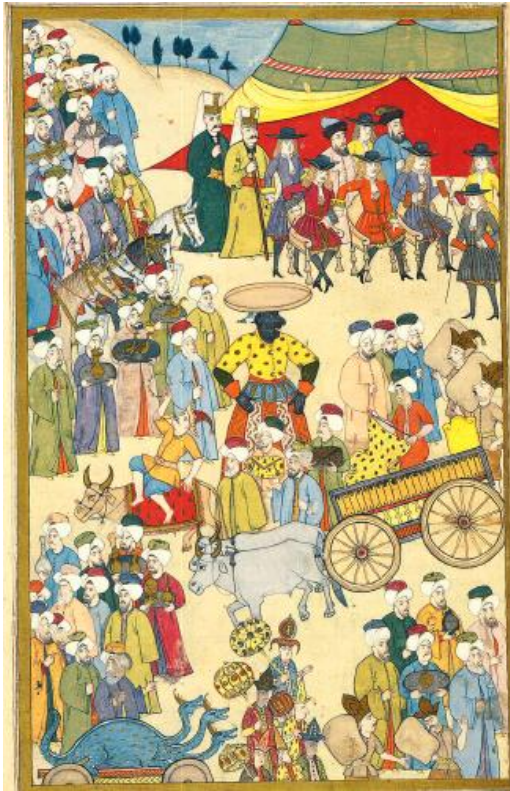

Resim 1. Levni, Surname, Okmeydanı'nda Gece Gösterisi, 1720 (Esin, 1999, s. 164)

Resim 2. Levni, Surname, 1720 Şehzade Mustafa ve Mehmet'in Sünneti (Esin, 1999, s. 118)

1720’de III. Ahmed’in şehzadeleri için düzenlenen şenlikler on beş gün on beş gece sürmüştür. Padişah, saray ricali ve yabancı devlet elçilikleri için Okmeydanı, Tersane Kasrı ve Haliç’te gösteriler düzenlenmiştir. Düzenlenen gösteriler yalnız mutlu bir anın kutlanması olarak algılanmamalıdır (Resim 3-4). Bunlar aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin tebasına ilettiği bir güven ve güç gösterisi, yabancı ülkelerin elçilerine sunduğu iktidar ve kültürel zenginliğin mesajlarıdır (İrepoğlu, 2003, s. 79). XVIII. yüzyıldan önce şehzadelerin doğumu veya sünneti vesileyle düzenlenen kutlamaların seyri XVIII. yüzyılda görünür kamusal alanlarda yaygınlaşmıştır. Haliç, Boğaz, Okmeydanı, Tersane Kasrı’nda düzenlenen etkinliklerde esnaf ve zanaatkârlar yeteneklerini sergilerken halkın katılımı artmış, şenlikler Osmanlı saltanat gücünü ileten araçlara dönüşmüştür.

Resim 3. Levni, Surname,
Esnaf Alayı, 1720
(Atıl, 1999, s. 144)

Resim 4. Levni, Surname, III. Ahmed ve
Sadrazam İbrahim Paşa, 1720
(Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 266-267)

XVIII. yüzyılda yaşanan kültürel gelişmelere tanık olan bir diğer sanatçı ise Jean-Baptiste Van Mour'dur. İstanbul'a 1699'da gelen ve Fransız elçisi Marguis de Ferroil'in maiyetinde çalışan Valenciennes'li sanatçı, İsveç Büyükelçisi Gustaf Celsing, Hollanda Büyükelçisi Cornelis Calkoen'den de sipariş almıştır. Levni'nin çağdaşı Vanmour, zamanla kentin bir parçası konumuna gelmiş, Osmanlı Sarayı'nın üst düzey görevlileriyle ilişkiler kurmuştur. Sanatçının tuvallerinde bazen şehzadesiyle yan yana güçlü bir Padişah bazen Avrupalı elçileri görkemli törenlerle karşılayan bir sultan yansıdığı gibi; sokaktan geçen renkli bir kişilik, keskin bakışlı bir yönetici, İstanbul hanımefendileri, okula yeni başlayan çocuklar veya saltanatları sonlandıran isyanlar, sanatçının çalışmalarının konusunu oluşturmuştur (Resim 5). Topografik çalışmalarıyla da bilinen sanatçının eserlerinde İstanbul limanı, Pera'nın tepeleri, Galata ve Tophane, Boğaz, Haliç ve Sarayburnu en çok resimlenen bölgelerdir (Boppe, 1911, s. 14; İrepoğlu, 2003, s. 85-86).

Resim 5. J. B. Van Mour, İsyancıların Ölümü (1730)

(<https://www.rijksmuseum.nl/en/rijksstudio/artists/jean-baptiste-vanmour>)

Erişim Tarihi: 05.04.2020

XVIII. yüzyılın ilk yarısında kültürel ve sanatsal alanda Nedim, Levni, Vehbi, Van Mour gibi sanatçıların eliyle şekillenen ve değişen Osmanlı'da, mimari alanda özellikle üst sınıfların yaşam ve estetik kaygılarıyla yeni arayışlara gidilmiştir. Ekonomik yetersizlikler nedeniyle az sayıda dini külliye'nin inşa edildiği dönemde, yapım faaliyetleri ağırlıklı olarak köşk, kasır ve çeşmelerin oluşturduğu sivil mimarlık eserleri ağırlıklıdır. XVIII. yüzyıldan önce bir yapının parçası olarak inşa edilen yapılar, boyutsal olarak küçülüp kent geneline yayılmıştır. Türbeler, mezarlıklar, kütüphaneler, sıbyan mektepleri, çeşmeler kentin genişleme hızına bağlı olarak uygun bölgelere inşa edilmiştir. Bu dönemde kent ölçeğinde sivil mimari, kamuya ait ve özel teşebbüslerle yapılan bahçeler ve çeşmelerin yapımında artış olmuştur. Lâle Devri'nde artan sivil yapıların cephelerinde dönemin anlayışını yansıtan geometrik panolar içinde çiçekler, meyveler, çelenkler ve rozet kompozisyonları hâkim süsleme unsurları olarak kullanılmıştır (Atıl, 1999, s. 23; Cerasi, 1999, s. 205-206; Kuban, 2007, s. 509- 527).

XVIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan kültürel ve sanatsal açıdan heyecan verici ortam 1730'da Patrona Halil isyanıyla kısa süreliğine kesintiye uğramıştır. I. Mahmud, döneminin ilk yılları sarsıntılı geçtiyse de modernleşme çabaları hızlanarak devam etmiştir. Sa'dâbad'ı yakıp yıkan asiler ve Patrona Halil iki ay sonra öldürülmüştür. I. Mahmud, 1734 yılından itibaren İstanbul'da yıkılan köşkerlerin yerine yenilerini yaptırarak, kentin Haliç ve Boğaz'a doğru gelişimini sürdürmüştür. Bu dönemde özellikle Haliç'in kıyı semtleri, Pera ve Galata su ile buluşmuştur. Sultan'ın, yirmi dört yıl süren iktidarında, Batı etkileri kentin imarına daha fazla yansımıştır. Tüketim alışkanlıklarının arttığı yıllarda bir yandan geleneksel olana yönelme gözlenirken, Batılı etkilerle değişen giyim alışkanlıkları çeşitli yasaklar konularak toplumsal düzen korunmaya çalışılmıştır²⁴ (Palmer, 2002, s. 53; Finkel, 2007, s. 329).

Kültürel alandaki gelişmelere duyarlılık gösteren I. Mahmud, matbaanın çalışmasını sağlamış, Yalova'da kurulan kâğıt fabrikasıyla yazılı eserlerin basımına devam edilmiştir. Sultan'ın, sanat ve sanatçıyı himaye etme isteği, Lâle Devri'nde başlayan

²⁴ I. Mahmud döneminde 1731-1732 yıllarında altı ay sadrazamlık görevinde bulunan Topal Osman Paşa, sadaret döneminde, gayrimüslim kadınları uygunsuz kıyafetleri nedeniyle cezalandırmıştır. Lâle Devri, 'haylazlıkları' diyerek, ince tülbentten yaşmakla, belleri açık yakalı giysilerle sokağa çıkan birkaç kadını Bahçekapı'da denize atarak boğdurtmuştur. Bu olaydan sonra kadınlar uzun süre sokağa çıkmamışlardır (Sakaoğlu, 1994, s. 248).

gelişmelerde devamlılık sağlamıştır. Dönemin nakkaşı Abdullah Buhari'nin tek yaprak üzerine resimlediği kadın ve erkek figürleri hacim ve hareketlerinde, Levni'nin figürlerinden daha ileri ve daha serbesttir (Renda, 1977, s. 19; Mahir, 1999, s. 169).

Buhari'nin figürleri hacimli görünüşleriyle geleneksel minyatür havasından ayrılırlar (Resim 6-7). Batılı ressamlar da bu dönemde İstanbul'da ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde çalışmaya devam etmişlerdir. Örneğin ressam Liotard, İstanbul ve İzmir'de yaptığı çalışmalarla "peintre turc" unvanını almıştır (İrepoğlu, 1999, s. 161; Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 274-275; Kuban, 2007, s. 499; Altınay, 2010, s. 121).

Resim 6. Abdullah Buhari, Kadın Figürü, 1726-1745

(Bağcı ve diğerleri, s. 274-275)

Resim 7. Abdullah Buhari, Yıkanan Kadın, 1726-1745

(Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 274-275)

XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı kültür ve sanat ortamı zaman zaman kesintilere uğrasa da Batı'nın etkisi tüm alanlara nüfuz ederek devam etmiştir. Yüzyılın başında teknolojik gelişmelerle sınırlandırılmak istenen Batı etkisi XVIII. yüzyılın ilerleyen dilimlerinde kültür, sanat ve mimari alanında Osmanlı'ya sirayet etmiştir. Kâğıthane'de inşa edilen köşk ve kasırlar, Boğaz yalılarında düzenlenen eğlenceler, şehirleşme, konut sayısı ve sivil mimarinin gelişmesi başkent İstanbul'da belirli bir zümreyle sınırlı olsa da

“burjuva” biçimli kentsoylu yaşamın ortaya çıkışının ilk işaretleri olmuştur. Değişmekte olan bu zihin dünyasının kaynağı Fransa’dır.²⁵

Osmanlılar kendileri gibi mutlak idareyle yönetilen krallık sisteminin araçlarını kendilerine uyarlamakta herhangi bir sıkıntı görmemişlerdir. 600 yıl ayakta kalan Osmanlı devleti çok uluslu yapısıyla her zaman değişim ve gelişmeye açık olmuş yenilikleri potada eriterek özümlemiştir. XVIII. yüzyılda ‘yeni’ olarak adlandırılan gelişmelerin toplumun her katmanına yayılmaması ‘alt’ ve ‘orta’ sınıfların tepkisiyle karşılaşmış ve çoğunlukla bu kesimlerin başarılarıyla sonuçlanarak devamlılık göstermemiştir. Yeniçeri ve ulemanın yenilik çabalarına karşı tutumlarını kıramayan Osmanlı padişahları, modernleşme olgusunu toplumsal alanlara yaymakta güçlüklerle karşılaşmışlardır.²⁶

Yüzyılın sonuna gelindiğinde III. Selim, “*kâfirin silahını kullanarak kâfiri yenmekte şeriata aykırılık yoktur*” söylemini kullanarak modernleşme hareketlerine meşruluk kazandırmanın yollarını aramıştır. Dolayısıyla kesintilere uğramakla birlikte Osmanlı, muhafazakârlığını koruyarak, kendi kültürel sınırları içinde değişime uyum göstermeye çalışmıştır (Yenişehirlioğlu, 1992, s. 63; İnalçık, 1993, s. 34; Karpat, 2002, s. 16).

²⁵ Çağdaş kaynakların ekseri çoğunluğu XVIII. yüzyıl İstanbul’unda gerçekleşen dönüşümü Fransa’ya bağlar. Doğan Kuban, İstanbul’un mimari açıdan, modern askeri kurumlar ve kenti tamamen değiştiren sanatsal üslup (Barok, Rokoko) olmak üzere iki yüzü olduğunu belirtmektedir. Her iki üslubun kökeni Fransız kaynaklıdır ve Fransız mimar, mühendis ve sanatçılar eliyle getirilmiştir. I. Mahmud’un desteklediği bu politika sonraki bütün Osmanlı hükümdarları tarafından kabul görmüştür (Kuban, 1996, s. 324-325).

²⁶ Modernleşme kavramının başlangıcı, kapsamı ve gelişim çizgisi net değildir. Söz konusu Osmanlı’nın XVIII. yüzyılı, modernleşmenin ilk adımları olarak değerlendirilirken, bunun sadece seçkin bir zümreyle sınırlı kaldığı, Tanzimat (1839) döneminde daha iyi anlaşılmıştır. Modernleşme serüvenini betimleyen Şerif Mardin, kent ve taşra arasındaki düşünsel sınırların kapanmadığı, yöneten ve yönetilen arasında uçurumun genişlediğini belirtmektedir. ‘modernleşme’nin bir yüzünde kaba Taşralılar varken diğer yüzü Paris eğilimli devlet yöneticileridir. Aradaki fark Fransız kültürü ile İslam kültürü arasındaki farkın benzeridir (Mardin, 1969, s. 106).

2. BÖLÜM

I. MAHMUD (1696-1754)

2. 1. Doğumu ve Şehzadelik Yılları

Osmanlı İmparatorluğu XIV. yüzyıl civarında Küçük Asya'daki Selçuklu Sultanlığı ve Bizans İmparatorluğu arasındaki bölgede kendini cihata adanmış küçük bir beylik olarak ortaya çıkmıştır. Coğrafi konumundan faydalanarak zamanla Balkanlara ve Anadolu'nun büyük bir kısmına egemen olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyıla gelindiğinde, geleneksel yöntemlerle ulaşabileceği sınırlara erişmiş ve bundan öte aşamayacağı duvarlarla karşılaşmıştır. XIV. yüzyıldaki kuruluşundan itibaren yüzyıllar boyunca dünyanın en büyük devleti olma iddiasını korumuştur. 600 yılı aşan bir süre boyunca tarih sahnesinde kalan Osmanlı Devleti, hepsi aynı hanedan soyundan gelmek üzere 36 padişah tarafında yönetilmiştir. Bu padişahlardan biri de 1730-1754 yılları arasında 24 yıl, 2 ay, 12 gün hükümdarlık tahtında oturan Sultan I. Mahmud'tur (İnalçık, 1994, s. 47; Sakaoğlu, 1999, s. 53-57; Kurtaran, 2012, s. 11; Budak, 2014, s. 30).

Şehzade Mahmud, II. Mustafa'nın büyük oğlu olarak 3 Muharrem 1108 (2 Ağustos 1696) tarihinde Edirne'de dünyaya gelmiştir. Annesi Saliha Sultan'dır²⁷ (Özcan, 2017, s. 179). Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, Nusretname'de şehzadenin doğumunu ayrıntılı olarak aktarır: “*Ayin onuncu Perşembe günü Ordu-yi hümayuna gelen Valde Sultan'ın ikinci ağası Süleyman Ağa, Muharrem'in 3 üncü Perşembe gecesini saat 3'te bir şehzadenin dünyaya gelmiş bulunduğunu ve Mahmud adının verilmiş olduğunu bildirmiştir.*”²⁸

²⁷ II. Mustafa'nın kadınlarındanıdır. 1696 (1108) yılında I. Mahmud'u dünyaya getirmiştir. II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi üzerine Eski Saray'a gönderildi. 1730 Patrona Halil ihtilalinde, III. Ahmed tahttan indirilince Valide Sultan olarak Topkapı Sarayı'na getirildi. Oğlunun hükümdarlığı sırasında 9 yıl yaşadı. M.1739/ H.1152 yılında öldü. Yeni Cami Türbesine gömülmüştür (Uluçay, 1985, s. 73).

²⁸ Ayr. bkz: Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. (1962). Nusretname. (İ. Parmaksızoğlu, Sad.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. s. 169-170.

Babası II. Mustafa'nın, İstanbul yerine Edirne'yi tercih etmesi nedeniyle Mahmud'un çocukluğu bu kentte geçti. 18 Mayıs 1702'de Edirne Sarayı'nda düzenlenen bed-i besmele töreniyle özel eğitimi başlatılmıştır. İlk eğitimini şeyhülislam Feyzullah Efendi'den almış, daha sonra muallimliğine Feyzullah Efendi'nin oğlu İbrahim Efendi tayin edilmiştir. Edirne Vakası'yla birlikte Şehzade Mahmud 7 yaşında iken 23 Ağustos 1703'te tahttan indirilen babası II. Mustafa'yla birlikte İstanbul'a getirilip, Topkapı Sarayı Kafes Kasrı'nda göz hapsine alınmıştır. Sekiz yaşından sonraki çocukluğu ve gençliğinin en güzel dönemleri kafeste heba olmuştur. Osmanlı Devleti'nde şehzadelerin sancağa gönderilmeyip haremde gözaltında tutulmaları, kardeş katline karşı bir önlemdi. I. Ahmed (1603-1617) döneminde başlayan kafes uygulaması babası hayatta olmayan şehzadeler için kötü sonuçlar doğurmuştur.²⁹ Şehzade Mahmud'un uzun süren kafes hayatı O'nun hem düşünce dünyasını hem fiziksel özelliklerinin belirginleştiği yıllar olmuştur. I. Mahmud'un 27 yıl süren kafes hayatı, anneanesi Gülnûş Emetullah Sultanın ilgisi ve desteğiyle nispeten rahat geçtiği belirtilmektedir (Aktepe, 1955, s. 158; Koçu, 1981, s. 305; Sakaoğlu, 1999, s. 367; Tezcan, 2006, s. 105).

Yine de dönem kaynaklarında I. Mahmud'un şehzadelik yılları ve aldığı eğitim hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. III. Ahmed döneminde İstanbul'a gelen Lady Mary Montegu'nun 17 Mayıs 1717'de Abbe Conti'ye yazdığı mektupta eşi Mr. Wortly'nin Topkapı Sarayı'nda III. Ahmed'le yaptığı görüşmede, halkın büyük umutlarla tahta çıkmasını beklediği ve henüz 20 yaşlarında olan bir şehzadeden bahseder. III. Ahmet'in şehzadeleri olan ve takip eden yıllarda hükümdar olan III. Mustafa 1717, I. Abdülhamid ise 1725 yıllarında doğmuştur. Halkın tahta çıkması için sabırsızlandığı bu kişi büyük olasılıkla I. Mahmud olmalıdır.³⁰

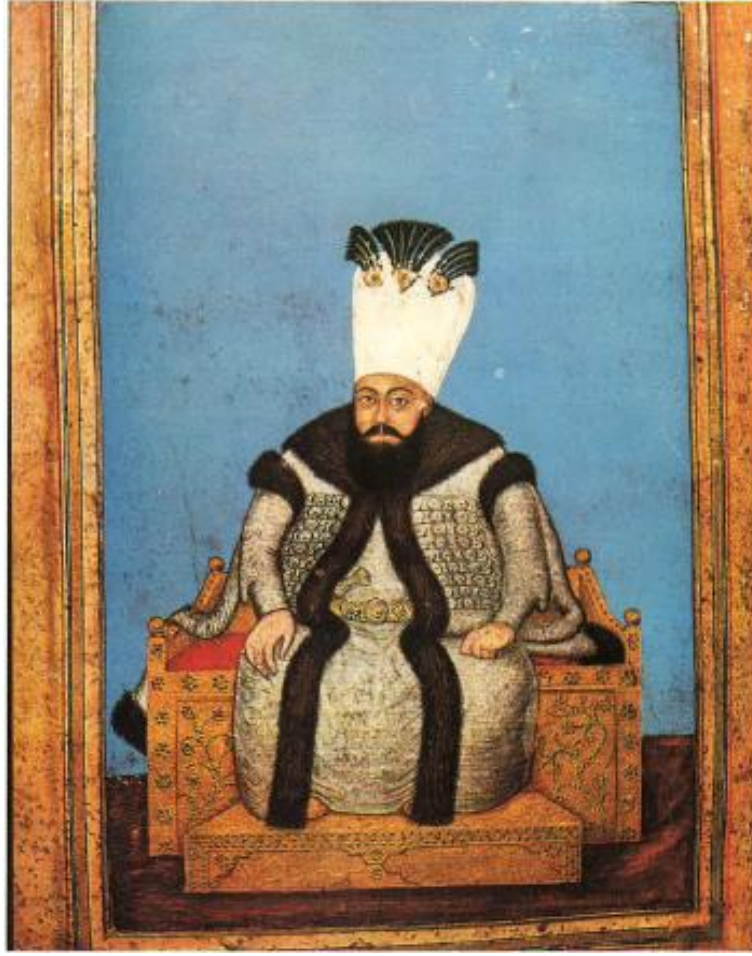
²⁹ III. Mehmed'ten sonra tahta çıkan I. Ahmed döneminden itibaren Osmanlı şehzadeleri sarayda yetişmeye başlamıştır. Saray cariyeleri, darüssaade ağaları, musahipler ve saray erkânından bazı kişilerle iletişimdedirler. Eğitimleri oldukça kısıtlıdır. Alınan kötü eğitim neticesinde görüşleri dar, düşünce dünyaları kısıtlı olurdu. Babaları hayatta olan şehzadeler nispeten daha rahatken; babaları vefat eden şehzadeler hep sıkı denetim altında tutulur ve devamlı ölüm korkusuyla yaşardı. I. Mustafa'nın saraydaki kötü hali ve I. İbrahim'in hep ölüm korkusu ile yaşaması Fındıklılı Mehmet Efendi'nin "*Silahtar Tarihi*" isimli eserinde yazılıdır (Uzunçarşılı, 2014, s. 81-82).

³⁰Ayr. Bkz: Lady Mary Montagu'dan akt: Freely, J. (2000). *Osmanlı Sarayı Bir Hanedanlığın Öyküsü*. (A. Çetin, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi. s. 211.

Sultanın, Topkapı Sarayı'nda sergilenen padişah kıyafetlerinden, kısa boylu ve şişman olduğu anlaşılmaktadır (Resim 8). Omuzları hafif öne eğik olan Sultan, kambur olup, Osmanlı tarihinde “Kambur Sultan Mahmud” olarak da tanınmıştır (Resim 9). Sultan Mahmud'un fiziksel özelliklerini portrelerden okumak mümkündür. Ana hatlarıyla Osmanlı portre geleneğiyle benzer üslupta yapılmış olan resimlerde, Sultan, gür, uzun ve siyah sakalları, geniş alnı, ince kaşları ve dolgunca bir yüze sahiptir (Resim 10-11). Mevcut portrelerinde genellikle altın yıldız işlemeli, omuz, yaka ve kenarları siyah kürklü gri bir kaftan, aynı renkte bir entari, belinde hançeri ve üç sorguçlu selimi kavuğu ile resimlenmiştir. Bazı resimlerinde mücevherli ve kürklü mavi kaftan, aynı renkte entari bulunan portreleri de vardır (Duran, 1999, s. 213; Renda, 1999, s. 74; Sakaoğlu, 1999, s. 386; Özcan, 2004, s. 193-194).

Resim 8. T.S.M. I. Mahmud'un Giydiği İpek Kaftan
(Duran, 1999, s. 218)

Resim 9. Sultan I. Mahmud Han

(T. S. M, III. Ahmet Kitaplığı. No: 3109)

I. Mahmud'un kafes hayatı 30 Eylül 1730'a kadar sürmüştür. Bu süreçte büyük annesi Emetullah Gülnûş³¹ Sultan'ın desteğiyle eğitim almıştır. Kafeste geçirdiği uzun zaman diliminde tarih ve edebiyat ile ilgilenmiştir. Annesinin adı olan "Sebkatı" yi kullanarak şiirler yazmış, iyi seviyede keman çalmayı öğrenmiştir. 27 yıl süren kafes hayatının kötü anılarını keman çalarak, müzikle uğraşarak geçirmiştir. Bu yıllarda zanaatçılığa merak saldıği anlaşılan Sultan Mahmud, küçük yaşlardan başlayarak el sanatı öğrenmiş, kan taşı ve akik üzerine mühürler kazımıştır (Bingöl, 1999, s. 117; Sakaoğlu, 1999, s. 158).

³¹ Emetullah Gülnuş Sultan, IV. Mehmed'in eşi, II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed'in (1703-1730) annesidir. Osmanlı tarihinin şanslı kadınları arasında sayılır. Oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed'in hükümdarlıklarını görmüş, 1570'lerde II. Selim hanımı Nurbanu ile başlayıp Safiye, Kösem, Turhan gibi güçlü kadınların temsil ettiği "Kadınlar Saltanatı" döneminin son parlak ismidir.

Resim 10. Sultan I. Mahmud Han
(Renda, 1999, s. 757)

Resim 11. Sultan I. Mahmud Han
(Duran, 1999, s. 213)

Bu ürünleri satarak bazı kimselere ihsanlarda bulunmuştur. Sultan Mahmud'un, aynı zamanda çok iyi bir satranç ustası olduğu, kimsenin onu yenemediği bilinmektedir. 27 yıl gibi oldukça uzun bir süre geçirdiği kafeste hem anneannesi Gülnuş Sultan'ın ilgisi hem de bu uğraşlar zihnini meşgul etmiştir. Uzun yıllar boyunca gözaltında tutulduğu kafes hapsinde korkudan veya amcası III. Ahmed tarafından kısırlaştırılmış olabileceği ileri sürülmektedir. Alicenap kadın³² (öl. 1775), Verdina Kadın (öl. 1804) ve Rami (öl. 1780) isimli kadınları; Meyyase Hanım, Fehmi Hanım, Sırrı Hanım, Habbabe Hanım adında ikballeri olduğu bilinmektedir³³ (Atalar, 1981, s. 447; Koçu, 1981, s. 305; Uluçay, 1985, s. 95-96).

Sultan I. Mahmud'un, kadınlarından veya ikballerinden çocuğu olmamıştır. I. Mahmud'un ve kardeşi III. Osman'ın yaklaşık 27 yıl süren hükümdarlık dönemlerinde Osmanlı sarayı çocuktan mahrum kalmıştır. III. Osman'dan sonra tahta çıkan III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan doğduğunda yedi gün yedi gece süren eğlenceler düzenlenmiştir. Halkın talebi ile eğlence ve şenlikler üç gün daha uzatılarak on gün on gece boyunca donanma yapılmış çeşitli eğlenceler düzenlenmiştir (Uzunçarşılı, 2014, s. 98-99).

2. 2. Kişiliği ve İç Dünyası

Osmanlı İmparatorluğu'nun yirmi dördüncü padişahı olan I. Mahmud, olgun kabul edilebilecek bir yaşta, 35 yaşında hükümdarlık tahtına oturmuştur. Sultan Mahmud, iyi huylu, yardımsever, hoşgörülü bir kişiliğe sahipti. 27 yıl yaşadığı kafes hayatı onun kalbini sertleştirmemiş, zekâsını köreltmemişti, ağırbaşlı ve çok çalışkandı, sorunlar karşısında paniğe kapılmaz, devlet ricaline danışarak işleri yoluna koymaya çalışırdı. Uzun hükümdarlık yılları boyunca aldığı kararları sadrazamlarıyla istişare etmiş, devlet yönetiminde görüş alışverişini önemsemiştir. Osmanlı tahtına bir isyanın neticesinde

³² Alicenap Kadın, I. Mahmud'un baş kadınıdır. Hac dönüşü 1775'te İstanbul'da ölmüştür. Yeni Cami hazinesine gömülmüştür. Fatih Cami çevresinde mektep, çeşme ve sebil yaptırmıştır (Uluçay, 1985, s. 95).

³³ Padişahlar özel hizmetlerinde çalışan cariyelerden güzel olanlarıyla ilişki kurabilirlerdi. Onları ikbal veya kadın efendi olarak hizmetlerine alabilirlerdi. Padişahların genel olarak altı kadın efendi ve altı ikbali olmaktadır. Kadın efendilerin sayısı en fazla sekiz, ikballerin sayısı dört ile altı arasında değişmekteydi (Uluçay, 1963, s. 272).

çıkılmış, hükümdarlığının ilk aylarını Patrona Halil ve arkadaşlarının gölgesinde geçirmiştir. Padişah, isyancılara karşı fevri davranışlar sergilememiş, sabırlı, kararlı bir tutum takınmıştır.³⁴ İsyanın patlak vermesinden kısa bir süre sonra, 25 Kasım 1730'da Patrona Halil ve arkadaşlarını katlederek devletin kontrolünü tamamen kendi hâkimiyetine almış ve İstanbul tekrar barışçıl bir döneme girmiştir³⁵ (Aktepe, 1958, s. 175; Koçu, 1981, s. 305; Shaw, 1982, s. 326; Ünsal, 2001, s. 188; Mantran, 2011, s. 342).

Sultan Mahmud, zeki, kararlı ve öngörülü bir kişiliğe sahipti. Devletin içinde bulunduğu durumun farkındaydı. XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu önemli toprak kayıpları yaşamış, sınırları her geçen gün daralmıştır. Toprak kayıplarını önlemek isteyen Sultan, Avrupa'da yetişmiş insan gücünden faydalandı. Yeni topçu birlikleri oluşturuldu, Humbaracı Ocağını kurarak Ordu'yu yeniden şekillendirmeye çalıştı. I. Mahmud, Osmanlı'yı Avrupa karşısında mağlubiyetten, zaman zaman çaresiz bırakan koşullardan çıkarmanın yolunu Batı'da arayan bir Osmanlı sultanıydı (Topuz, 2006, s. 82; Kuban, 2006, s. 132).

Öte yandan Sultan Mahmud, Devlet yönetiminde tecrübeli sadrazamlara yer vermiştir. İktidarının 1746'ya kadar olan kısmında otoriteyi kendi elinde tutmak için sürekli sadrazam değiştirmiştir.³⁶ Hükümdarlığı sırasında sadrazamlık makamını 16 kişi işgal etmiştir. Devlet yönetiminde liyakat ve ehliyeti gözetmiş, aldığı kararlarda öncelikle otoritesini korumaya çalışmış, devlet yönetimini sadrazamlarına bırakmamıştır. III.

³⁴ Patrona isyanının arefesinde tahta çıkan I. Mahmud, Yeniçeri Ağası ve diğer görevlilerle görüştüğünden sonra Topkapı Sarayı'nın penceresinden halkı selamlamıştır. Bu davranış sarayın önünde toplanan kızgın kalabalığı sakinleştirmiştir. Kendisine muhahif olabilecek kapıkullarına cülus bahşişlerini dağıtarak bu tehlikeyi bertaraf etmiştir. Sultan'ın kararlı davranışları halkta gelecek için iyimser izlenimler uyandırmıştır (Shay, 2009, s. 37).

³⁵ Barışçıl süreç bu dönemde sadece İstanbul'la sınırlı kalmamıştır. I. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında Avusturya ve Rusya'yla savaşlar yapılmıştır. 1739'da imzalanan Belgrad antlaşmasıyla reform girişimlerine başlayan Osmanlı, Rusya ile 30, Avusturya'yla 50 yıl sürecek barışçıl politika izlemiştir. Doğu sınırında İran'la süren savaşlarda son bulmuştur. İran'la 1746'da imzalanan barış antlaşması, 1774-1778'deki kısa süren huzursuzluk dışında savaş olmamış, her iki ülkede sorunları diplomasiyle çözmüştür (Mantran, 2015, s. 266-267).

³⁶ Sultan Mahmud'un hükümdarlığının ilk döneminde, art arda birçok vezir görev alır. 1746'ya kadar süren görev değişimleri Hekimoğlu Ali Paşa istisna olmak üzere bir yıldan daha uzun süre görev yapan sadrazam azdır. 1746- 1754 barış ve istikrar olarak anılan sekiz yılda ise sadece dört veziriazam görülür. Buna eylemde süreklilik olarak bakılabilir (Mantran, 2011, s. 342).

Ahmed döneminde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yönetiminde neredeyse padişahın daha yetkili olması bazı sorunlara neden olmuş, I. Mahmud döneminde böyle bir uygulama olmadığı gibi, sadrazamların görevleri devamlı kısa tutularak etkinlikleri sınırlandırılmıştır. Sultan Mahmud bir sadrazamı görevden aldığı anda önce onu merkeze çağırır yerine birini atadıktan sonra görevinden alırdı. Bu uygulamalar Sultan'ın selefi III. Ahmed (1703-1730) dönemine bakışını özetlemektedir (Hammer, 2003, s. 379; Budak, 2014, s. 45).

Döneminde Hekimoğlu Ali Paşa, Topal Osman Paşa, Yeğen Mehmet Paşa ve İvaz Mehmet Paşa gibi tecrübeli, bilgili devlet adamlarını göreve getirerek Rusya, İran ve Avusturya devletleriyle olan mücadelelerinde başarı kazanmıştır. Hammer (2003, s. 172) "*Birinci Mahmud'un saltanatını Osmanlı diplomasisinin en parlak dönemi*" olarak tanımlamaktadır. Avusturya ve Rusya ile yapılan antlaşmalar, Belgrad'ın 1739'da alınması, Toskana ve Napoli'yle yapılan dostluk antlaşmaları I. Mahmud döneminin en parlak anları olmuştur. Sultan, hükmettiği topraklarının tamamını kontrol etme niyetindedir, yapılan savaşlardan sonra, Habsburg ve Rus sınırlarına kaleler, askeri garnizonlar yaptırır, geleneksel denebilecek yöntemlerle Osmanlı hâkimiyetinde bulunan toprakları korumaya çalışır. Sultan, toprak kaybedildiğinde üzülen, kazanıldığında sevinen bir kişiliğe sahipti. Askeri alanda yaptığı yeniliklerle Osmanlı Devleti'nin sınırlarını korumaya çalışmış, kalıcı olmamakla birlikte döneminde başarılı da olmuştur (Shaw, 1982, s. 328-329; Uzunçarşılı, 1982, s. 325-331).

Sultan'ın hüküm sürdüğü yirmi dört yıla gelenekselle-yeniliğin ikilemi damgasını vurur, askeri alanda yapmaya çalıştığı yenilikler, XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti için cesur adımlardı. 1732'de Kont De Bonneval (1675-1747) Humbaracı Ahmet Paşa adını alarak 1734'te Hendesehane'yi açtı. Sultan Mahmud, kararlı, yenilik taraftarıydı ama kahraman değildi. Gücü sınırlanmış, tahta bir isyanın neticesinde çıktığını unutmamıştır. Bu nedenle attığı adımlarda ulemanın ve yeniçerinin tepkisini çekmemeye özen göstermiştir. Sultan, yeniçerilerin ulufelerini zamanında dağıtma konusunda hassas olmuştur. İran, Rusya ve Avusturya savaşlarında yetersizliklerini fark etmesine rağmen yeniçeri ordusunu kaldırmaya cesaret edememiştir. Askeri alanda

yenilikler Humbaracı Ocağı ve Hendesehane'nin kurulması ile sınırlı kalmıştır (Uzunçarşılı, 1982, s. 325; Lewis, 1984, s. 48-49; Mantran, 2011, s. 343).

Askeri ve teknik alanlarda yapılan yeniliklerin hedefine ulaşmamasında ulemanın halen çok etkili olmasından kaynaklanmaktaydı. Askeri alanda istediklerini tam olarak uygulayamamışsa da Lâle Devri'nde (1718-1730) başlayan kültürel değişim, I. Mahmud döneminde ivme kazanmıştır. Sultan Mahmud'un sanata olan duyarlılığı çeşitli yazışmalara konu olmuştur. Nitekim İstanbul'da oturan Fransız şair Andre Chenier'in annesi 15.06.1778 yılında Mercure de France'da yayımlanan mektubunda Sultan I. Mahmud'un sanat koruyuculuğuna değinmektedir: “*Resmi, musikiyi ve şiiri severdi. Yaşadığı sürece, bütün sanatlar Türkiye’de bir koruyucu bulmuştu*³⁷...” Sultan'ın, sanat ve edebiyata ilgisi, sanat ve sanatçıyı koruma isteği çağdaş kaynaklarda sıkça vurgulanmıştır (Öztuna, 1974, s. 2; Özcan, 2003, s. 352; Kuban, 2006, s. 132).

Yardımsaver, nazik bir kişiliğe sahip olan Padişah, halkın refahına özen göstermiştir. Rus ve Avusturya savaşının ardından yazılan adalet fermanının ilk cümleleri I. Mahmud'un tebaasının refah ve huzuruna verdiği önemi göstergesidir. Sultan, ayan denilen kişilerin devlete karşı bir görev sanıyla halka kötü davrandığı, bunun asla kendisinin iradesi olmadığını ve kabul edilemez olduğunu şöyle ifade etmektedir:

“Allahın emaneti olan reayaya kanun ve şer’-i şerife aykırı muamele yapılmasına kat’iyyen rızası olmadığını, halka zülüm ve fenalıktan son derece hazer edilmesi, buna muhalif hareket edenlerin cezalarının verileceğini beyan etmiştir.”³⁸

Sultan, Divan-ı Hümayun toplantılarına katılarak halkın sorunlarıyla ilgilenmiş, cuma namazını farklı camilerde kılarak tebaasına yakın olmaya özen göstermiştir. Şahsen maliye ile ilgilenmiş, israfı sevmediğini ifade etmiştir. Topkapı Sarayı'nın giderlerini kısmıştır, döneminde yapılan savaşlarla daralan ekonomik sıkıntıyı aşmak için sarayda bulunan kıymetli eşyaların bazılarını satmıştır. Usta bir kuyumcu olan sultan, altın ve

³⁷ Ayr. bkz: Lettres gregues de Mme Chenier, Paris 1879'dan akt: Arel, A. (1975). *Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Batılulaşma Süreci*. İstanbul: İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi. s. 49. Dipnot, 2.

³⁸ Bu konuda bilgi için bkz: Uzunçarşılı, İ. H. (1982). *Osmanlı Tarihi*. (IV. c. 1. Böl.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 319.

gümüştten süsler, abanoz ve fildişinden iğneler yapmış, büyük emek sarf ederek yaptığı ürünleri çarşılarda satarak gelir elde etmiştir. Kendinden sonra dolu bir hazine bırakan I. Mahmud'un, yarattığı ekonomik istikrar ortamı 1768'e kadar sürmüştür (Uzunçarşılı, 1982, s. 321; Aktepe, 1985, s. 158; Yamanlar, 2003, s. 180-181; Lamartine, 2008, s. 878; Özcan, 2017, s. 193-194). İktidarının ilk dönemlerini isyan ve savaşların gölgesinde geçiren I. Mahmud, eğlenmeyi ve gezmeyi ihmal etmemiştir. Patrona Halil İsyanı'ndan sonra Lâle Devri'nde başlayan eğlence anlayışının kaldığı yerden devam ettiği söylenebilir. I. Mahmud zamanında Çırağan eğlencelerini anlatan Flachat:³⁹

“Topkapı sarayının avlusuna tahtadan iskeleler kurulduğunu, bu iskelelere lâle dolu vazoların, lambaların ve kuş kafeslerinin yerleştirildiğini anlatır. Bu kurgularla, piramit, kule ve kemer biçiminde çiçek istiflerinin meydana getirildiğini, “bütün bunların yarattığı hayali görüntülerle” seyircilerin kendilerini bir masal dünyasında hissettiklerini” aktarır.⁴⁰

Sultan Mahmud'un çocuğu olmasa da zengin denilebilecek bir haremi vardı. Haremde, cariyelerin sayılarını bildiren ilk belge I. Mahmud dönemine aittir. Kimi sultana hizmet eden kimi de sarayda hizmetli olarak çalışan cariyelerin sayısı 456'yı buluyordu. Sultan Mahmud, Topkapı Sarayı'nda kaldığı günlerde zamanını haremde veya selamlıkta geçirirdi. Sultan, sarayda kaldığı zamanlarda dinlenmek ve devlet işleriyle ilgili konuları Mabeyn dairesinde değerlendirirdi. Padişahın günlük hayatını geçirdiği mekânlar arasında Mabeyn dairesinin dışında sarayın bahçesindeki köşk ve kasırlar da vardı. Buralarda değişik oyunlar seyreden padişah musiki dinler, tüfek atışlarını izlerdi (İnciciyan, 1956, s. 23; Uluçay, 1992, s. 20-21; Koçu, 2003, s. 21; Kurtaran, 2012, s. 40).

Dönem kaynaklarına göre, Sultan Mahmud, Topkapı Sarayı haricindeki köşk ve kasırlara ilk ziyareti H. 1147 / M. 1734 tarihlidir. Bu kaynaklarda Sultan Mahmud tahta çıktıktan dört yıl sonra Boğaz'da bulunan Kavakhisarı'na giderek, Yuşa Tepesi'ni ziyaret edip saraya döndüğü belirtilmiştir. Bu tarihten itibaren Sultan Mahmud'un eğlence amaçlı gezileri giderek artmıştır. Sultan, havanın uygun olduğu zamanlarda

³⁹ Fransız fabrikatör ve seyyah Flachat, I. Mahmud döneminde (1745-1755) on sene İstanbul ve İzmir'de kalmıştır.

⁴⁰ J. N. Flachat'den Akt. Arel, A. (1975). *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*. İstanbul: İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi. s. 42.

Boğaziçi'ndeki köşklere giderek akşama kadar veya göç-i hümayûn/ nakl-i hümayûn adıyla Topkapı Sarayı'ndan uzaklaşmalarla bir süre buralarda ikamet ederdi (Şem'Dânî-Zâde, 1975, s. 36; Uzunçarşılı, 1988, s. 71).

Sultan Mahmud, bu türden eğlenceler için döneminde çok sayıda saray, köşk, kasır inşa ettirmiştir. İnciciyan, bu dönemde yapılan köşk, kasır ve sarayların sayısını 60 olarak vermektedir. Özellikle Boğaziçi'ne hayran olan sultan, bölgede bulunan Beşiktaş ve Beylerbeyi Sarayı'nı tamir ettirmiş, burada Bayıldım Kasrı'nı yaptırmıştır. Tokat Köşkü düzenlenmiş, Hümayûn-âbâd ve Kandilli Sarayı onarılarak, Nev-âbâd ismini almıştır. Kanlıca'da Mihrabad Kasrı inşa edilmiştir. Uğur Kurtaran'ın⁴¹ ruznamelerden aktararak verdiği bilgilere göre Sultan çoğunlukla Beşiktaş Sahilhisarını kullanmıştır. Bununla birlikte İncili Köşk, Soğukçeşme, Gülhane, Yalı Köşkü, Ağa Bahçesi, Mahbûbiye ve Sepetçiler Kasrı, Sultan Mahmud'un yazlık ve eğlence amaçlı pek sık uğradığı yerler arasında bulunurdu (İnciciyan, 1956, s. 22-23; Ünsal, 2001, s. 187; Kurtaran, 2012, s. 40-41).

I. Mahmud, iktidarında günlük yaşamını başkent İstanbul'un sorunlarıyla ilgilenecek geçirmiştir.⁴² Gezilere katılmış, sadrazamların ve devlet ileri gelenlerinin düzenlediği eğlence ve helva sohbetlerine katılarak bazen gecenin geç saatlerine kadar vakit geçirmiştir. Topkapı sahil köşkleri ve Bayıldım Köşkü'nün bahçelerinde düzenlenen ok atma ve cirit oyunlarını keyifle izlemiştir. Öte yandan şehrin imârına katkıda bulunmayı ihmal etmeyen Sultan Mahmud, İstanbul'da bulunan saray, köşk ve kasırları onarmayı önemsemiştir. Tarihi Yarımada'da bir örneği daha olmayan Nuruosmaniye Külliyesi'nin yapımını başlatmış, III. Ahmed döneminde temelleri atılan Bahçeköy Barajı'nı bitirmiştir. İstanbul'un kuzeyindeki Galata, Beyoğlu, Taksim semtlerini su ile buluşturmuştur. İstanbul'un imarıyla sürekli meşgul olan I. Mahmud'a dönem

⁴¹ Kurtaran, U. (2012). *Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi (1730-1754)*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya. s. 40-41.

⁴² Sultan I. Mahmud'un tüm çabalarına karşın şehirde olağan bir huzursuzluk ortamı mevcuttu. Kahvelerde toplanmak yasaklanmışsa da küçük gruplar biraraya gelebiliyordu. Şehrin çeşitli bölgelerinde vuku bulan yangınlar, yerlere saçılmış yanıcı maddeler, Sultan'ı ve çevresini rahatsız eden mesajlar içeren kâğıt parçaları, camiler ve müftülerin evlerine iletilen veya kapılara asılan mesajlar, kıtlık sorunlarının baş göstermesi gibi olaylar, İstanbul halkının derinlerdeki memnuyetsizliğinin belirtileriydi (Shay, 2009, s. 48).

vakanüvisleri tarafından “*Muammer-i bilâd Sultan Mahmud Han*” şeklinde atıflarda bulunulmuştur (Koçu, 1981, s. 305; Sakaoğlu, 1999, s. 367).

2. 3. Hükümdarlık Yılları (1730-1754)

I. Mahmud’un hükümdarlığı Patrona Halil ve arkadaşlarının başlattığı isyan, Avrupa karşısında alınan yenilgiler ve toprak kayıplarının yarattığı prestij kaybı ile başlamıştır. İçeride, padişahın otoritesini sarsan asiler, 25 Kasım 1730’da sarayda düzenlenen bir komplo ile öldürülmesi halkta büyük sevinç yaratmıştır. Bu olay takip eden günlerde yaklaşık yedi bin kişinin idamıyla sonuçlanmıştır. Sultan Mahmud, İstanbul’u sıkı denetime tabi tutmuş büyük çoğunluğu hamamlarda çalışan Arnavutları şehirden göndermiştir. 27 Mart 1731’de yeni bir ayaklanma ile karşılaşan I. Mahmud, isyan büyümeden müdahale etmiştir. Ayaklanmaya katıldıkları tespit edilen yüzlerce Arnavut, Boşnak ve Kürt sürgüne gönderilmiştir (Shay, 2009, s. 42-43).

İçeride bu sorunlar yaşanırken, dışarda 1730-1744 arası Doğu’da İran, Kuzeyde Rusya ve Kuzeybatı da Avusturya ile yapılan savaşlarla geçmiştir. 1731-1732’de İran’la yapılan savaş Osmanlı’nın üstünlüğü ile sona ermiş, Urmiye, Hemedan ve Kirmanşah geri alınmıştır. İki devlet arasında Aras Irmağı sınır olarak kabul edilmiştir. Barış görüşmelerinde Tebriz’in İran’a bırakılması tavsiyesi Sultan’ın tepkisi ile karşılanmış, Sadrazam Topal Osman Paşa’yı görevinden alıp yerine Hekimoğlu Ali Paşa’yı getirmiştir. Osmanlı ve İran arasındaki mücadeleyi yakından takip eden Sultan Mahmud, İncili Köşk’te sürekli toplantılar düzenleyerek bilgi almış, görüş alışverişinde bulunmuştur. Bu savaşların kesin olmayan sonuçlarına göre, Osmanlı Devleti Bağdat’ı geri almış, Sultan Mahmud’a, “Gazi” unvanı verilmiştir (Sakaoğlu, 1994, s.248-250; Koçu, 2003, s.192-193; Özcan, 2003, s.192; Yamanlar, 2003, s. 179-180).

Ancak büyük bir heyecanla kutlanılan bu zaferler çok kısa soluklu olmuştur. İran’la olan münasebetlerde kesin olmayan zaferler nedeniyle ordunun yetersizliğini fark eden I. Mahmud, sipahilerin ve yeniçerilerin ayaklanmalarından korkup dokunmamışsa da askeri alandan önemli yenilik girişimlerinde bulunmuştur. 1734’te Üsküdar’da kurulan Hendesehane ve Humbarahane III. Mustafa ve III. Selim döneminde kurulacak olan

mühendishanelerin erken örneğini oluşturmuştur. 1744'te yapılan anlaşmaya kadar Osmanlı Devleti ve İran arasında sorunlar devam etmiştir. Doğu'da İran Hükümdarı Nadir Şah'ın elçisi aracılığıyla I. Mahmud'a Caferiliği⁴³ beşinci mezhep olarak kabul etmesi ve Kâbe'nin etrafında bulunan mezhep minberlerinin dördünün yanına Caferiliği koyma talebi kabul görmeyince ilişkiler gerginleşmiştir. 1744'te şiddetlenen çatışmalar savaşı beraberinde getirmiş, aynı yılın Ekim ayında savaş Osmanlı'nın zaferleriyle neticelenmiştir. İki devlet arasında yapılan yeni antlaşmayla Kasrı Şirin Antlaşması'ndaki sınırlar olduğu gibi korunmuştur (Mantran, 2011, s. 327; Zinkeisen, 2011, s. 446-447).

Kuzey'de Rusya ve Avusturya ile sorunlar devam etmektedir. 1739'da Osmanlı askeri gücünün hâlâ hatırı sayılır olduğunu kanıtlayan Belgrad Barışı, Sultan Mahmud'un en önemli askeri ve diplomatik başarısıdır. Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşla Osmanlılar Belgrad'ı almıştır. Taraflar arasında yapılan görüşmelerde, Fransız elçisi Marguis de Villeneuve etkili rol oynamıştır. Fransa'ya verilen kapitülasyonlar 1740 yılında genişletilmiş, Avrupa'dan özellikle Fransa'dan ithal mallar Osmanlı ekonomisini güç durumda bırakmıştır. Batı'da uzun süren seferler, askeri gücün yokluğu, Anadolu'da eşkıyaları, başıbozukları cesaretlendirmiştir. Halkın artan şikâyeti üzerine bu bölgeye bir ordu gönderilerek sorunlara çözüm aranmıştır (Uzunçarşılı, 1982, s. 318; Sakaoğlu, 1994, s. 249; Koçu, 2003, s. 192-193).

1744'ten 1754'e kadar olan süre zarfında Osmanlı'nın İran ve Batı'daki devletlerle olan münasebetlerinde barış hâkim olmuştur. Geçen süre zarfında Sultan Mahmud İstanbul'un imârı, çıkan yangınlar ve güvenlik sorunlarıyla ilgilenmiştir. Hükümdarlığının ilk yıllarında 1731-1732'de Galata, Kasımpaşa ve Tersane semtlerinde çıkan yangınlar şehre zarar vermiştir. Ocak 1750'de Ayazma'da çıkan yangın yaklaşık yirmi dört saat sürmüştür. Vefa'dan Süleymaniye Bimarhanesi'ne kadar çok sayıda ev, dükkân, köşk ve konak yanmıştır. Sultan Mahmud, hazineden zarar görenlere yardımda bulunmuş, yanan yerler onarılmıştır (Sakaoğlu, 1994, s. 251; Aktepe, 1997, s. 161).

⁴³ Caferilik, kökenini itikât, ibadet, muâmelatta dayandıran İmam Cafer Sadık'tan alır. Bu inanışa sahip kişiler, on iki imam'a inandıkları için İmamiyye mezhebi de denilir. Caferiyye, İmam Cafer Sadık ve On İki İmamdan gelen delil ve içtihatlarla dayanan fikhî bir gelenek olarak dikkat çeker (Kutlu, Aydın, 2005, s. 286-290).

Çok sayıda Cami'nin onarımını gerçekleştiren, vakıfları destekleyen, İstanbul ve çevresinin imarına önemli katkılarda bulunan Sultan Mahmud'un baniliğinde yapılan-onarılan ve yapımı desteklenen eserler sonraki bölümde incelenecektir.

2. 4. Baniliği ve Eserleri

İstanbul'da, Lâle Devri'nde artan imâr faaliyetleri, Sultan I. Mahmud'un 24 yıllık iktidarında hızlanarak devam etti. XVIII. yüzyılda kentin Haliç ve Boğaz'a doğru büyümesi, Anadolu ve Balkanlardan gelen göç,⁴⁴ Osmanlı yönetici sınıfının Batı'ya ilgi duyması ve bu yaşam biçiminin gereksinimini karşılayacak yeni yapılar, büyüyen ve değişen şehrin yeni ihtiyaçları olarak belirlemiştir. Sultan Mahmud'un baniliğini yaptığı eserlerin önemli kısmı şehrin temel ihtiyacı olan suyolları, çeşmeler, cami, mescit, köşk ve kasırlardır.

XVIII. yüzyıldan başlayarak bağımsız birer mimari öge olarak tasarlanan çeşme/mezdan çeşmeleri hem güzellik hem yarar amaçlıdır. Taksim edilen suyun geldiği son nokta olan çeşmeler, Osmanlı mimarisinin gelişim aşamalarındaki değişimi, teknolojik gelişmeyi, yeni beğenileri ifade etmesi açısından önem taşırlar. Çeşmelerin yapımında padişah, padişahın kadın ve kızları, sadrazamlar ve diğer devlet ricali etkili olmuştur (Pilehvarian, 2002, s. 247).

XVII-XIX. yüzyıllarda yapılan çeşmelerle karşılaştırıldığında sebil ve çeşme sayısı XVIII. yüzyılda oldukça artmıştır. Hatice Aynur'a göre (1998, s. 40-41) XVII. yüzyılda 93, XIX. yüzyılda 247 çeşme yapılmışken bu sayı XVIII. yüzyılda 349'dur. XVIII.

⁴⁴ Osmanlı hükümdarları Fatih Sultan Mehmed'ten (1451-1481) itibaren İstanbul'un nüfusunu artırmaya yönelik politikalar izlemişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) şehre su getirmesi İstanbul'un nüfusunun artmasında etkili olmuştur. XVII. yüzyılda şehrin nüfusu Anadolu ve Rumeli'de yaşanan savaşlar, Celali isyanlarıyla ortaya çıkan huzursuzluk halkın İstanbul'a akın etmesine neden olmuştur. XVIII. yüzyılda tımar sisteminin bozulması, ekonomik şartların kötüleşmesi, İstanbul'a olan göç akışına süreklilik kazandırmıştır. XVIII. yüzyılda artan düzensiz göç İstanbul'da gıda maddeleri ve giyecek eşyası fiyatlarının artmasına sebep olmuştur. III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) iktidar dönemlerinde artan göçü azaltmak amacıyla İstanbul'a girişi yasaklayan çok sayıda ferman yayınlamışlardır (Aktepe, 1958, s. 1-30).

yüzyılda yaşıyan Ermeni tarihçi P. Ğ. İnciciyan, İstanbul'da 987 çeşmeden bahsetmektedir.⁴⁵ Çeşme yapım faaliyetleri XVIII. yüzyılda hüküm sürmüş padişahlara göre değerlendirildiğinde yüzyılın ikinci yarısında tahta çıkan III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamid, III. Selim dönemlerinde 125 çeşme yapılırken; III. Ahmed ve I. Mahmud'un iktidarda kaldıkları yüzyılın ilk diliminde yapılan çeşme sayısı önemli oranda artış göstererek 230'a ulaşmıştır.⁴⁶ Padişahların baniliklerini yaptıkları çeşmelere bakıldığında III. Ahmed ve I. Mahmud, 10'ar çeşme ile bu faaliyetlere önemli katkılarda bulunmuştur (Aynur, 1997, s. 39-41; Barışta, 2002, s. 244).

Çeşme yapımında yaşanan artış, özellikle III. Ahmed döneminden başlayarak Galata, Kasımpaşa, Beyoğlu, Beşiktaş, Fındıklı ve Ortaköy'de yapılan köşk ve kasırlarla birlikte artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir.⁴⁷ III. Ahmed döneminde Bahçeköy'den bu semtlere su getirmeye yönelik çalışmalara başlanmışsa da 1730'daki Patrona Halil İsyanı'yla proje sekteye uğramıştır. I. Mahmud, çalışmaları sürdürerek 1731-32'de tamamlatmıştır.

25 km uzunluğa sahip hat, Bahçeköy kemerinden sonra 400 m uzunluğunda 21 gözlü I. Mahmud kemerinden geçerek Ayazağa, Maslak, Derbend, Zincirlikuyu, Mecidiyeköy ve Şişli'yi takip ederek Harbiye'deki Maksem'e,⁴⁸ oradan da Taksim'deki su deposuna kadar getirilmiştir (Tablo 1). III. Ahmed döneminde Üsküdar'da gerçekleştirilen yapım faaliyetleri I. Mahmud'un iktidarında kentin kuzeyinde bulunan Galata-Beyoğlu bölgesine doğru gelişim göstermiştir. Tarihi Yarımada'da sürekli tekrarlanan yangınlar nedeniyle kıyılarına doğru yönelim gösteren nüfusun su gereksinimini karşılayan çeşmelerin yapımında padişah (I. Mahmud), padişahın annesi Saliha Sultan, sadrazam, vezir, Darüssaade Ağası Hacı Beşir Efendi, Yeniçeri Ağaları Taksim suyunun dağıtım güzergâhlarında çeşme yaptırarak suya olan ihtiyacı gidermişlerdir.

⁴⁵ İnciciyan, P.Ğ. (1956). *XVIII. Asırda İstanbul*. (Andreasyan, H. D. Çev.). İstanbul: İstanbul Matbaası. s. 19.

⁴⁶ Aynur, H. (1997). 18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı. Y. Demiriz., N. Atasoy., G. Erol ve diğerleri (Edi.). *18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri*. İstanbul: Sanat Tarihi Yayınları: 3. s. 33-43.

⁴⁷XVIII. yüzyılda, Tarihi Yarımada'nın dışına kayan nüfusun nedeni olarak yangınlar gösterilir. İstanbul'da XVIII. yüzyılda yapılan çeşmelerin yüzde kırkı Boğaz ve Üsküdar'dadır. Nüfus akışının en fazla olduğu Eyüp, Kasımpaşa, Beyoğlu semtleridir (Kuban, 1996, s. 324)

⁴⁸ Bir veya birden çok koldan gelen suyu dağıtmaya yarayan bina veya odalardır (Yüngül, 1957, s. 41).

	Sayı	Masura	m ³ /gün
Çeşme	141	157.51	1023.750
Sebil	6	10	65.000
Cami, Türbe, Kilise, Hastane, Okul vb	35	34	221.000
Resmi Daireler	41	408.5	2655.250
Su aboneleri	399	333.25	2166.125
Toplam	622	943.25	6131.125

Tablo 1. Taksim Suyunun Dağıtıldığı Yerler ve Suyun Debisi Yukarıdaki Tabloya Göredir.⁴⁹
(Aynur, 1998, s. 40-41)

Taksim suyu, Boğaziçi, Kasımpaşa⁵⁰, Yeniköy'e uzanan sahil boyunca Beyoğlu, Beşiktaş, Galata ve Kurtuluş semtinin su ihtiyacını temin ediyordu. Taksim suyunun dağıtımını sağlamak için yapılan maksem, Sultan Mahmud'un iktidarının ikinci yılında 1732'de tamamlanmıştır. Sekizgen olarak tasarlanan yapı, iki katlı, kesme taştan yapılmış haznenin mermer kaplı yüzünde iki kanatlı kapısı ve üzerinde talik hatla yazılı üç beyitlik kitabesi bulunmaktadır (Resim 12-13). Üç beyitlik kıtanın metni aşağıda verildiği gibidir:

“Şehenşah-i cihan Mahmud Han'ın kevser-i lütfu

Bu maksimden eder atşana irvay-i ferahzayı

Zehi nev maksim-i abıhayat efza ki muhbirdir

Bu dilcu beytinin her mısraı tarih-i garrayı

Cihandar-ı himem Sultan Mahmud etti nev bünyat

H. 1145/ M. 1732

Bu abihi maksim-i ab-i zülâl-i kevserâsa'yi” (Tanışık, 1945, s. 95).

⁴⁹ Yüngül, N. (1957). *Taksim Suyu Tesisleri*. İstanbul: Sular İdaresi. s. 9.

⁵⁰ Bu dönemde çeşme faaliyetlerinin yoğunluğu XVIII. yüzyıl müelliflerinden İnciciyan'ın dikkatini çekmiştir. Eserinin, “*İstanbul Mülhakatı ve Köyleri*” bölümünde Kasımpaşa semtinde, devlet ricalinin baniliğinde yapılan çeşmelere vurgu yapar. İstanbul'un varoş bölgesi olarak tanımladığı Kasımpaşa'da Sultan Mahmud'un defterdarı İzzet Ali Paşa, Nişancı Ahmet Paşa, Anadolu Kazaskeri Şeyhzade Mehmet Efendi ve Silahtar Yakup Ağa'nın yaptırdığı eserler bu dönemde su ve su yapılarının inşasına verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. Yapımı gerçekleşen çeşmelerin hepsine I. Mahmud'un yaptırdığı Taksim Makseminden su verilmekteydi (İnciciyan, 1956, s. 80).

Maksem'in güney kapısında kitablesiz, I. Mahmud Çeşmesi devrin diğer çeşme yapılarıyla benzerlik gösterir (Resim 14). Maksem'in Taksim yönüne bakan cephesinde yer alan çeşmenin, üç beyitlik kitabesinde her şeye su ile hayat verdik anlamındaki ayet bulunmaktadır. Maksem, bulunduğu meydana, mahalleye ve I. Mahmud'un yaptırdığı suyollarına ismini vermiştir. Maksem'in piramid biçiminde sekiz köşeli çatısı vardır ve köşelerde dört pencere bulunmaktadır. Yapının İstiklal Caddesine bakan yüzünde iki kuş yuvası yapılmıştır.⁵¹ Duvar ve tavanlar klasik desenlerle süslüdür (Tanışık, 1943, s. 95-98; İnciciyan, 1956, s. 93-94; Çetintaş, 1973, s. 137-138; Çeçen, 1999, s. 268-269).

Resim 12. Taksim Maksemi (1732) Güney Cephesi

(Karakaya, 2019)

⁵¹ Kumru, güvercin, serçe gibi kuşların barınması amacıyla tasarlanmış küçük yapılardır. Özellikle Osmanlı döneminde güzel örnekleri bulunan kuş evlerinin, erken örnekleri Pakistan'ın Lahore ve Hindistan'ın Agra'sına dayanır. Erken dönem Osmanlı mimarisinde örnekleri bulunan kuş evleri (Amasya, Saraçhane Cami) en ilginç örneklerine XVIII. yüzyılda rastlanılır. İstanbul, Üsküdar, Selimiye Camii, Eyüpsultan Şahsultan Sıbyan Mektebi, Taksim Maksemi gibi yapılarının cephelerine yerleştirilen bu küçük mimari yapıtlar hayvansever kişilerin ilginç tasarımları olarak dikkat çeker (Barışta, 1999, s. 476-479).

Resim. 13. Taksim Maksemi, Güneydoğu Cephesi
(Çeçen, 1999, s. 271).

Resim 14. Taksim Maksemi (1732) I. Mahmud Çeşmesi
(Karakaya, 2019)

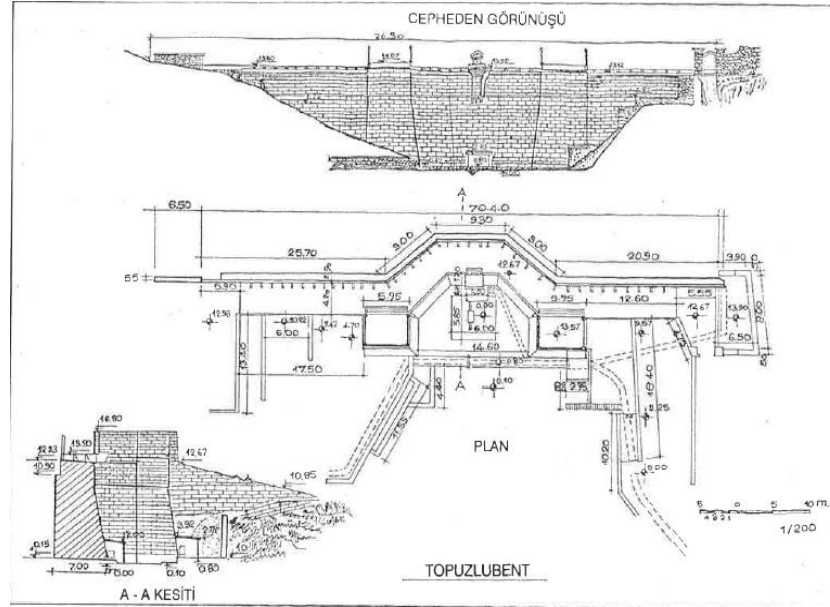
Taksim suyu⁵² ilk yapıldığında, dağıtımının yapıldığı bölgelerde büyük rahatlama oldu. Ancak zamanla yetersiz gelmeye başlayınca ilki I. Mahmud döneminde 1750’de Topuzlu Bend, III. Selim (1798-1807) döneminde 1796’da Valide Mihrişah Sultan ve II. Mahmud (1808-1839) Sultan II. Mahmud Bendleri yapılarak tesise son hali verildi (Çeçen, 1999, s. 52- 254).

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Topuzlu Bend, I. Mahmud Bendi olarak biliniyordu, sütunların üzerine eklenen toplardan sonra Topuzlu Bend olarak adlandırıldı (Plan 1). Genellikle işlevselliği ön planda tutularak yapılmış olsa da 1740’lardan sonra Osmanlı mimari anlayışına hâkim olan Barok mimari özellikler, bendin plan ve tasarımında işlev-form bağdaşıklığıyla açıklanamayacak kırılmalar, Barok mimarinin neredeyse tüm yapılara sirayet ettiğini gösterir (Resim 15). Tozpuzlu Bend’in tamamlanmasıyla, I. Mahmud’un annesi Saliha Sultan’ın Azapkapı’daki Çeşmesi, Tophane Meydan Çeşmesi, Harem Ağası Beşir Ağa’nın Fındıklı’daki Çeşmesi’yle birlikte 40 çeşmeye Taksim’den su verilmiştir (Şem’dânî-zâde, 1976, s. 30-31).

Beşiktaş sahil sarayındaki çeşmelere su verilmesi nedeniyle düzenlenen etkinliklere I. Mahmud, Valide Saliha Sultan, yöneticiler ve halk katılmıştır. Çalışmaları tamamlayan mimar ve mühendisler hilat giydirilerek ödüllendirilmiştir. I. Mahmud bendinin tamamlanışı vesilesiyle düzenlenen açılış töreni ve inşaat masrafları hakkında vakanüvis Subhî Mehmed Efendi’nin tarihinde ayrıntılı bilgiler verilmektedir⁵³ (Çeçen, 1999, s. 52- 254; Özer, 2012, s. 3).

⁵²Taksim suyu tesislerinin tamamlanması, suyun ulaştığı bölgeler, masrafları ve açılış vesilesiyle düzenlenen tören hakkında detaylı bilgi veren Mehmet Suphi Efendi, su tesislerinin mesleklerinde yetkin mühendis ve mimarlar tarafından yapıldığını belirtmektedir. 32,5 m. yüksekliğinde 424,5 m uzunluğunda 21 gözlü kemerle suyun ihtiyaç bölgelerine dağıtıldığını aktarır. Padişah, Sadrazam, Şeyhülislam ve diğer devlet ricali 10 Ekim 1731’de yapıyı ziyaret ederek dua etmişlerdir. Taksim Maksemi’ne ve Maksem’den 40 çeşmeye dağıtılan su, I. Mahmud tarafından annesi Saliha Sultan adına yapılmış vakıf eseridir. 46. 300.000 akçeye mal olan eserle Darüssaade Ağası Beşir Ağa’nın Fındıklı Emir İmam Mahallesindeki Çeşmesi, Tevki-î Ahmet Paşa’nın Kaganî, İsmail Paşa’nın Tepebaşı mahallelerindeki çeşmeleri dâhil kırk çeşmeye suyun dağıtıldığını belirtmektedir (Subhî Mehmed Efendi, 2007, s. 166-169).

⁵³ I. Mahmud’un Annesi Saliha Sultan tarafından açılış yapılan Taksim Maksemi ile Padişah ve üst düzey devlet görevlilerinin yaptığı çeşmelere su verilmiştir. Açılış vesilesiyle gerçekleşen törene devlet ricalinin tamamının katıldığı anlaşılmaktadır. Maksem ve suyollarının masrafı yüz altmış üç kâse akçeye mal olduğuna dair bilgiyi, Şem’dânî-zâde vermektedir. Aynı eserde I. Mahmud ve döneminin üst düzey devlet görevlileri tarafından yirmi dört yılda seksen çeşme yapıldığı bilgisi aktarılmıştır (Şem’dânî-zâde, 1976, s. 31).

Plan 1: I. Mahmud Bendî (Topuzlu Bend), 1750, Planı
(Çeçen, 1992, s. 48)

Resim 15. I. Mahmud Bendî (Topuzlu Bend)
(Çeçen, 1992, s. 35)

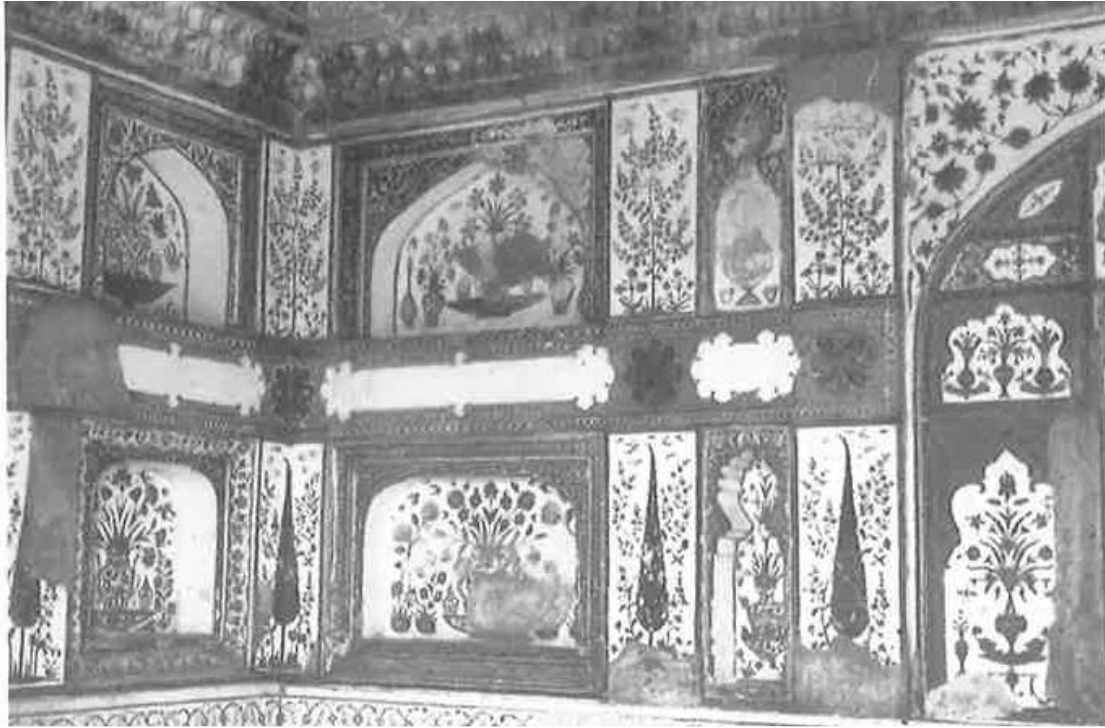
Dönemin tanığı Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Tophane ve Fındıklıyı: *“havası hoş, İstanbul’la yakın, lezzetli su’dan başka eksiği olmadığını belirterek, bu bölgelerin suya kavuşmasıyla ihya olduğunu”* (Şem’dânî-zâde, 1976, s. 30) söyler.

Sultan Mahmud döneminde, 1732’de yapılan Tophane Meydan Çeşmesi, 1727-1728’e tarihlenen Topkapı Sarayı önündeki III. Ahmed Çeşmesi’yle birlikte yeni bir anlayışı ifade eder. Osmanlı çeşme mimarisinin XV-XVI-XVII. yüzyıllarda sade bir ayna taşını çevreleyen klasik kemer, tekne sekileri, kitabe ve su haznesinden oluşan mimari tasarımı, XVIII. yy’da yerini, Batılı modaların etkilerine bırakarak, Barok mimari unsurlarına gönderme yapan, tabakta meyveler, vazoda çiçekler, deniz kabuğu motifleri ve akant yapraklarıyla bezenmiştir. Doğadan örgüler çoğunlukla ayna taşını çerçeveleyen sivri kemerli niş ve yanlara konulmuştur. Bazı örneklerde meyve tabakları ve çiçekli vazolar perspektifin yardımıyla mekân içindeymiş izlenimi verirler. III. Ahmed Meydan Çeşmesi (1727-28), Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1732), Bereketzade Meydan Çeşmesi (1732) ve Saliha Sultan Çeşmesi (1732) bu türden çeşme yapılarına örnek olarak gösterilebilir (Urfalıoğlu ve diğerleri, 2000, s. 66-67; Pilehvarian, 2002, s. 248; Kuban, 2007, s. 509).

Öte yandan yeni bir dilin oluşmaya başladığı 1740’lı yıllardaki zengin yaratma süreci sadece Batı’daki gelişmelere bağlanmamaktır. XVIII. yüzyılın anıtsal ölçekli dini tasarımlarında klasik ilkelerin korunduğu söylenebilir. Yeni arayış ve çözümlerin görüldüğü yapılar ise çeşme, sebil ya da Topkapı Sarayı içinde bulunan III. Ahmed’in Yemiş Odası gibi küçük ölçekli yapılardır. Klasik geleneğe ve Barok özelliklere atfedilen yenilik arayışlarına T. Saner (1999, s. 35-48) Hint- Moğol mimarisinin dekorasyon anlayışının eklenmesi gerektiğini belirtir.

III. Ahmed’in yemiş odasında olduğu gibi Hint-Moğol mimarlığında “Çinihane” adı verilen kapalı ve açık alanlarda uygulanan dekorasyonda, yüzeyler kuşaklarla bölümlere ayrılıp, oluşan birimlerde sığ, derin ve yüzeysel nişler uygulanır. Nişin kemerleri dilimli olup, içi bazen boş bırakılırken bazen dar boyunlu, alt birimi şişkin uzun şişeler veya çiçekli vazolarla bezenir. Bu uygulamanın örnekleri Hindistan’da Cihangir dönemi (1605-1627) sanatının karakteristik özelliğidir (Resim 16-17). Şah Cihan’ın (1628-

1658) hükümdarlığında Tac Mahal, İtimad-ud-Devle Türbesi ve birçok saray yapısının yüzeylerinde kullanılan alçak ve yüksek birimler, III. Ahmed'in Yemiş Odası'yla önemli benzerlikler taşır.⁵⁴ Yemiş Odası'nda kullanılan dilimli sivri kemerlerin kapattığı nişlerin içindeki çiçekli vazolar üç boyutlu bir uygulama olarak Bab-ı Hümayun önündeki 1728 tarihli III. Ahmed çeşmesinde de kullanılmıştır. Çeşme aynasının iki yanında bulunan kemerli yüzeysel nişlerde, küçük sehpalara yerleştirilen birer çiçekli vazo bulunur. Bu uygulamanın benzeri III. Ahmed'in Üsküdar'da yaptığı çeşmesinin batı cephesinde yer almaktadır. 1730'dan sonra sürdürülen "Çinihane" uygulamasının diğer önemli örneği I. Mahmud'un 1732 tarihli Tophane Meydan Çeşmesi'dir (Resim 18-19).

Resim 16. İtimad-ud-Devle Türbesi'nin (1626-1628) Eyvanından Ayrıntı
(Saner, 2008, s. 51)

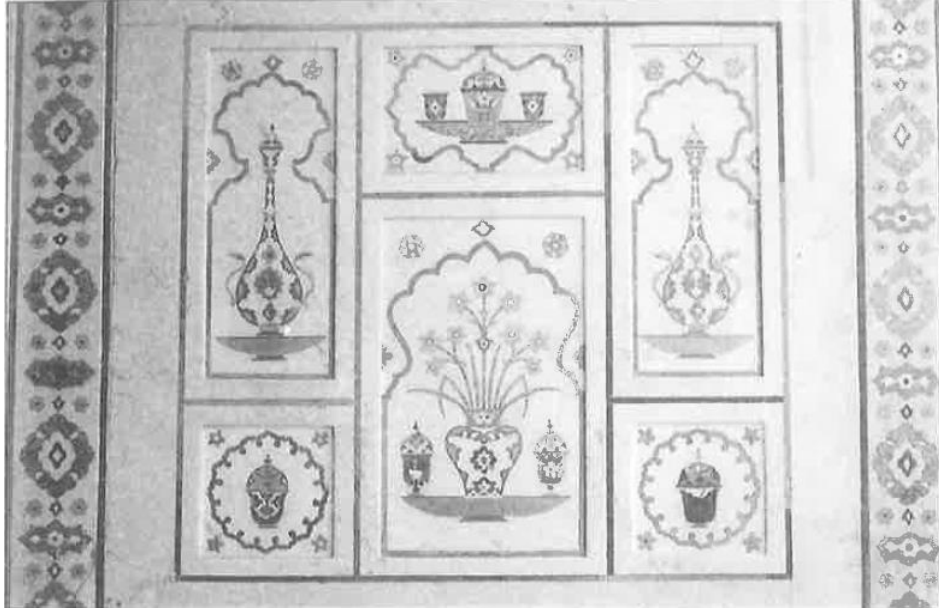
⁵⁴ Ayr. bkz: Saner, T. (2008). Mimaride Yenilenmenin Simgesi: Bab-ı Hümayun Önündeki III. Ahmet Çeşmesi. (S. Ögel, Edi.). *Sanat Defterleri 12*. İstanbul: Ege Yayınları. s. 1-40.

Resim 17. Topkapı Sarayı, III. Ahmed'in Yemiş Odası, (1705)
(Kuban, 2007, s. 426).

Resim 18. I. Mahmud Çeşmesi (1732) (Çinihane) Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Resim 19. İtimad-ud-Devle Türbesinden (1626-1628) Ayrıntı

(Saner, 1999, s. 52)

Bu yapıda çerçeveleme daha sık uygulanmış, niş sayısı daha fazladır. Çeşmenin güney ve kuzey yüzlerinde, çeşme girintisi diğer örneklerin aksine yalnız düşeyde değil, yatayda da bölümlere ayrılmış, Hint çinihanelerindeki düzene benzerlik daha da belirginleşmiştir. Bu özellikler dikkate alındığında Osmanlı sanatında özellikle Lâle Devri'nde belirginleşen natüralist çiçekler, Batı etkisi taşımakla beraber kullanım ve düzenleme açısından mimarideki karşılığını Hint-Moğol dekorasyonunda bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan biraz önce XVII. yüzyılda Batı sanatının etkilerine açılan Hint-Moğol sanatı ile Osmanlı'nın XVIII. yüzyılda oluşturduğu sanat üslubu ve biçimi batılı üsluplarla akraba ilişkisi içindedir (Saner, 1999, s. 40-42).

Hint-Moğol ve Batı etkisinin izlerini barındıran I. Mahmud'un Tophane Çeşmesi, Boğaziçi'nin girişi olarak bilinen Tophane semtinde, Kılıç Ali Paşa Camisi'nin kuzeyine konumlanmıştır (Resim 20). Çeşme ilk yapıldığında bugünkü gibi kubbeliydi ancak sonradan kubbeli çatının yerine korkuluklu rokoko üslubunda yeni bir çatı yapılmıştır. 1956'da yapılan restorasyonla çeşme eski görünümüne kavuşmuştur. Tophane semti özellikle XVI. yüzyılda inşa edilen Kılıç Ali Paşa Külliyesi (1580), XVIII. yüzyılda Top Arabacıları Kışlası, Tophane Meydan Çeşmesi (1732), XIX. yüzyılda yapılan Ampir üslubundaki Nusretiye Camisi (1826), Tophane Kasrı ile

Tophane Saat Kulesi gibi yapılarla sürekli gelişim göstermiştir (Tansuğ, 1965, s. 95; Ödekan, 1994, s. 276-277).

Sultan Mahmud'un meydan çeşmesi, 1730'ların diğer çeşmeleri gibi kare kesitli ve dört yüzlüdür. Köşeleri pahlanmış, kübik hacmin geometrisi değişmiştir. Pahlı bölümün bitiminde stalaktitlerle tekrar kübik plana dönülmüştür. Böylece üst yapı ve zemin arasında zıtlık oluşturularak Barok bir kurgu planlanmıştır (Resim 21). Çeşmenin cephesinde tekrarlanan nebati ve geometrik motifler, istiridye kabuklarıyla süslenmiş, çeşmenin köşelerinde yüzeyden taşkın, çeşmenin dört yüzünde tekrarlanan sarkıtlar, plastiğin kuvvetli olarak vurgulandığının göstergesidir (Kuban, 2007, s. 511; Çeçen, 1999, s. 291). Çeşmenin mermer kaplı dört yüzü mimari detay bakımından benzerdir. Yüzeyde herhangi bir boşluğa yer bırakılmadan tüm cephe dönemin beğenisini yansıtan motiflerle süslenmiştir. Özellikle sivri kemerli çeşme aynaları, üstte bulunan bölümleri ortaya doğru kıvrılmış servi, servilerin yan ve üst kısımlarında vazolar içinde bulunan karanfil, gül, yıldız motifleriyle buğday başakları ve tabaklar içine yerleştirilmiş armut, nar, şeftali, incir gibi meyveler yer alır. Kemer üzengisinin üst kısmında çiçek ve yaprak motiflerinde oluşan kıvrım dal motifleri yer almaktadır (Resim 22-23).

Resim 20. Tophane, I. Mahmud Çeşmesi (1732) Genel Görünümü
(Karakaya, 2019)

Resim 21. Tophane, I. Mahmud Çeşmesi (1732) Kuzey ve Batı Cepheleri
(Karakaya, 2019)

Resim 22. Tophane, I. Mahmud Çeşmesi, Güney Cephe, Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Resim 23. Tophane I. Mahmud Çeşmesi, Çeşme Aynasından Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Biçim ve süsleme özellikleriyle Tophane Çeşmesi, XIX. yy'da İstanbul'a deniz yoluyla gelen elçilerin, seyyahların, tüccarların, sanatçıların⁵⁵ İstanbul'la ilk karşılaştıkları noktalardan biriydi. Meydan Çeşmesi, hatayi ve rumi üslubunda çiçekleri, şiir beyitleriyle gelenlerin dikkatini çekmiştir (Resim 24). Çeşme'nin etrafındaki satıcılar, kaptanlar, sırtlarında küfeleriyle hamallar, her milletten insanın bulunduğu Tophane Meydanı, Osmanlı kültürünü ve yaşam biçimini tanımak isteyen yabancılara eşsiz fırsatlar sunuyordu (Germaner ve diğerleri, 2002, s. 208-211). İnciciyan, Tophane'yi ve I. Mahmud'un yaptığı çeşmeyi özetle şöyle tanımlamaktadır:

⁵⁵ Etienne Raffort, Pierre Guês, William Henri Barlett, T. Allom gibi ressamalar, tablolarında Tophane Sementini ve Çeşmesi'ni çevresindeki dinamik yaşamla birlikte yansıtmışlardır. Bu tablolarda Tophane'deki demografik yaşam ve fiziksel değişim izlenebilmektedir.

“Tophane semti, Galata’ya bağlı ve demografik yapının tümü Türklerden oluşmaktadır. Topçubaşı sarayı, topçu kışlası, havan topu imal eden beş kubbeli taştan yapılmış top dökümhanesi bulunmaktadır. Tophane Çeşmesi’ni muazzam kubbeli, mermerden yapılmış, Taksim’den gelen suyla beslendiğini, süslemelerin yaldızlı olduğunu ve 1792-1793 yıllarında onarıldığını belirtmektedir. Çeşme’nin önünde yer alan meydanın çınar ağaçlarıyla süslü olduğunu, bayramın ikinci günü kalabalık bir ekâbir kafilesinin buraya gelip eğlendiğini” aktarır (İnciciyan, 1956, s. 95).

1790’larda İstanbul’a gelen Fransız Olivier’in, Tophane semti ve meydanına dair gözlemleri, inşaat faaliyetleriyle sürekli değişen kent silüetine dair iyi fikirler vermektedir:

“Kayığa binilen iskelenin önünde büyük ve düzensiz bir meydan; bu meydanda güzel çınar ağaçları bulunmaktadır. Çeşmenin üzerinde geniş çatı, altın yaldızla yapılmış süsleme, yazılar, surelerle doludur. Bizim İstanbul’da bulunduğumuz sırada Tophane’nin avlusunda üç sıra amfiteatr biçiminde çok güzel kışlalar inşa edilmekteydi. İskelenin hemen yanı başında birçok hububat, zahire ve muhtelif meyveler yerde durmakta ve sürü ile güvercin, serçe gelen geçenlerden hiç korkmadan, ürkmeden mal sahibinden asla çekinmeden doyuncaya kadar bu nimetlerden faydalanırdı” (Olivier, 2007, s. 69-70).

Resim 24. W. H. Barlett, Tophane Çeşmesi, (XIX. Yüzyıl)

(<https://www.pinterest.co.uk/>)

(Erişim Tarihi: 20.04.2020)

XVIII. yüzyılda inşa edilen diğer su yapıları gibi I. Mahmud'un Tophane Çeşmesi'de öncelikle semt sakinlerinin suya duyduğu ihtiyacı gidermeye yönelik yapım faaliyetidir. Kentin artan nüfusunun ihtiyacını karşılamaya yönelik girişilen inşaat faaliyetlerinde önemli rol oynayan Sultan'ın heybetli yapısı, çeşmenin dört yüzünde konumlanan kitabeler ve alışık olmayan ölçüleriyle Osmanlı saltanat gücünün dışavurumudur. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin (1976, s. 30) Tophane semtine dair betimlemesinde vurguladığı tatlı suyun eksikliği, Sultan Mahmud'a övgülerle birlikte çeşmenin dört cephesini çevreleyen beyitlerde de vurgulanmıştır.

Çeşme gövdesinin üst kısmını saran beşer mısra ve ikişer satır şeklinde celi sülüsle yazılmış kırk mısralık kasidesinde şair Nahîfi, Sultan'ı İslam mülkünün sahibi olarak betimlerken; çeşmenin sadece Tophane semtine değil etrafında bulunan yerleri de seraba çevirdiğini şu dizelerinde vurgulamıştır: “...*Etti mefhumu anın nazm-ı güzîninde vûrûd, Eyleyip himmet o Şahinşeh-i müki islâm, Kıldı bû çeşme-i zîbendeyi ayn-î mevrûd, Yalnız cânib-i Tophâne deği çâr cihet, oldu Sîrab-ı zülâl-i kerem-i nâ-mahdûd...*” (Egemen, 1993, s. 498).

Nahîfi'nin yanı sıra çeşme cephelerinde on altı mısralık kasideleri bulunan Rahmî ve Hanîf İbrahim Efendi de benzer ifadeler kullanmıştır. Beyitlerinde, I. Mahmud'u âlemin İskender'i ve adaletli biri olarak tasvir etmektedirler. Şairlerin ortak vurgusu O'nun saltanat döneminde İstanbul'un suya kavuştuğu yönündedir.⁵⁶

Tophane Çeşmesi, Sultan Mahmud'un iktidarı süresince baniliğini yaptığı çok sayıda çeşmeden sadece biridir. III. Ahmed döneminde yapım faaliyetleri Üsküdar'da yoğunlaşmışken; I. Mahmud'un iktidarında Galata-Beyoğlu aksında inşaat faaliyetlerine öncelik verilmiştir. Bu bölgelerin su ihtiyacını gidermeye yönelik I. Mahmud tarafından yapılan bir diğer çeşme Beyoğlu ilçesinde, Bayıldım Caddesi üzerinde yer almaktadır. 1748'e tarihlenen çeşme tek yüzlü olmasına rağmen, bağımsız görünüşüyle meydan çeşmelerini anımsatmaktadır (Resim 25-26). Çeşmenin haznesi kesme küfeki taşıyla örülmüştür. Caddeye bakan cephesi mermerle kaplanmış, ayna taşı, kemer ve kitabe arasındaki bölüm “S” “C” motifleri, kıvrık dallarla süslüdür. Ayna taşının etrafını

⁵⁶ Ayr. bkz: Egemen, A. (1993). *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*. İstanbul: Arıtan Yayınevi. s. 501-502.

çevreleyen, kabartma motiflerle süslü başlığın üstündeki dört satırlık kitabe şair Nimet'indir (Tanışık, 1943, s. 108; Tanman, 1994, s. 253).

Şair Nimet'in yazdığı dört satırlık kitabe XVIII. yüzyılın diğer sultan yapılarında olduğu gibi övgülerle doludur. Sultan Mahmud'un sabırlı ve iyilikte sınır tanımadığına vurgu yapan şair, tek yüzlü ve Barok motiflerle süslü çeşmeyi, "nev" sözcüğüyle tasvir etmiştir. XVIII. Yüzyılda yaygın bir uygulamaya dönüşen yapılara manzum şiir nakş etme geleneğinin sürdürüldüğü çeşme gibi sivil yapılarda mimari tanımlamaya yönelik kelime dağarcığı oldukça sınırlıdır.

Yeniye vurgulamak için kullanıldığı anlaşılan "nev, nev icad" kelimeleri "nasıl" bir yeniliği vurguluyor? Yapılara mimari ve süsleme açısından bakıldığında kökenlerine yönelik ayırıma gidilmediği görülür. Çok belirgin Barok ve Rokoko motiflerde Hint-Moğol kökenli olduğu düşünülen bezeme anlayışı da aynı söz dağarcığıyla tanımlanmıştır. Şair Ni'met'in 1748 tarihli I. Mahmud çeşmesine düşürdüğü tarih manzumesi mimari açıdan değerlendirme için pek veri sunmadığı söylenebilir. Şair, sınırlı kelime dağarcığıyla yapının, önceki eserlerden farklı olduğunu belirtmiştir. Ni'met'in tarih manzumesinin tam metni aşağıda verildiği gibidir:

"bahr-i zenhâr-ı inâyet menba'-î feyz-i atâ
 Hazret-î Sultân Mahmud Hân-ı İskender-sebât
 Katredir deryâ-yı lütf-u cûdunâ nisbet muhit
 Lücce-î in'âmının sîrâbı cümle kâinât
 Himmetiyle bu fezâyî itdi hem-reng-i bihişt
 Yapdı nev-kasr-ı dil-ârâ çeşme-i Kand-i nebat
 Çeşme ammâ hem-terâzû çeşme-i Hurşid ile
 Teşnesîdir âb-ı nâb-î sâfının cû-yi Firât
 Tâk-ı gerdûnu sadâ-yi hayrı itsün pür tanîn
 Ol şehin dolsun zülâl-i lütfu ile şeş-cihât
 Vasf idüp Ni'met zebân-i hâme târihin didi
 Çeşme-i Sultân Mahmud melce'-i mâ'-ül-hayat"
 M. 1748/ H. 1161 (Egemen, 1993, s. 510-511).

Resim 25. Beyoğlu, Bayıldım Cad. I. Mahmud Çeşmesi, 1748
(Karakaya, 2019)

Resim 26. Beyoğlu, I. Mahmud Çeşmesi (1748), Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

I. Mahmud'un baniliğinde yapımı gerçekleştirilen Eminönü, Cağaloğlu semtindeki çeşme, iki cepheli, cepheleri basık kemerlidir. Cağaloğlu hamamının olduğu sokağa bakan kemerin içindeki kitabeden çeşme'nin H.1155/ M. 1742'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Ta'lik hat ile yazılan kitabesi dört satırdır. Tarihsiz olarak yazılan ilk iki mısrasından çeşmenin I. Mahmud tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Kim tarafından yazıldığı bilinmeyen dört satırlık kitabe şöyledir:

“Cûdü Han Mahmudu evvel çeşme bünyadeyleyüp
Bin yüz elli beşte mai sâfin etmişti revan
Kalmamıştı abü tâbı pek harap olmuş idi
Anı tamir etti suyun buldurup şahi zaman” (Tanışık, 1943, s. 170).

Çeşme, günümüzde tamamen beton sıvayla örülmüştür (Resim 27-28). Yer yer dökülen sıvalardan anlaşıldığı kadarıyla çeşme kesme taş kullanılarak yapılmıştır. Kitabenin olduğu çeşme aynasında lüle bulunmamaktadır (Kargı, 1994, s. 253).

Resim 27. Eminönü, Cağaloğlu, I. Mahmud Çeşmesi'nin Kitabesi
(Karakaya, 2019)

Resim 28. Eminönü, Cağaloğlu, I. Mahmud Çeşmesi, (1742)
(Karakaya, 2019)

Günümüzde, Üsküdar, Kandilli Vapur İskelesi'nin önünde bulunan Sultan Mahmud'un baniliğini yaptığı bir diğer çeşmenin, sülüs hat ile yazılmış kitabesi, klasik dönemin çeşmelerindeki gibi kemerin üstünde yer almaktadır. Yan tarafları ve üstü çimentoyla sıvanmış büyük su haznesinin ön yüzü mermer kaplıdır. Dönem çeşmelerine oranla pek az süslü olan çeşmenin aynası, dönemin beğenisini yansıtan "C" kıvrımlı az derin nişli kemerin içindedir (Resim 29). Çeşmenin üslup özellikleri zamanında bir saçağının olması gerektirdiğini düşündürmektedir. Yapının üzerinde yer alan sülüs yazıyla iki satır olarak yazılan kitabe H.1163/ M. 1749 tarihini vermektedir (Tanışık, 1943, s. 351-352; Kargı, 1994, s. 253). Çeşme yapısının kitabesi şair Nimet'e aittir. Sülüs yazı ile iki

satır şeklinde yazılmış kitabede, I. Mahmud'un hayırseverliği ve su yapılarını inşa ederek bölgenin içme suyuna erişimini kolaylaştırdığı ifade edilmiştir.

“Hazret-i Sultan Mahmud-üş-şiyem âsar ile
Eyledi Kandilli bahçe caygâhın pür zıya
Nimet'a sükkânını ırvaya ziba tarlı ile
Yaptı dilkeş çeşme icra eyledi ab-ı safa” H.1163/ M. 1749.
(Tanişık, 1945, s. 350-351).

Resim 29. Üsküdar, Kandilli, I. Mahmud Çeşmesi, 1751

(Karakaya, 2019)

I. Mahmud'un, H. 1148/ M. 1735 tarihinde yapımını gerçekleştirdiği bir diğer çeşme, Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda Kuşhane kapısında bulunmaktadır (Resim 30).

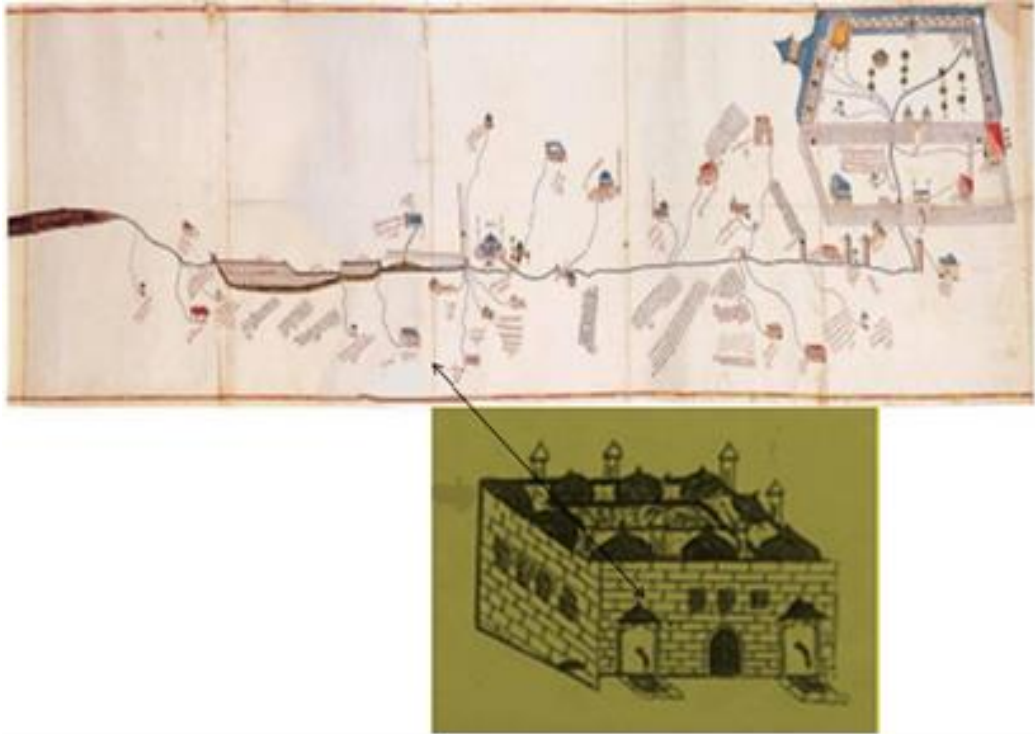
Resim 30. Topkapı Sarayı Kuşhane Kapısı I. Mahmud Çeşmesi (1735)
(Karakaya, 2019)

Mermerden yapılmış çeşme son derece sadedir. Çeşme iki lüle, kemer aynası ve sekiden oluşmuştur. Yapının cephesinde dört satırlık kitabe yer almaktadır, kitabenin tamamı aşağıda verildiği gibidir:

“Sirapsazı çeşme-i şahı cihanı sorma ma
Lepteşnegâne lâyıık değildir geçmesi
Der lülesi âmet-şüde tarihini bi iştibah
Bu membai zenzemdir iç Sultan Mahmud Çeşmesi”
H. 1148/ M. 1735 (Tanışık, 1943, s. 330).

Çeşme yapılarının artış gösterdiği XVIII. yüzyılda Sultan I. Mahmud'a atfedilen on çeşme bulunmaktadır. Yukarıda örnekleri verilen çeşmelerin dördü İstanbul-Suriçi'nde

yapılmıştır. Beyoğlu ve Üsküdar bölgesinde yapılan çeşmelerin sayısı ise altıdır. Bunlar arasında Cihangir-Firuzâğa'da yapılan ve H. 1145/ M. 1732'ye tarihlenen yapı günümüze gelmemiştir. I. Mahmud'un baniliğinde yapılan iki çeşme yapısı Divanyolu üzerinde H.1146/ M. 1747'de inşa edilen Vezir Hasan Paşa Hanı'nın cephelerinde yer almaktaydı (Resim 31).

Resim 31. Hasan Paşa Hanı, Giriş Cephesi, I. Mahmud Çeşmeleri, (1747)

(Çeçen, 1999, Harita No: 21)

1743-1746 yıllarında vezir görevini icra eden Hasan Paşa, Han tamamlanmadan görevden alınarak Rodos'a sürgün edilince yapının kalan bölümleri 1747'de oğlu Mehmet Said Efendi tarafından tamamlanmıştır. Zemin üzerinde bir katlı inşa edilen yapı tek avlulu ve eşya depolamak amacıyla inşa edilmiştir. Vezir Hasan Paşa Hanı'nın zemin katı kesme taştan, üst kat ise bir sıra taş ve iki sıra tuğla almaşık tekniğindedir. Han'ın giriş cephelerinin her iki yüzünde yapılan çeşmeler, kitabelerden anlaşıldığı gibi M. 1747/ H. 1160 tarihli ve Sultan I. Mahmud tarafından yapılmıştır. Çeşme yapıları hanın giriş cephelerinin yüzünde iki sütuna oturan yuvarlak kemerler içinde yer alırlardı. Çeşmelerin aynalarının üstünde iki ince sütuna hak edilmiş kitabeler bulunmaktaydı. Kitabeler birbirini tamamlayacak şekilde düzenlenmiştir (Bilecik, 1998,

s. 72; Yaşar, 2016, s. 97). Dört satır olarak yazılan ve Galata Gümrüğü Başkâtibi Sabih Ahmed Efendi'nin (öl. 1784/1758) hak ettiği kitabeler şu şekildedir:

“Hamdenlillah teşnelikten su-be-su buldu necat
Çeşme-i şan-ı Han-ı Mahmud'ülşim kâinat”

“Mısra'-ı vahidle tarihin Sabih'a söyledim
Ma'ı zemzem bi'r-i güya kim bi'r-i ma'ül hayat”
M. 1747/ H. 1160 (Bilecik, 1998, s. 72).

Hasan Paşa Hanı 1766 ve 1894 depremlerinde zarar görmüştür. 1950 yılında Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında yapının giriş cephesi tamamen yok olmuştur (Bilecik, 1998, s. 35; Yaşar, 2016, s. 97).

I. Mahmud'un baniliğini yaptığı su yapıları Tophane Meydan Çeşmesi dışındaki çeşmelerin neredeyse tamamı küçük ölçekli ve yapılara bitişik olarak tasarlanmış sokak çeşmeleridir. Bu faaliyetler XVIII. yüzyılda sur dışına taşan nüfusun ihtiyacını karşılamaya yönelik en üst düzey Osmanlı yöneticisi (padişah) tarafından yapılan belediyeçilik faaliyetleri olarak değerlendirilebilir. Kentin sur dışına taşmasıyla beraber buralarda artan nüfusun ihtiyacına cevap vermek için bu yüzyılda inşa edilen çeşmelerin üçte ikisi sur dışında, Tophane, Beşiktaş, Kabataş, Galata ve Beyoğlu semtlerinde yapılmıştır (Ek-1). I. Mahmud ve dönemin devlet görevlileri tarafından yapılan bend ve çeşme yapıları Galata- Beyoğlu ile birlikte kıyı kesimlerde yapılaşma ve nüfus artmıştır (Kuban, 1970, s. 35-37; Cerası, 1999, s. 191).

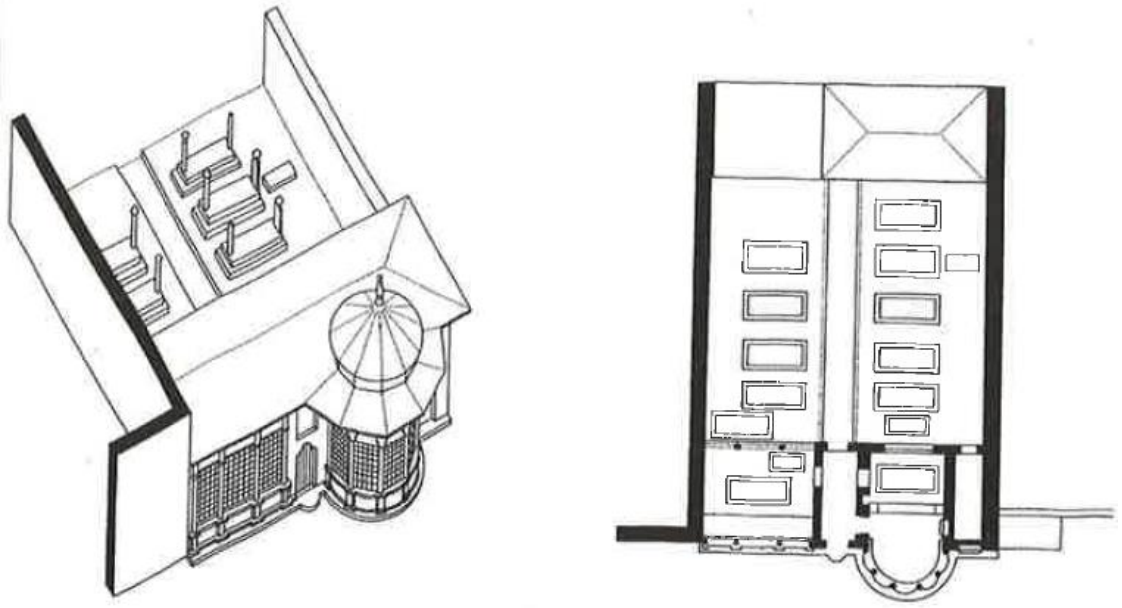
I. Mahmud'un baniliğinde özellikle 1740'tan sonra yapılan çeşmelerin bazılarında (Kandilli, I. Mahmud Çeşmesi, Beyoğlu, Bayıldım Caddesi I. Mahmud Çeşmesi) XVIII. yüzyılda, Osmanlı başkentinde görülen Batılı form ve biçimlerin etkisi görülmektedir. Osmanlı sultanın inşa ettiği yapılarda olduğu gibi özellikle 1740'tan sonraki çeşme yapılarında Barok ve Rokoko süslemeler hâkim olmuştur. Bu değişim hızlı ve etkili bir biçimde çeşme aynalarında ve cephelerinde görülmektedir. Sivri kemerin yerine dairesel kemer kullanılmış, kemer üzengilerinde Avrupa'dan ithal edilmiş 'C' ve 'S' formları, istiridye kabukları, akant yaprakları ve karmaşık floral bezemelerle cepheler

hareketlenmiştir. Bu aşamanın ilk uygulaması Dolmabahçe’de bulunan Mehmed Emin Ağa Çeşme ve Sebili (1740) olarak kabul edilmektedir (Resim 32-33). Soğukçeşme’de Beşir Ağa Çeşme-Sebili (1745), Beyoğlu Bayıldım Caddesi I. Mahmud Çeşmesi (1748) ile standart uygulamaya dönüşen batılı biçimler, III. Ahmed döneminde başlayan natüralist bezemenin yerini almıştır. Özgün ve yaratıcı bir mimari detay olarak tasarlanan çeşmelerin bazıları Mehmed Emin Ağa çeşmesinde (Plan 2) olduğu gibi türbe, mezarlık ve sebil’den oluşarak küçük ölçekli bir külliye örneği oluştururlar (Cerası, 1999, s. 151-152; Kuban, 2007, s. 518).

Resim 32. Mehmed Emin Ağa Çeşme ve Sebili (1740)

(Çeçen, 1992, s. 148)

Plan 2. Mehmed Emin Ağa Çeşme ve Sebili (1740) Plan Kompozisyonu
(Cerasi, 1999, s. 152)

Resim 33. Soğukçeşme, Beşir Ağa Çeşme-Sebili (1745)
(Tay, 2014, s. 186)

XVIII. yüzyıl, Osmanlı mimarisi için yaratıcı ve üretken bir dönem olmuştur. III. Ahmed döneminde 1718-1730 arasında üretilen sivil mimarlık eserleri bu yaratıcı dönemin, günümüze gelmemiş olsalar da önemli belgeleridir. III. Ahmed döneminde başlanan köşk, kasır ve bahçe yapımı kenti bütünüyle ilgilendiren yapılaşma faaliyeti değildi. Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'da yoğunlaşan inşaat faaliyeti padişahın zevk ve değişim isteğini karşılamaya yönelikti. III. Ahmed ve Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın öncülük ettiği yapım faaliyetlerine üst düzey yönetici sınıf eşlik ederek Kâğıthane ve çevresini köşkler ve konaklarla donatmıştır. Haliç boyunca iki yakaya dizilen konutlara Boğaziçi ve Üsküdar'daki yapım faaliyetleri eklenince, dönem kaynaklarında köşk ve konak sayıları 120'yi bulmuştur. Yapılan köşkler içinde en önemlisi Sâdabad'tır (Resim 34).

Resim 34. Enderuni Fazıl, Zenanname, Sa'dabad ve Harem Kadınları (XVIII. Yüzyıl)

(Kuban, 2000, s. 311)

Osmanlı yönetici sınıfı ve elitlerin talepleriyle yoğunlaşan köşk ve kasır yapımının simgesi konumunda olan Sâdabad'ın planlarında, Harem kısmında geleneksel Anadolu hayat evlerinin orta sofalı plan şeması uygulanmıştır. Kanal yapımı, bahçe düzenlemeleri, havuz yapımı gibi unsurlar Yirmisekiz Mehmet Çelebi Efendi'nin, Fransa dönüşü Sultan III. Ahmed ve sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya kabul

ettirdiği kişisel hezeyanları olarak bakılabilir.⁵⁷ Sâdabad'ın yanı sıra Kâğıthane civarına yapılan tanzimlerden sonra burada inşası tamamlanan köşke Hüsrevâbad ismi verilmiştir. Salıpazarı ve Tophane arasında denize taşan Emnâbâd Sarayı yapılırken, Bebek bahçesine inşa edilen saraya Hümayunâbâd, Defterdar burnunda ise Neşâtâbâd yapıldı. Beşiktaş'ta Sadrazam İbrahim Paşa için yapılan Sahil Köşkü'ne Âsafâbâd, III. Ahmed'in saltanatının son dönemlerinde yapımı tamamlanan Üsküdar'daki Şerefâbâd dönemin önemli yapılarından sadece bir kaçıdır (Arel,1975, s. 35; Aktepe, 1975, s. 357; Aynur ve diğerleri, 1995, s. 60; Kuban, 1996, s. 316; Altınay, 2002, s. 32-33).

Sultan III. Ahmed'in 1703'te tahta çıkmasından sonra İstanbul, padişahların kalıcı ikametgâhı olmuştur. Edirne'nin ikinci planda kalmasıyla padişahların daimi ikametgâhı konumunda bulunan Topkapı Sarayı'ndan İstanbul'un saray, köşk, yalı ve hasbahçelerine yapılan göç geleneği, III. Ahmed döneminde yeniden canlandırılmıştır. 1718'de sadrazamlık makamına İbrahim Paşa'nın getirilmesiyle günübürlük ve mevsimlik göçlerde artış gözlenir. III. Ahmed döneminde gerçekleşen bu yoğunlukta padişahın, Topkapı Sarayı'nın resmiyetinden, saray görevlileri ve etrafındaki kişilerin fazlalığından rahatsız olması; sıcak ve kurak yaz aylarının olumsuz etkileri, İstanbul'da çıkan salgın hastalıklardan korunma gibi etkenler, III. Ahmed'in Topkapı Sarayı dışına yaptığı göçlerde etkili faktörlerdir (Araç, 2015, s. 128).

Sultanların, Boğaziçi ve Haliç'e yaptıkları günübürlük geziler ve mevsimlik göçler nedeniyle yapılan köşk ve kasırlar kentin imarına katkı sağlamıştır. III. Ahmed döneminin şairlerinden Seyyid Vehbî, Sadrazam İbrahim Paşa'nın düzenlediği binişlerde çeşme ya da köşk inşa ettiğini şu dizelerinde aktarmıştır: “*İdiip etrafı biniş nâmi ile geşt ü güzâr, Yâ ider çeşme binâ yâ kılar icâd-ı guref*” (Öztekın, 2006, s. 376). Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından III. Ahmed için Haliç ve Boğaziçi'nde yapılan köşk ve kasırlar padişah ile sınırlı kalmamıştır. Tülay Artan (1989, s. 92-121) Sadrazam, vezirler, seçkin yönetici sınıfın banilik faaliyetlerine katkı sağlayarak XVIII. yüzyıl mimarlık kültürünün oluşumuna damga vurduklarını belirtir.⁵⁸

⁵⁷ Ayr. bkz: Kuban, D. (1996). *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Constantinopolis, İstanbul*. (Z. Rona, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 98. s. 315.

⁵⁸ Ayr. bilgi için bkz: Artan, T. (1989). *Architecture As A Theatre Of Life: Profile Of The Eighteenth Century Bosphorus*. Ph. D. Dissertation, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge. s. 92, 121.

III. Ahmed döneminde Haliç ve Boğaz'da yapılan köşk ve kasırlarla birlikte bölgenin coğrafi ve demografik görünümünde de önemli değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde yapılan köşk ve kasırlar için yeni bir terminolojinin ortaya çıktığını vurgulayan Hamadeh (2010, s. 99) dönemin anlatılarında Boğaz ve Haliç sarayları “saray”, “sahil sarayı”, “sahil hane” olarak tanımlandıklarını vurgulayarak köşk ve kasırların kırsal olmaktan çok kentsel olduklarının belirtir.⁵⁹ Artan göç geleneği sahil saraylarının yapıldığı bölgelerdeki nüfusun değişimini tetiklemiştir. Sultan ve yönetici sınıfının baniliğinin yoğunlaştığı alanlarda Müslüman mahalleri kurulmuştur. Bu durum vezir, paşa ve merkezi yönetiminin ikametgâh ettikleri bölgelerde Müslüman nüfusun ve kültürün merkezi konumuna dönüşmüştür (Artan, 1989, s. 44).

III. Ahmed döneminde yaşanan imâr faaliyetleri, göçler aracılığıyla düzenlenen gösterişli törenler, kamusal temsile dönüşmüştür. Yabancı devletlerin elçileri yalı ve köşklere karşılanmış, İmparatorluğun temsil gücü vurgulanmıştır.⁶⁰ III. Ahmed'in iktidarının son yıllarına doğru artan ekonomik sıkıntılar, İran ve Avusturya'dan gelen kötü haberler İstanbul halkını tedirgin etmiştir.⁶¹ Vakanüvist Şem'dânîzâde: “*Damat İbrahim Paşa'yı, mirasyedi olarak nitelemiş, mesirelerde, köşk ve kasırlarda düzenlenen zevk-sefa âlemlerini, Osmanlı'nın bozulan düzeninden uzaklaşmak için tasarlandığını*” (Şem'dânîzâde, 1976, s. 3-4) vurgular.

Şem'dânî-zâde'nin belirttiği kayıtsızlık 1730'da Patrona İsyanı'yla sonuçlanarak, kültürel ve mimari gelişmeye bir süreliğine darbe vurulmuştur. Ancak yeni sultan, Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığında başlayan sivil mimarlık alanındaki gelişmeleri, hükümdarlığının son yıllarına kadar sürdürmüştür. Hamadeh (2010, s. 53) sur dışı hasbahçelerin yapımında 1733-1734'ten itibaren aynı heyecan ve iki katı gösterişle yeni padişah, maiyeti, sadrazam Mehmet Emin Paşa (1749-1751), valide sultan ve çok sayıda yüksek rütbeli askerle birlikte köşk ve kasırların yapımında

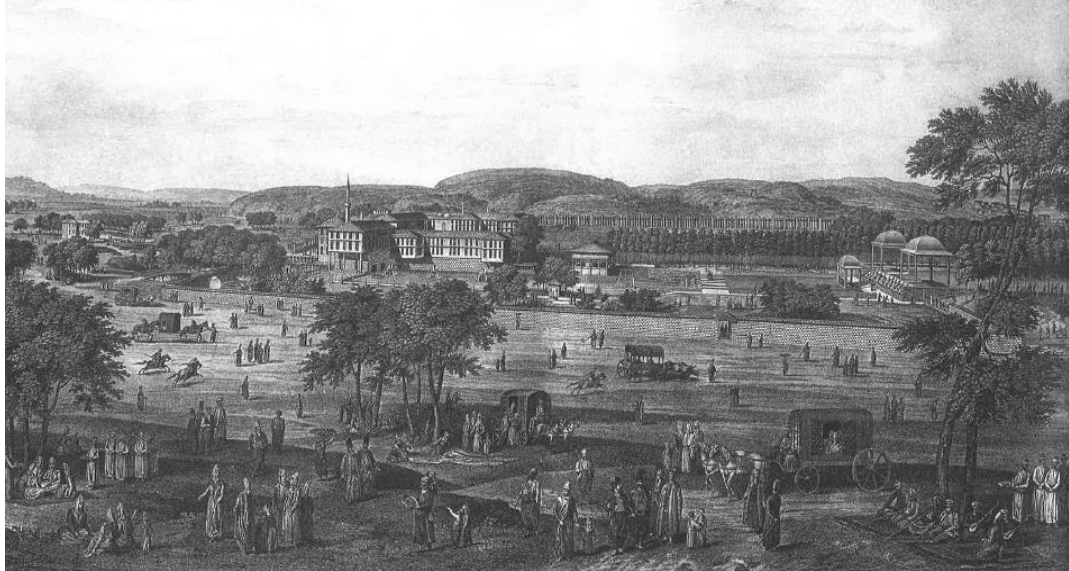
⁵⁹ Ayr. bilgi için bkz: Hamadeh, S. (2010). Şehr-i Sefa. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 99.

⁶⁰ Ayr. bkz: Araç, Ü. (2015). *Saray'dan Otağ'a: Dâmâd İbrâhim Paşa'nın Bânîlik ve Hâmîliği (1718-1730)*. Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. s. 131.

⁶¹ III. Ahmet'in hükümdarlık yıllarında Malikâne usulü düzensizleşmiş, mukaatlar şarta bağlanmıştır. Askeri düzenin bozulması, köylü halkın sırtına bindirilen ağır vergiler yüzünden İstanbul'a göç artmış, Osmanlı başkentinde düzensizlik hâkim olmuştur (Arel, 1975, s.36).

etkileyici inşaa faaliyetlerine girişildiğini belirtir. Hükümdarlığının ilk yıllarında halkın tepkisini toplayan eski yönetimden kendini ayrı tutmak ve rejimi onaylamadığını gösteren sembolik tavırla Sâdabad'ın yakılmasını talep eden asilere rıza göstermeyen yeni sultan, Sadabad'ın üç gün boyunca asiler tarafından yağmalanmasına da engel olmamıştır. Asiler telef edildikten sonra, I. Mahmud, Sâdabad'ı (Resim 35) Bostancı Ocağı'na vererek, 13 yıl sonra yapacağı tadilata kadar buranın tamamen harap olmasını önlemiştir (Abdi Tarihi, 1943, s. 45; Aktepe, 1975, s. 357).

I. Mahmud'un yazlık sayfiyeleri Haliç ve Boğaziçi arasındaki bölgelerle sınırlıdır. 1735-1736 arasında günlük aktivitelerini Kuleli, Çubuklu (Feyzâbâd) ve Fenerbahçe gibi İmparatorluk has bahçelerinde geçiren Sultan, yaz aylarında genellikle İstavroz Sarayı'nı kullanırdı. Kış aylarında Topkapı Sarayı⁶² civarında bulunan Sepetçiler, Yalı, Gülhane Köşkü ve Şevkiye Kasrı'nda zaman geçirmiştir. III. Ahmed döneminde olduğu gibi köşk ve kasırlarda, şehzade veya prenseslerin doğumu, düğünü nedeniyle görkemli eğlenceler tertip edilmiştir. Lâle çırağını ve helva sohbetleri gibi sultanın katılımıyla düzenlenen etkinlikler bu dönemde devam ettirilmiştir (Artan, 1989, s. 54-55).

Resim 35. L'Espinnasse, Patrona İsyânı'ndan Sonra Kâğıthane/Sadabad Mesiresi (XVIII. Yüzyıl)
(Yıldırım, 2008, s. 120)

⁶² Topkapı Sarayı ve çevresi, I. Mahmud'un iktidarında yeni köşkların yapımına sahne olmuştur. 1735-1736 olaylarını aktaran Şem'dânîzade, Topkapı Sarayı'na ilave edilen köşk ve kasırları şu ifadelerle aktarmıştır: “*Top-kapı nâm mahâllin ebniyyesine ilâve için müceddeden binâ buyurduğu nev tarh kasırlar ve fevkânî hamam ile bahçe tekmil oldu*” (Şem, dâniyade, 1976, s. 39).

I. Mahmud döneminde inşa edilen yapılar önceki dönemin modasını takip ederek neredeyse tamamı sahil kenarlarına yapılmıştı. Sultan'ın iktidarının ilk çeyreği Mahbubiye (Sevilin) ismi verilen görkemli ama ömrü çok uzun olmayacak yapının inşaatıyla geçmiştir.⁶³ Mahbubiye, Boğaz'a ve Haliç'e bakan Topkapı'ya kıyısı olan Sarayburnu'na yapılmıştır. Sultan Mahmud, ilkbaharda ve yazlık dönüşünde bir süreliğine Mahbubiye Sarayı'nda kalırdı. Altmıştan fazla odası bulunan Mahbubiye, Sarayburnu olarak adlandırılan bölgede on iki mermer sütun üzerine yapılmıştır.⁶⁴ Kaynaklarda Mahbubiye (Sevilin) Sarayı'ndan yüzyılın en ihtişamlı, en büyük ve en masraflı yapısı olarak bahsedilir.⁶⁵

Sultan'ın annesi köşk yapımına I. Mahmud'tan önce 1733'te Beylerbeyi'nde, Boğazın Anadolu yakasında, şenlendiren/renglendiren anlamına gelen Ferahfeza Kasrı'nın inşasını gerçekleştirdi. 1735'ten 1742'ye uzanan süreçte Marmara'nın kıyısındaki Fenerbağçesi'nde Kanuni'nin Hasbahçesi, 1730 isyanında yakılıp yıkılan Çırağan, Emnaabad, Davutpaşa, Üsküdar ve Tersane'de yapılan köşkler-saraylar tamir edildi. 1740'ta Sâdabad'ın onarımı için yetki verildi. Harem kısmına yeni kanatlar eklenip; Cinan Kasrı ve Çeşme-i Nur onarıldı. Havuz ve Şelale'nin etrafına yeni yapılar inşa edildi. 1742-1754 yılları arasında Beşiktaş Sarayı'na İftariye ve Cirit köşkları eklendi ki güzelliğinde dolayı Bayıldım Köşkü olarak adlandırıldı. Mehmed Emin Paşa⁶⁶ tarafından Küçüksu ve Anadolu hisarında iki kasır yapıldı; kandillideki⁶⁷ imparatorluk

⁶³ Mahbubiye Sarayı, 1765'te çıkan yangında kül oldu. Şem'dâni-zâde'nin verdiği bilgilere göre, "yeni tarz" olarak yapılan mahbubiye sarayının fevkani bir hamamı ve bahçesi bulunmaktadır (Şem'dâni-zâde, Mür'it-i Tevârih-1, s. 38-39). Ayr. bkz: Hamadeh, S. (2010). Şehr-i Sefa. s. 53, dipnot 24.

⁶⁴ Ermeni tarihçi İnciciyan, I. Mahmud'un kızlarağasının namına bu binayı yaptığını belirtir. Padişah'ın ilkbaharda göçü hümayun'la yazlığa gitmeden önce, bazen de yazlık dönüşünde Boğaza bakan bu sarayda birkaç gün kaldığını akatarır. On iki mermer sütunlu yapının altmıştan fazla odası olduğu belirtilmektedir (İnciciyan, 1956, s. 22).

⁶⁵ Bu konuda yorumlar için bkz. İzzî ve Şair Abdî'nin anlatımlarından çıkarımlarla yorumlayan (S. Hamdeh, 2010, s.63).

⁶⁶I. Mahmud'un sadrazamlarından Divitdar Mehmed Emin Paşa (1750-1752) dönemin önemli banilerindedir. Boğaziçi'nde, Küçüksu Kasrı'nı Sultan Mahmud için yapmıştır. Kaynaklarda harap olduğu anlaşılan bölgede, kasır, divanhane, havuz ve fiskiye inşa edildikten sonra, padişaha, ziyafet verilen seyir yerine dönüşmüştür. Rûmeli-Hisarı Dizdarı Râsîh'in iki satırlık tarih beyitinde bölgedeki değişim şöyle özetlenmiştir: "*Çün ihyâsı olup Sultan Mahmud Hân-ı cem-câhın, Küçük-su bir büyük nüzget-gâh-ı safâ oldu*" (Şem, dâ nizade, 1976, s. 162).

⁶⁷ XVIII. yüzyılda inşaatı artan köşk ve kasır yeni yerleşim yerleri olmuştur. 1751'de Kandilli'de yapılan düzenlemeyle değişen çehreyi Şem'dânizade betimlemiştir: "*Hadâyık-ı Sultânîye'den Kandilli-bağçe*

kasrı neredeyse yeniden yapılmış, Nevabad olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemden başlayarak yapılan köşk ve kasırların oluşturduğu çok parçalı saray planlaması terk edilerek, kıyıya paralel, uzun ve iki katlı köşkler yapıldı (Resim 36). Dış cepheleriyle dünyayla bağlantı kuran yapılar Haliç ve Boğaz kenarına inşa edilmiştir. (Şem'dânîzâde, 1976, s.144; Kuban, 2001, s. 22-23; Hamadeh, 2010, s. 53-54).

Resim 36. W. H. Bartlett, Boğaziçi'nde Türk Evleri, 1835.

(In Gravures, s. 108)

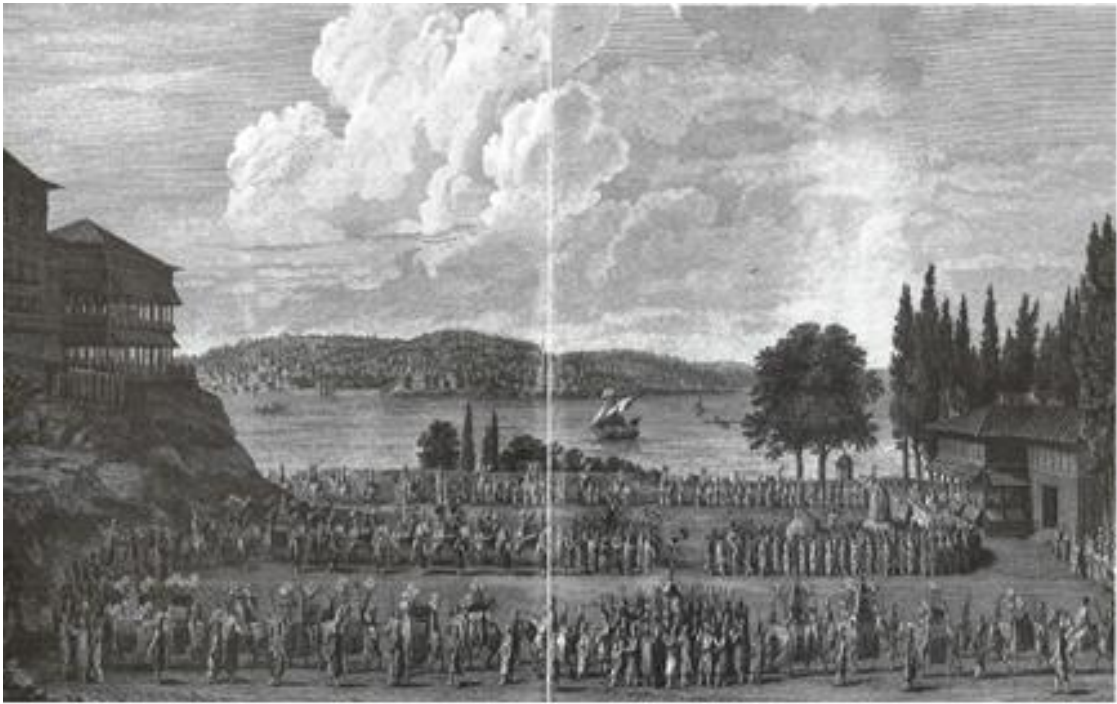
I. Mahmud'un Dolmabahçe sırtlarında 1748'de yaptığı Bayıldım Köşkü,⁶⁸ iki katlı olarak tasarlanmış, III. Osman döneminde, "Cihannümâ" ilavesi olarak üstüne sofa ve oda yapılmıştır.⁶⁹ Eğimli bir arazi üstüne yapılan köşkün alt katının bir bölümü zemine

mevkî-i hoş bir saray iken terk olunmağla eser-i binâ câ-be-câ kalmışidi. Arazisi evkâf-ı hümayûna ilhak ve tâlibîne mikdâr-ı kifâye icâr olunmağla, mü'addid yalılar ve hamam ve dekâkin ile bir kasaba ihyâ olundu..." (Şem, dâ nizade, 1976, s. 162).

⁶⁸ Dolmabahçe sırtlarına yapılan köşkle birlikte çeşme de inşa edilmiştir. Köşkün ismi kadınların önünden geçerken, "bayıldım" demesinden kaynaklanır. I. Mahmud'un sıkça ziyaret ettiği yerlerin başında gelmektedir (Şem, dâ nizade, 1976, s. 144).

⁶⁹ Bu konuda ayrıntılı için bkz: Eldem, S. H. (1974). *Köşkler ve Kasırlar*. C. II. s. 232.

gömülüydü. Alt katın üstünde yirmi iki sütunla desteklenen Divanhane veya kasır yapılmıştır. Tek kapılı divanhanenin içinde kapılı ahşap bir bölme yer alırdı. İkinci kat olarak adlandırılan bu bölümde merdiven ve giriş sofası yer almaktaydı. Giriş sofasının büyük çift kanatlı kapıları vardı. Bu kat aynı zamanda hünkârın kaldığı bölüm olarak bilinir. Hünkârın kaldığı bölümün duvarları renkli cam, alçı pencerelidir. Sultan Mahmud, çok sevdiği bu yere sürekli binişler düzenlerdi, ramazan aylarında genelde iftarını burada açardı, bu nedenle burası İftar Köşkü olarak da adlandırılmıştır (Resim 37).

Resim 37. D'Ohsson'un Gravüründen Bayıldım Köşkü'nün Görünümü (XVIII. Yüzyıl)

(Artan, 1998, s. 168)

Vakanüvis İzzî Süleyman Efendi eserinde bina ve inşaattan sorumlu kişiler hakkında detaylı bilgiler vermektedir:

“Binâ'en 'aleyh sâlifü'l-beyân sâhil-serây-ı meymenet-erkânın mevkî'-i hesnâ ve cây-ı dil-ârâ ve müstesnâ olan mahalline bir kasr-ı nev-peydâ ibdâ' u inşasına irâde-i 'aliyye-i Cihân-dârî'leri rû-nümâ olup, fenn-i binâ ve rusûm-i hendese-intimâda bî-hemtâ, hâlâ Haremeyn-i şerifeyn Muhâsebecisi 'izzetlü 'Ali Efendi cenâbları, bâ-emr-i hümâyûn emr-i binaya me'mûriyyet ile sene-i mâzıyye eyyâm-ı harîfi hılâlinde mübâşeret buyurulmuşidi. İltifât-ı 'aliyye-i ulî'l-emre mazhariyyet ile Efendi-i mûmâ ileyh bezl-i nakdîne-i

makderet edüp, ruhâm-ı bellûr mînâ-fâmdan tırâşide yirmi iki ‘aded sûtûn-i mevzun-i hoş-endâm üzere bir kasr-ı dil-ârâ bînâ ve bir kâh-ı cân-fezâ ibdâ’u inşâ eylediler ki, gûyâ leb-i deryâda bu mebnây-ı safâ-âyîn, leb-i dilberde olan hâl-i ‘anberîn gibi tezyin-i hüsn-ü âna mu’în olup...” (İzzî Süleyman Efendi, 2019, s. 418).

Vakanüvis tarafından betimlenen yapı, 1755 yılında yangın geçirmiştir. Kısa bir sürede orijinal durumuna göre onarıldığı D’Ohsson’un gravürlerinden anlaşılmaktadır. Bir süreliğine kaderine terk edilen köşkün olduğu bölge II. Mahmud (1808-1839) döneminde tekrar önem kazanmış, yapı onarılarak kullanıma açılmıştır. Köşk, II Mahmud döneminde Bayıldım veya Gülhane Köşkü ismiyle tanınıyordu (Eldem, 1973. s. 232-233).

Sultan I. Mahmud’un iktidarının sonlarına doğru 1751-1752’de yapılan Küçüksu Kasrı 18. yüzyıldan itibaren gittikçe gelişen ve büyüyen yapıların en önemlilerinden biridir. Plan şeması ve düzeni itibarıyla otuz sene önce yapılan Aynalı Kavak Köşkü’ne benzer. Her iki yapıda da dışa çıkma yapan birinci odanın gerisinde büyük bir sofa, sofanın iki yanında odalar yer almaktadır. Küçüksu Kasrı’nın Aynalı Kavak Köşkü’nden belirgin farkı kapladığı alanın daha büyük olmasıdır. Yapının içinde büyük köşk odasının yanı sıra dokuz oda, bir küçük, bir büyük sofa, dehlizleri, şerbetçi ve kahveci odaları, bir küçük sofası bulunur. Yapının arka kısmı iki katlı olarak tasarlanmıştır (Eldem, 1973, s. 257; Şem, dâ nizade, 1976, s. 162).

Plan şeması ikinci kat seviyesine ulaşana kadar bir eksen üzerinde neredeyse simetriktir. Ortada bulunan sofa dört kollu haç şeklinde tasarlanmış olup, şehir konaklarını andıran karaktere sahiptir. Plan şemasının ana karakterinin oluşturan köşk odası deniz üzerine taşkındır. Bu oda üç kollu olarak yapılmış olup, iç bezemesi III. Selim döneminde yenilenmiştir. Pencerelerin üst kısmında mukarnaslı raf, üzerinde bulunan sağır bölümde pervazlar ve oyma çubuklarla bölmelere ayrılmış tezhipli kitabeler yer almıştı. Tavanın ortasında oyma şişeli, köşelerde yelpaze biçiminde etrafı mukarnas silmeli, içi yelpaze motifini tekrarlayan göbek motifiyle bezeliydi. Yapının ana girişi tersane köşkünden ikinci girişi arkada, büyük eksene yakındır. Köşkte yer alan odalardan altısı çok büyüktür. Bu odalardan ikisi on üç, bir diğeri ise on dört pencere olarak yapıyı gerçekleştirmiştir (Eldem, 1973. s. 256-258).

Boğaz ve Haliç boyunca dizilen köşk ve kasırlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü simgeleyen görkemli yapılar olarak değerlendirilebilir. Boğaz ve Haliç boyunca dizilen köşkların altın varaklı bezemeleri, lüks mobilyaları dışardan izlenebiliyordu. III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde sur dışında girişilen yapım faaliyetleri devlet ricali ve halktan seçkin kişilerin katılımıyla inanılmaz boyutlara ulaşmıştı. Bu dönemde yangın, isyan, deprem gibi sebeplerle harap olan köşk ve kasırlarda onarımlar yapılarak kullanılmaya devam edilirken bir yandan da sürekli yenileri inşa edilmekteydi. Kaybedilen savaşlar, yitirilen topraklarla devletin sınırları daralırken; Osmanlı sultanları geçmişin görkemini yeni saraylar, göçü hümayunlar ve görkemli kutlamalarla canlandırmışlardır.

Sultan I. Mahmud'un iktidar dönemi, dini mimari alanında önemli yapılara sahne olmuştur. XVI. yüzyılda Mimar Sinan'ın eliyle şekillenen klasik Osmanlı cami mimarisi XVII. yüzyılda Sinan'ın eserlerini taklitten öteye gidememiştir. XVIII. yüzyılın başında Sinan ve ardıllarının oluşturduğu akademizmden kurtulmanın ilk izleri III. Ahmed'in validesi Gülnûş Emetullah Sultan'ın Üsküdar'daki Yeni Valide Camisi'nde görülür (1708-1710). Sekiz destekli plan şeması ile İstanbul-Tahtakale Rüstem Paşa Camisi'ni (1561-1563) tekrarlayan yapıda yeni olan klasik Osmanlı cami mimarisinin cephelerinde çok rastlanmayan girinti ve çıkıntılardır (Resim 38). Türbe, sebil ve şadırvan'ın metal ve taş işçiliğinde hareket, coşkulu dekoratif öğeler yer almaktadır (Arel, 1975, s. 46; Aslanapa, 2004, s. 523).

XVIII. yüzyılda yükseklik oranları fazla olan dini eser yaptırma geleneğinin Üsküdar Yeni Valide Camisi'yle başladığı belirtilmektedir. Yan sahnaların orta açıklıklarının uzun çapraz tonozla örtülmesi yenilik girişimlerinden biridir. Klasik Osmanlı camilerinde genellikle beş kubbe ile örtülen son cemaat yeri, Yeni Valide Camisi'nde orta açıklıkta çapraz tonozla, doğu ve batı revak açıklıkları manastır tonozuyla örtülmüştür. Cami ile birlikte tasarlanan imaret, arasta, sıbyan mektebi, Emetullah Gülnuş Sultan'ın türbesi, çeşme-sebil ve muvakkithaneden oluşan külliyyede bezeme repertuarı dönemin yaygın uygulaması olan çiçek motifli taşıyma, mukarnas kullanımı ve celi sülüs tekniğinde yazılardan oluşmaktadır (Kuban, 2007, s. 385-386).

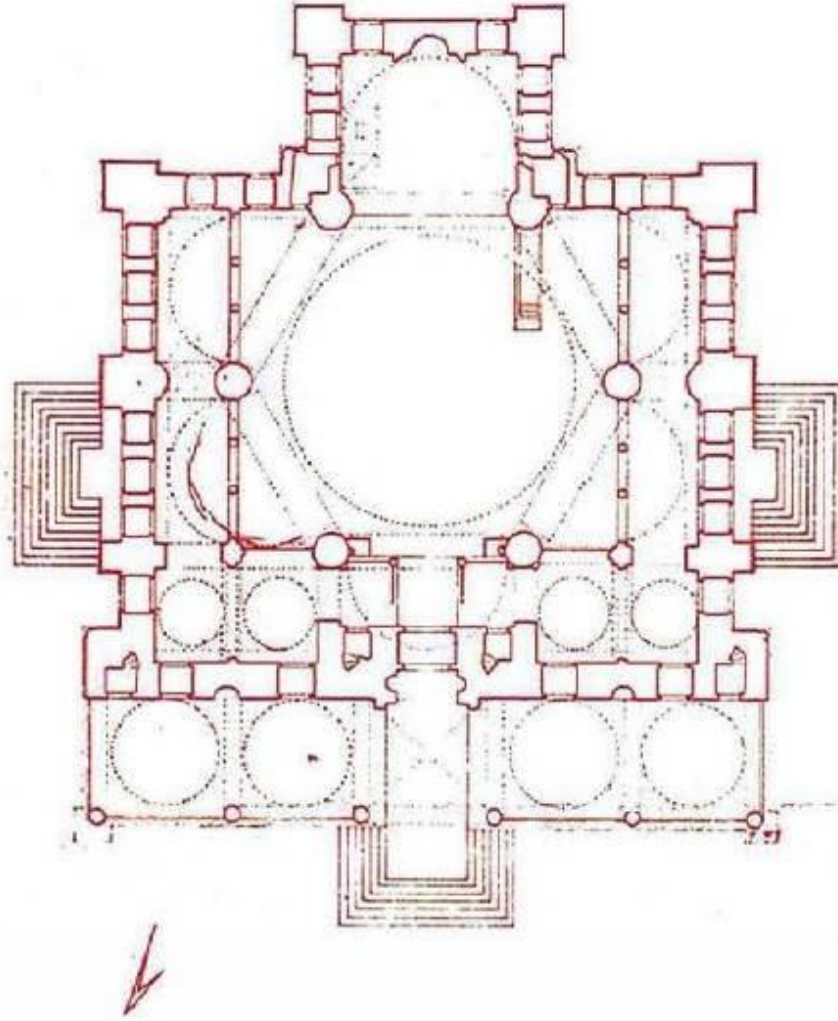

Resim 38. İstanbul, Üsküdar Yeni Valide Camii, 1708-1710
 (wikipedia/commons/2/2d/Yeni_Valide_mosque%2C_Üsküdar.JPG)
 (Erişim Tarihi: 05. 06. 2020)

Yeni Valide Camisi'nde en çarpıcı yenilik yapıda bulunan kuş evleridir. Yeni bir mimari örnek olan kuş evleri, Osmanlı mimarisinin başka coğrafyalardan aldığı etkilerdir. Buradaki örneklerde Hint-Moğol mimarisinin etkileri hissedilmektedir.⁷⁰

Yüzyılın ilk yarısında hanedan ailesi ile rekabet edencesine girişilen inşaat faaliyetlerine sadrazam ve saray ağalarının etkinlikleri ön plandadır. I. Mahmud'un iktidarının ilk yıllarında sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Davutpaşa'da başlattığı külliyesi klasik Osmanlı mimari özelliklerini taşımakla beraber yeniliğin izlerini de barındırır. I. Mahmud'un iktidarının iki kez sadrazamlık görevinde bulunan Hekimoğlu Ali Paşa, Kocamustafapaşa'da 1734'te dönemin ilk külliyesinin inşaatını gerçekleştirir (Plan 3).

⁷⁰ Ayr. bkz: Barışta, H. Ö. (1999). Osmanlı İmparatorluk Döneminde Kuş Evleri. (G. Eren, Edi.). *Osmanlı 10* (s. 476-480). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Plan 3. Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 1734, Planı

(Aslanapa, 2004, s. 445)

Cami, sebil, tekke ve kütüphaneden oluşan yapı bir açıdan klasik Osmanlı cami tipolojisinin son örneğidir.⁷¹ Altıgen çardak plan kurgusuyla inşa edilen bu yapıda XVIII. yüzyıla özgü, ilk kez bu yapıda uygulanan, hünkâr mahfeline korunaklı ayrı bir giriş imkânı veren galerili rampadır⁷² (Resim 39). Dönemin en güçlü figürü ve I.

⁷¹ XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarisi için, “Melez” (hybrid) kavramı kullanılır. Bu görüşe göre melezlik kavramının içinde Batı, Safavi, Hint ve erken ya da klasik Osmanlı kökenli estetik anlayışın hâkimiyeti görülür. “Melez” anlayışın hâkim olduğu mimari biçimler XVIII. yüzyılın ilk yarısından Hekimoğlu Ali Paşa Camisinin (1735) inşasına kadar olan süreçte “özümleme” olarak adlandırılırken bu tarihten itibaren ise uygulama alanlarının genişlemesiyle “bağdaştırma” olarak tanımlanmıştır (Peker, 2017, s.175).

⁷² XVIII. yüzyılda İstanbul’a gelen Fransız gezginler Mamboury, Lucas, Jouannin’in camilere eklenen rampa için farklı yorumlarda bulunur. Mamboury, giriş rampalarını İtalyan sanatçıların getirdiğini belirtir.

Mahmud'un üzerindeki nüfuzu bilinen Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa'nın Paşa Kapısı karşısındaki külliyesi, Sadrazam Seyyid Hasan Paşa'nın çeşme, medrese ve mektepten oluşan Beyazıt'taki külliyesi dönemin dini mimari alanındaki başlıca atılımlardır (Kuban, 2007, s. 523; Özer, 2012, s. 2).

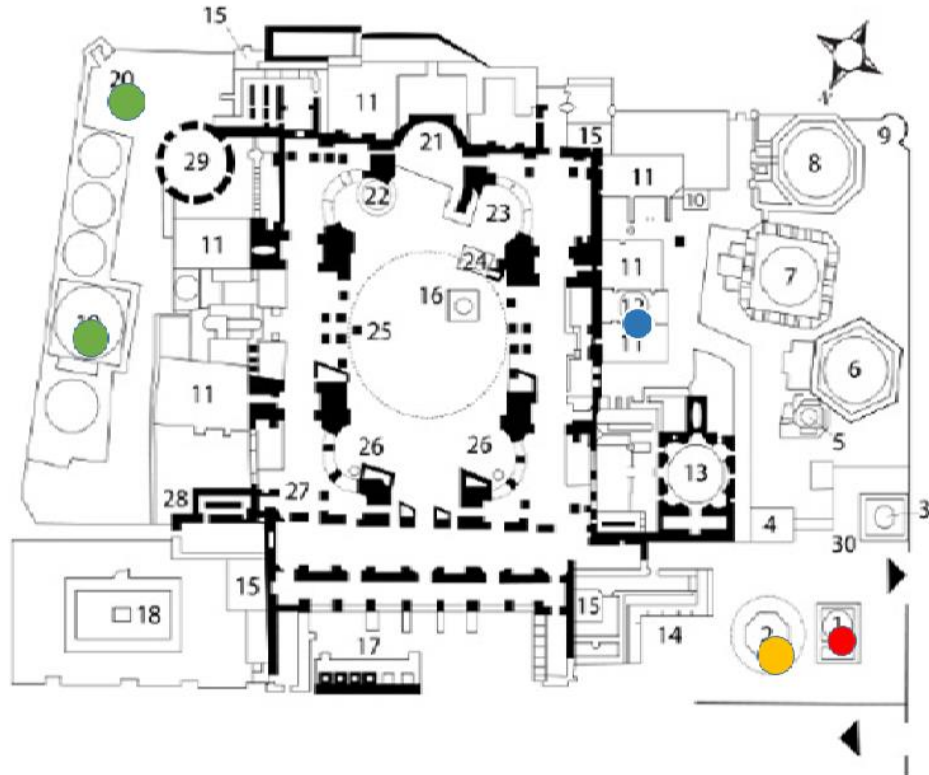
Resim 39. Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 1734
(Kuban, 2007, s. 524)

Sultan Mahmud'un dini alandaki yapım faaliyetlerinde Ayasofya'ya eklenen yeni birimler ve yapılan onarımlar⁷³ özellikle dikkat çekicidir. 1739-1740 yıllarına tarihlenen olağanüstü güzellikte bir şadırvan, imaret, kütüphane, mihrap, kasr-ı hümayun ve kasr-ı hümayun'un dış cephesinde, soğukçeşme sokağı'na bakan yöne barok kapı ekleterek Ayasofya'yı külliye çevirmiştir (Plan 4). Ayasofya, I. Mahmud'un yaptığı yeni binalarla bir külliyenin merkezi konumuna gelmiştir. Avrupa üsluplarının, özellikle 1740'lardan

Lucas ve Jouannin ise ekonomik ve sosyal sorunlar nedeniyle alınmış güvenlik önlemi olarak aktarır. Kundaklamanın yaygın olduğu, saraya kapanan padişahı uyarmak için halkın evini veya kendilerini ateşe verdiği, Jouannin ve Lucas tarafından sıkça dillendirilmiştir (Arel, 1975, s. 49).

⁷³ Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî: H. 1146 (1733-1734 M.) yıllarında Ayasofya'da çeşitli onarımlar yapıldığını bu sırada tamiri yapan mimardan yerden kubbenin yüksekliğinin 72 arşın olduğunu bu esnada camideki yazıların tadilat için aşağıya indirildiğini belirtir. Ayvansarâyî'nin ziyareti esnasında Ayasofya Cami'nde bir imam bir müezzin, yönetici ve Cuma günleri vaaz vermek üzere bir kişi bulunduğunu yazar (Ayvansarâyî, 1985, s. 290-291).

sonra O'nun döneminde yaygınlaşması ve modernleşme çabalarının her alanda hissedildiği XVIII. yüzyılın ilk yarısında yadırgatıcı olan Ayasofya'nın içindeki mozaiklerin üstlerinin tamamen badana ile kapatılmasıdır. Sultan Mahmud'un hükümdarlık yıllarında İstanbul'a gelen ve askeri alandaki yeniliklere öncülük eden Baron de Tott 1755 senesinde mozaiklerin artık görünmediğini belirtir (Eyice, 1993, s. 449-450).

Plan 4. Ayasofya'da I. Mahmud Döneminde İnşa edilen Yapılar

(1. Sıbyan Mektebi, 2. Şadırvan, 11. Kütüphane, 20. İmaret)

(Rüstem, 2013, s. 592)

Daha önceki bölümlerde yardımseverliğini vurguladığımız Sultan Mahmud'un Ayasofya'ya yaptığı imaret-aşevinde, fakirlere haftanın her günü çorba, perşembe günleri ise zerde ve pilav dağıtırdı. Şem'dânî-zâde (1976, s. 110) inşa tarihini Ocak-Şubat 1742 olarak yazdığı imaretin inşa amacını, Ayasofya medresesinin, imareten uzak olmasına bağlar.⁷⁴ Hammer (2008, s. 37) I. Mahmud'un Ayasofya'ya eklediği

⁷⁴ Ayr. bkz: Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1976). *Mür'it-i Tevârih-1* (M. Aktepe, Yay.). İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları. s. 110.

kütüphane ile ruhları doyurduğu, yaptığı imaretle tebasının karın tokluğunu giderdiğini yazar. Hammer, kütüphane binasının karşısına H. 1155/ M. 1743'te açılışı yapılan binayı, I. Mahmud ve üst düzey devlet yöneticilerinin ziyaret ettiğini bu vesileyle imaretin zeminin çiçekli halılarla kaplanarak, açılışa katılanlara tatlı ikramında bulunduğunu aktarır. Vakanüvis Subhî Mehmet Efendi'nin (2007, s. 762-764) aktarımları daha ilginçtir. Müellif, I. Mahmud'un Ayaosfya'ya eklediği yapılara manevi anlamlar yükler ve Ayasofya'nın Fatih Sultan Mehmet'ten sonra bakımsız kaldığını vurgular, sultanın ek yapılarla Ayasofya'yı mamur kıldığını belirtir. Kütüphane ve imaret yapılarının öğrenci ve ulema'nın ihtiyacına yönelik girişimler olduğunu yine Subhî tarafından vurgulanmıştır.⁷⁵ İmaret yapısı, mimari özellikleri bakımından aşevi, erzak ambarı ve fırın gibi ek yapılarla birlikte tasarlanmıştır (Resim 40).

Resim 40. Ayasofya I. Mahmud İmaretî, Güneydoğudan Görünüşü, 1847-1858

(Doğan, 2011, s. 147)

⁷⁵ Ayr. bkz: Suphî Mehmed Efendi (2007). *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (1730-1744)*. (M. Aydın, Haz.). İstanbul: Kitabevi.353. s. 762-764.

Ayasofya'nın kuzey cephesine konumlanan yapının dış strüktürü üç sıra tuğla bir sıra kesme taştır (Resim 41).

Resim 41. Ayasofya I. Mahmud İmaret, Güneydoğudan Görünüşü
(Gürbıyık, 2013, s. 408)

İmaret binasını oluşturan yapılar doğudan batıya doğru yönelim göstererek yemek salonu, fırın, mutfak olmak üzere üç bölümden oluşur. İmaretin müstemilatı ve tek mekândan oluşan odası Ayasofya'nın payandalarına bitleştirilmiştir. İmaret binasının avlu ile ilişkisi iki kapıyla kurulmuştur. Barok üslubun en görkemli örneklerinden biri olan kuzeydoğudaki kapının yüzü III. Ahmed Çeşmesi ve Topkapı Sarayı'na dönüktür. Dört basamaklı merdivenle ulaşılan kapının ön ve arka yüzlerinde birer kitabe bulunur. Taç kapının dışarıya bakan yüzünde yer alan dört satırlık kitabede, Fatih Sultan Mehmed'ten sonra Ayasofya'ya I. Mahmud baniliğinde eklenen yapılarla Ayasofya'nın mamur hale geldiğini şair Nimet hak ettiği şu satırlarla vurgulamaktadır:

“şehin- Şâh-ı cihân Sultân Mahmûd mekârim-kâr. Vücûd-ı bi nazari oldu dehre ni'met-i uzma. O Hakan-ı ni'am-fermâ-yı evreng-i hilâfet-kim. Anın eyvan-hân-ı cûdîdır ma'mûre-i dünya. Husûsan ahd-i Fatih'den beri bu hayr-ı vâlâya. Muvaffak olmamış esl'afi, şâhândan beri amma. Meğer merhûn imiş vakt-i hümâyun cihân-bâne. Ki yaptı böyle bir darü'n-ni'âm şahin-şeh-i dâna. Zehi daru'n-ni'âm-kim kâşeşuyı matbah-ı cûdını. Sezadır olsa Keykâvus u Hüsrev

dâver-i Dârâ. Mahallinde hele bir bi bedel hayr-ı cezil oldu. Simât-ı lütfuna seyr oldu el-hak pir ile bernâ. Müeyyed eyleyüp ikbâl u şevketle o Sultânı. Muvaffak eylesün âsârı hayra Hazret-i Mevlâ. Bu Ni'met bendesi vech-i cemil ile dedi târih İmâret eyledi Sultan Mahmud en-nevâl ihya 1155” (Akgündüz ve diğerleri, 2005, s. 452).

Mermer malzeme kullanılarak inşa edilen kapı XVIII. yüzyılda, Osmanlı mimarisine sirayet eden batılı form ve biçimlerin bütün özelliklerini yansıtır (Resim 42). Simetrik olarak kurgulanan kapının her iki yanında bulunan gömme sütuncelerin başlıkları akant yaprakları ile süslüdür. Kapı köşelerine yerleştirilen nişler yüzyılın çeşme yapıları ile benzerlikler gösterir (Resim 43). Nişin seviyesinde mimari bir öğeden daha çok süsleme olarak bakılabilecek kemer, kemerin üstünde istiridye kabuğu ve nişlerin içi akant yaprağı ile bezelidir. Kapı portalinde yüzeyden taşkın, aşağıya doğru yönelim gösteren “S”, “C” biçiminde kıvrılan akant yapraklarının hemen altında I. Mahmud’un tuğrası bulunur.

Resim 42. Ayasofya İmaretî'nin Merasim Kapısı, Kuzeydoğudan Görünüm
(Karakaya, 2019)

Resim 43. Ayasofya İmaretı Meraset Kapısı, Kuzeydoğudan, Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Yuvarlak planlı kapı büyük ölçekli bir saçak ile sonlanır. Saçığın üstünde aynalı tonoz ve tonozun her iki yanında yer alan küçük kubbeler kurşun kaplı birer âlemle sonlanmıştır. İmaretin batı cephesinde avluya girişi sağlayan ikinci kapı büyük olasılıkla medrese öğrencilerinin imarete geçişi için kullanılmıştır. Yuvarlak biçimli ve kesme taş kullanılarak inşa edilen bu kapı kuzeydoğu da bulunan anıtsal ölçekli kapıya göre hem süsleme hem boyut olarak oldukça mütevazıdır (Resim 44). Soğukçeşme sokağına bakan kapının küçük ölçekli ve bezeme açısından daha sade örneği imaretin kuzeydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Kapının iki yanına bezemesiz mermer nişler yerleştirilmiştir.

Basık yuvarlak kemerli kapı boyalı nakışlarla süslü geniş saçaklıdır (Resim 45). Kapının üzerinde bulunan kitabede besmele ve Nisa Suresinin 59. Ayeti nakşedilmiştir. Avrupa'dan ithal edilen form ve biçimlerin yaygın olarak kullanıldığı 1740 yıllarında inşa edilen imaret yapısı, batı etkilerinin nüfus ettiği yapıların başında gelir (Eyice, 1993, s. 458-459; Budak, 2014, s. 71-72).

Resim 44. Ayasofya İmaretİ, Batı Cephede Bulunan Kapı
(Budak, 2015, s. 84)

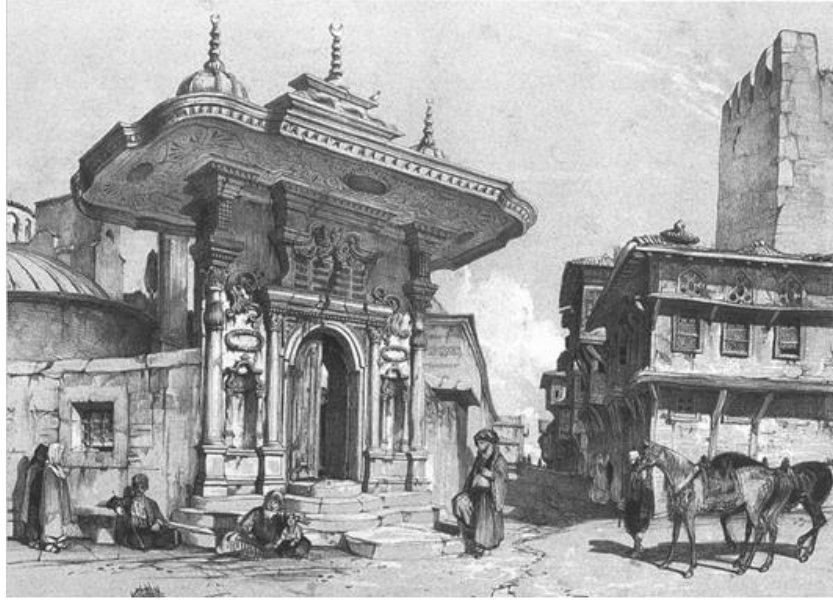
Resim 45. Ayasofya İmaretİ Kuzeydoğu Kapısı, Avlu Cephesi
(Karakaya, 2019)

Dönem yapılarında, özellikle padişahın girişi için tasarlanan kapılar oldukça ilginçtir. 1743 yılında tamamlanan ve sultanın Ayasofya'ya ziyaretlerinde kullandığı, “Hümayun Kapısı” diğer kapılardan tasarım, ölçek ve süsleme açısından farklıdır. Sultan'ın girişi için yapılan kapının süslemesi Osmanlı'ya herhangi bir referans içermez. Kenarlara yerleştirilen istiridye yaprağı motifleriyle sonlanan nişler, kapı kemerlerini hareketlendiren silmeler, kemer hizasında üç boyutlu ve aşağı doğru yönelim gösteren akan yaprakları, birçok bölüme sirayet eden “C” ve “S” biçimler sultanın beğenilerini yansıtıyordu. Genellikle dindar kişiliğiyle bilinen I. Mahmud'un yapılarının ekseri çoğunluğunda batılı biçimlerin yaygın kullanımı görülmektedir. Örneğin Ayasofya'daki “Hümayun Kapısı” modelinin O'nun iktidarında yaygın beğeni oluşturduğu Tophane-i Amire'nin⁷⁶ kapısına bakılarakta söylenebilir (Resim 46). Sultan, inşasını gerçekleştirdiği ve sık kullandığı anlaşılan “Hümayun Kapısı”nın her iki cephesini tuğralarıyla süsleyerek “beğenisine” mührünü basmıştır. Ayasofya, eklenen yapılarla Müslümanlar için önemli kamusal alana dönüştürülmüştür (Resim 47).

Resim 46. Tophane-i Amire, Mermer Giriş Kapısı, 1743
(Rüstem, 2013, s. 600)

⁷⁶ Tophane-i Amire Kapısı'nın yapılışı büyük övgülere sahne olmuştur. 4 Aralık 1743'te tamamlanan yapıya, Sultan Mahmud, “Ketebe koysa sezadır” mısrası açılışı vesilesiyle toplanan kalemler (şairler) ve katipler tarafından dillendirilmiştir (Şem'dânizade, 1976, s. 101).

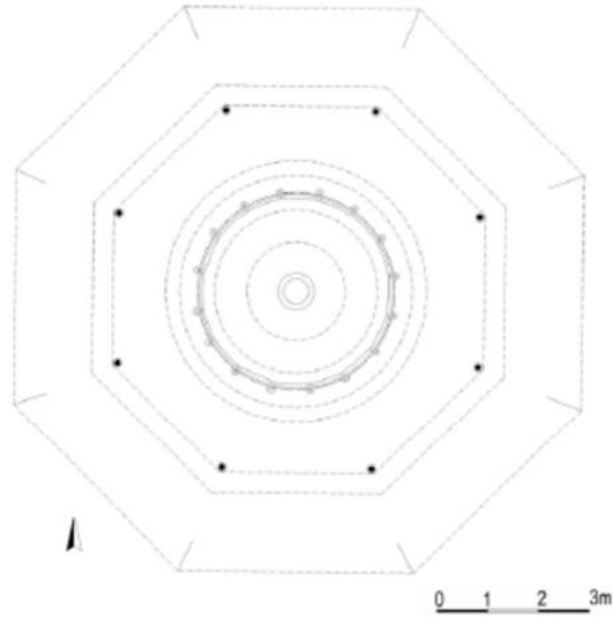
Resim 47. J. F. Lewis, I. Mahmud İmaret ve Soğukçeşme Sokağı, 1836
(Yıldırım ve diğerleri, 2008, s. 159)

Ayasofya İmaretini tamamlandıktan sonra yapıyı ziyaret eden sultan I. Mahmud'un burada detaylı incelemelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Vakanüvis Subhî'nin (2007, s. 763) aktardığı kadarıyla Sultan Mahmud, Ayasofya imaretini detaylı incelemiş plan ve inşa süreci hakkında bilgi almıştır:

“...celse-i hafifeden sonra ol buk'a-i latifenin tarh u tarz u üslûbunda ressâmân-ı kargâh-ı san'at-ı binâ ve çîre-destân-ı esâtize-i ibda' vü inşâ nîrû-yi ihtimâm-ı nazar u ümenâ ile ızhâr u icrâ eyledükleri envâ'-ı sanâyi dakikayı seyr ü temâşâ için, bizzât mihter-i nesîm-i hareket ü hırâm ve mukaddemâ mütevellî-i vakf-ı mezbûr tarafından esnâf-ı şekerleme ve ezhâr-ı envâ'-ı bâkûre-i âbdâr ile tezyîn olunan mastaba ve sofalara nigâh-endâz-ı i'tibâr olarak zir ü bâlâ ve zevâyâ-yı şettâsında vâki' der ü dîvâı mu'allâ ve tâk ve kemer-i bî hemtâsından her birine yegân yegân dikkat ü im'ân buyurdıklarında...” (Mehmet Subhî Efendi, 2007, s. 763).

Ayasofya imaretinin görkemli merasim kapısı ve cephelerinde yer alan süslemelerin mimarı bilinmiyor. Kullanılan motiflerin çeşitliliği ve kaliteli mermer, yapımı daha önce tamamlanan Mehmet Emin Ağa Çeşme ve Sebili (1740), Cağaloğlu Hamamı (1740) gibi yapılarda çalışan mimar ve zanaatkâr grubunun imaretin yapımında da çalışmış olabilirler (Rüstem, 2013, s. 110). Mimarları hakkında bilgimiz olmasa da XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarisi özellikle 1740'tan sonra emperyal ifadesini batılı formlarda bulmuştur.

Sultan Mahmud'un Ayasofya'ya bir diğer katkısı 1740-1741'e tarihlenen avludaki şadırvandır. Osmanlılar döneminde Ayasofya'nın ana girişi olarak kullanılan güney cephedeki kapının yakınına yerleştirilmiştir. Şadırvan, bütün mimari özellikleriyle klasik Osmanlı şadırvanlarının plan şemalarına uyar, sekizgen planlı, sivri kemerli, kubbeli ve geniş saçaklıdır (Plan 5). Mukarnas sütun başlıkları ve yazı şeritlerinin kullanıldığı yapı geleneksel mimariye atıflarda bulunsa da neredeyse yapının tamamına sinmiş bir yenilik havası hâkimdir. Sekiz kolonlu sütunların onaltıgen havuzu çevrelediği yapıda saçaklar geniş yüzeylere yayılır (Resim 48). Sekiz dayanaklı baldaken ve onaltıgen planlı havuz arasındaki koridorun değişen sınırları farklı bir kurgu olarak göze çarpar. İlk yapıldığında avlunun (atrium) bir parçası olarak düşünülmüşse de bugün ortadan kalkan avlu ve şadırvanın etrafındaki yapılarla olan ilişkisi onu bağımsız bir kütleye dönüştürmüştür (Altan, 1935, s. 267; Tansuğ, 1965, s. 97).

Plan 5. Ayasofya I. Mahmud Şadırvanı (1740-1741) Planı
(Tali, 2009, s. 458)

Ayasofya şadırvanı süsleme ve mimari karakteriyle klasik mimariden Barok mimariye geçişte önemli bir örnek teşkil eder. Osmanlı ve Barok süsleme özelliklerinin birlikte kullanıldığı yapıda geometrik çerçevelerin içine yerleştirilmiş Osmanlı çiçekleri, ta'lik ya da celi sülüs doğa ve yazı motiflerine baroksu kıvrım dallar ve motifler eklenmiştir (Resim 49). Şadırvanda asıl Barok etki sivri kemer boşluklarının üzerindeki gergin

hatlarla edinilmiştir. Yapı 10 Temmuz 1894'te gerçekleşen depremde zarar görmüş, o zaman İstanbul sergisi mimarı olarak şehirde bulunan M. D'Aronco tarafında 36 000 kuruşa mal olan ve yaklaşık iki yıl süren restorasyonla aslına uygun olarak onarılmıştır (Eyice, 1993, s.463-464; Batur, 2000, s. 71-75).

Resim 48. Ayasofya, I. Mahmud Şadırvanı, 1740-1741
(Karakaya, 2019)

Resim 49. Ayasofya, I. Mahmud Şadırvanı, Havuzlu Bölümden Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Ayasofya şadırvanı ile eş zamanlı inşa edilen Sıbyan Mektebi, kitabesi okunmasa da 1740'ların hemen başına tarihlenmektedir. Yapı Ayasofya'nın parka bakan avlusunda yer alır (Resim 50). İki katlı bir yapı olan sıbyan mektebi, taş ve tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Zeminde bulunan kat iki bölümlüdür, üst katı kare planlıdır ve bu kata taş bir merdivenle çıkılmaktadır. Merdivene bitişik olan duvarda ısıtma amaçlı kullanılan ocak bulunur, diğer duvarlarda bulunan üçer pencere yapının ağır görünüşünü hafifletir. Eğimli çatının ortasındaki kasnak pencereli olup, erken devir camilerinde bulunan aydınlık fenerlerini anımsatmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla yapı dönemin ihtiyaçlarına göre bazen esnaf kahvesi, büro veya lojman gibi işlevlerle kullanılmıştır (Altan, 1935, s. 266; Eyice, 1993, s. 463; Matthews, 2004, s. 106).

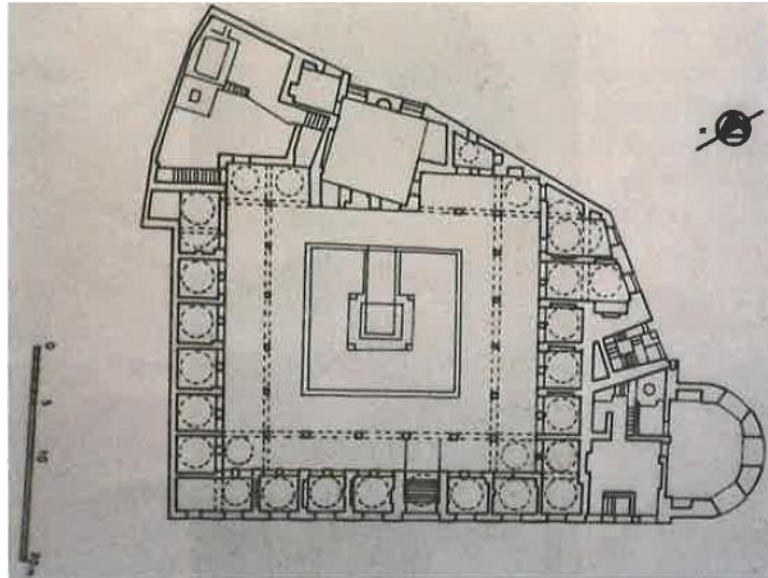

Resim 50. Ayasofya, I. Mahmud Sıbyan Mektebi, 1740
(Cangül, 2019)

Sultan I. Mahmud'un yukarıda adı geçen eserlerinden başka Taşra'da da eserleri bulunmaktadır. Harem Ağası Beşir Ağa'nın idaresinde 1750 yılında Kahire'de I. Mahmud adına yapılan Medrese, Sultan'ın İstanbul dışında bugün ayakta kalan tek yapısı olduğu söylenebilir (Resim 51). Medrese, Kahire'de Habbaniye Caddesi'nde bir sebil-küttâb ile birlikte tasarlanmıştır. Medresenin plan şeması İstanbul'da yapılanlarla benzerdir. Kare revaklı avlu, revakların gerisinde üstü kubbe ile örtülü hücreler, orta

bölümde ahşap örtülü, kubbeli şadırvan yer alır (Plan 6). Revakların arkasında bir kapı ve pencereyle avluya açılan, içlerinde kitapların konulması için birer niş bulunan yirmi öğrenci odası bulunmaktadır. Öğrencilerin kaldığı hücreler tuğladan birer kubbe ile örtülüdür. Medresenin güneydoğu bölümünün ortasında yer alan dersane kibleye yönelmiş ve kare planlıdır, burada bir mihrabın bulunması zamanında mescid olarak kullanıldığını düşündürür. Yapının kuzeybatı cephesi iki katlıdır, giriş kat seviyesinde taç kapının sağında dört, solunda altı olmak üzere on dükkân yer alır, dükkânlar tonozla örtülmüştür (Resim 52). İkinci kat seviyesinde taç kapının sağında üç; solunda beş dikdörtgen şeklinde, demir parmaklıklı pencere yer alır (Bayhan, 2001, s. 48-49; Aslanapa, 2004, s. 447).

Pencerelerin alt ve üst kısımlarında bitkisel süsleme kuşağı tüm cepheyi sarmaktadır. Medresenin avlusunda zemini renkli mermerlerle döşenmiş, küçük kubbeli, dört mermer sütunun taşıdığı şadırvan yer alır (Resim 53). Yapının batı köşesinde yuvarlak cepheli sebillerle benzerlik gösteren alt ve üst katlarına ayrı kapılardan ulaşılan sebil-küttâb'ın cephelerinde I. Mahmud'un tuğrası, sebilhane'nin içinde beyaz üzerine kırmızı, yeşil ve mavi renkli vazolardan karanfil, lale, narçiçekleri çıkar (Resim 54). Yapının en hareketli bölümünü oluşturan sebil-küttâb Kütahya ve Hollanda'dan getirildiği düşünülen çinilerle bezelidir (Bayhan, 2001, s. 48-49; Aslanapa, 2004, s. 447).

Plan 6. Kahire, Sultan I. Mahmud Medresesi ve Sebil- Küttâbı, 1750
(Bayhan, 2001, s. 52)

Resim 51. Kahire, I. Mahmud Medrese ve Sebül-Küttâbî Görünümü
(Bayhan, 2001, s. 53)

Resim 52. Kahire, I. Mahmud Medrese ve Sebül-Küttâbî Kuzeybatıdan Görünümü
(Bayhan, 2001, s. 54)

Resim 53. Kahire, I. Mahmud Medrese ve Sebil-Küttabı, (1750), Şadırvan
(Bayhan, 2001, s. 54)

Resim 54. Kahire, I. Mahmud Medresesi Sebil-Küttabı
(Bayhan, 2001, s. 54)

Sultanların dönüş çağı⁷⁷ olarak nitelenen XVIII. yüzyıl, reformist bağlamlardan uzak kişiliğiyle aktarılan I. Mahmud'un, Osmanlı hanedanının unutulmaya yüz tutmuş “Selâtin Cami” geleneğini yeniden canlandırdığı, Nuruosmaniye Külliyesi'nin inşasına sahne olmuştur. Sultan Ahmet Camisi'nden yaklaşık 140 yıl sonra Çemberlitaş'ın kuzeybatısında, Eminönü ilçesinde, Bizans döneminde Constantinus forumu olarak bilinen yerde, Osmanlı mimarlık tarihinde benzeri bulunmayan camiye; medrese, kitaplık, sebil-çeşme, hünkâr kasrı, türbe, imaret, muvakkithane ve dükkân yapılarıyla birlikte inşasına 1749'da başlanmıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında oluşan kısmi barış döneminde inşa edilen yapı, Osmanlı hanedan ailesine atfen (Nur-u Osmanî) olarak adlandırılmış, caminin inşa sürecine kadar imparatorluğu yöneten sultanların isimleriyle süslenmiştir.⁷⁸ Hem bu özelliği hem de görkemli açılış töreniyle “cami” unutulmuş, “sultan camisi” geleneğine görkemli dönüşü simgelemektedir. Artan kıtalararası etkileşimin görsel ifadesi (Barok, Rokoko), aynı zamanda yoğun islami göndermelerle (Kur'an, hadis, peygamber isimleri) çok kültürlü-kozmopolit imparatorluğun farklı kültürel birikimleri dönüştürülebilen, bağdaştırabilen somut ifadesi olan Nuruosmaniye Cami, I. Mahmud'tan sonra tahta çıkan kardeşi, III. Osman döneminde 1755'te tamamlanmıştır.

Çağdaş kaynakların ekseri çoğunluğu yapının III. Osman'a atfen, “Nuruosmaniye”⁷⁹ olarak adlandırıldığını belirtmekte ise de yapının gerçek banisi I. Mahmud'tur.⁸⁰

⁷⁷ Ayr. bkz: Peker, A. U. (2005). Return Of Sultan: Nuruosmâniye Mosque and the Istanbul Bedestân. *Published by Edizioni Plus: Pisa University Press.* s. 139-157.

⁷⁸ Nuruosmaniye Camisi'nde avlunun kuzeyine konumlanan kapının içeriye bakan yüzünde ve güneydeki kapının iç yüzeylerinde, yapının inşa sürecine kadar hükümdarlık yapan Osmanlı sultanlarının isimleri yazılıdır. Bu nedenle caminin Osmanlı hanedanlık ailesine atfen yapıldığı, “Nur-u Osmanî” isminin kaynağının bu bilgiden kaynaklandığı belirtilmektedir (Neftçi, 1996, s. 9; Peker, 2005, s. 142).

⁷⁹ Caminin adı konusunda tartışmalar vardır. Hammer, “III. Osman'ın adına veya Kur'an'daki Nur suresine atfen bu ismin verilmiş olduğunu yazar. Şem'dânî-zâde, “III. Osman'nın kendi adına anılmasını istediği için “Nûr-ı Osmânî” olarak adlandırıldığını aktarır. Çok sayıda çağdaş kaynakta caminin isminin içindeki ışıktan kaynaklandığı belirtilir. Caminin kubbesinde bulunan En Nur Suresinin 35. ayeti, “Allah göklerin ve yerin nurudur...” ve 33. ayeti, “yerin ve göğün ışığı Allah'tan sudür eyler” külliyyenin ismine referans olarak verilen başlıca kaynaklardır (Hammer, 1968, s. 189-190; Arel, 1975, s. 59-66; Şem'dânî-zâde, 1978, s. 5; Kuban, 1994, s. 101).

⁸⁰ Nuruosmaniye Camisi'nin bina kâtibi Ahmet Efendi tarafından kaleme alınan, “*Tarih-i Camii Şerif-i Nur-u Osmanî*” isimli risalede I. Mahmud, Derviş Efendi'yi bina nazırı olarak görevlendirirken, “*bak, benim bu esnada camii şerif binası hizmetinden ehem ve mültezem nazar-ı hümayunumda bir iş yoktur.*”

Sultan'ın 1754'te ölümü üzerine caminin tamamlanması, Mehmet Said Paşa'nın çabalarıyla gerçekleşmiştir (Kuban, 1954, s. 27). 1755'te tamamlanan Nuruosmaniye Külliyesi'ni vakanüvis Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, I. Mahmud'un yapının inşaatıyla altı yıl ilgilendiği fakat namaz kılınmadığı için emlak hükmünde olup, III. Osman'a miras kaldığını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“...altmış iki senesi Muharrem'inin sekizinde (29 Aralık 1748), İstanbul'da Sandal Bazaristan'ı kutbünde binâsına mübâşeret ettiği ikişer şerefeli ve iki minareli câmi-i şerîf tek mil olmuş olup, heman ba'zı perdaht gibi işler ile tathîri kalmış idi, Mahmud Han bilâ veled fevt oldukta, derûnunda namaz kılınmayan mescid, emlak hükmünde olup li-ebeveyn er karındaşı ve yerine câlis-i taht-ı hümâyûn olan Sultan Osman Hazretlerine mirâsen intikâl etmekle...” (Şem'dânî-zâde, 1978, s. 5).

XVIII. yüzyılın sonunda yayınlanan eserinde J. Dallaway⁸¹, Şem'dânî-zâde'nin caminin banisiyle ilgili aktarımlarını tekrarlar. Dallaway, I. Mahmud'un Avrupa'dan önemli kilise planlarını getirterek onlara benzeyen bir cami yaptırmak istediği ancak ulemanın itirazlarıyla karşılaşınca vazgeçtiğini yazmaktadır. Ancak yapının üslubu 1734'te tamamlanan dönemin sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa Camisi ile benzerlik göstermez. Bu nedenle ulemanın cami planına karşı çıkmış olmasına rağmen I. Mahmud'un kararını değiştirmedeği söylenebilir. Nuruosmaniye Külliyesi⁸² inşa aşamaları hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz yapıdır.

Külliyenin inşasında bina kâtibi olarak görev yapan Ahmet Efendi'nin kaleme aldığı, “*Tarih-i Cami-i Şerîf-i Nûr-ı Osmani*” risalesi cami ve ek yapılarının inşa evrelerini ayrıntılı olarak aktarır. Ahmet Efendi eserinde, I. Mahmud'un Harem Ağası Kâtibi'ni bina nazırı olarak atadığını, bina nazırının da Ali Ağa'yı bina emini olarak görevlendirdiğini belirtir. Ali Ağa'nın ise fen sanatında yetenekli, marangoz

sözleri yapının konusunda kuşku bırakmaz. Ayr. bkz: Kuban, D. (1982). Türk ve İslâm Sanatı üzerine Denemeler. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. s. 138.

⁸¹ Ayr. bilgi için bkz: Dallaway, J. (1797). *Constantinople Ancient and Modern*. (T. Bensley, Yay.). London. s. 62.

⁸² Nuruosmaniye Cami için yazdığı tarih manzumesinde Şair Sâlik yapıyı, “nev” ve “mehbit” olarak tasvir etmiştir. Sâlik beyitinde Padişah tarafından yaptırılan caminin çok hoş bir ibadet makamı ve bir benzerinin daha olmadığını şu ifadelerle aktarmaktadır: “*Te'âla'llâh zihin ev-câmi'-i icâd-ı sultânî, Hoşâ cây-ı 'ibâdet mehbit-ı envâr-ı Sübhânî*” (Öztekin, 2006, s. 655).

kalfalığında deneyimli Semyon Kalfa⁸³ (Simeon) adlı Rum mimarı külliyesinin inşaatıyla görevlendirdiğini aktarır.⁸⁴ Caminin inşasından evvel Simeon adlı Rum mimarın, I. Mahmud'a üç boyutlu bir çizim getirdiği Ahmet Efendi'nin risalesinden anlaşılmaktadır (Kuban, 2007, s. 527).

Osmanlı hanedan ailesinin ve isminin devamlılığının (Nur-u Osmani) simgesi, imparatorluğun siyasal, ekonomik gücünün iletisi Nuruosmaniye Cami, Tarihi Yarımada'da yüksek bir kaide üzerine yapılan son büyük selâtin külliyesidir. Kişiliğiyle geleneklere bağlanan I. Mahmud'un Nuruosmaniye Camisi, köklü gelenekten sıyrılarak, mimariye yeni yorumlar getirmiş, değişimin yolunu açmıştır. Konum özelliğiyle şehir dokusuyla kaynaşan cami, yapı kütlelerinde değişme, hareket ve karşıtlıklar, dekorda kullanılan sütun ve pilastrlar, şaşırtıcı barok ifadelerle klasik cami mimarisinden ayrılır (Ögel, 2010, s. 166-177).

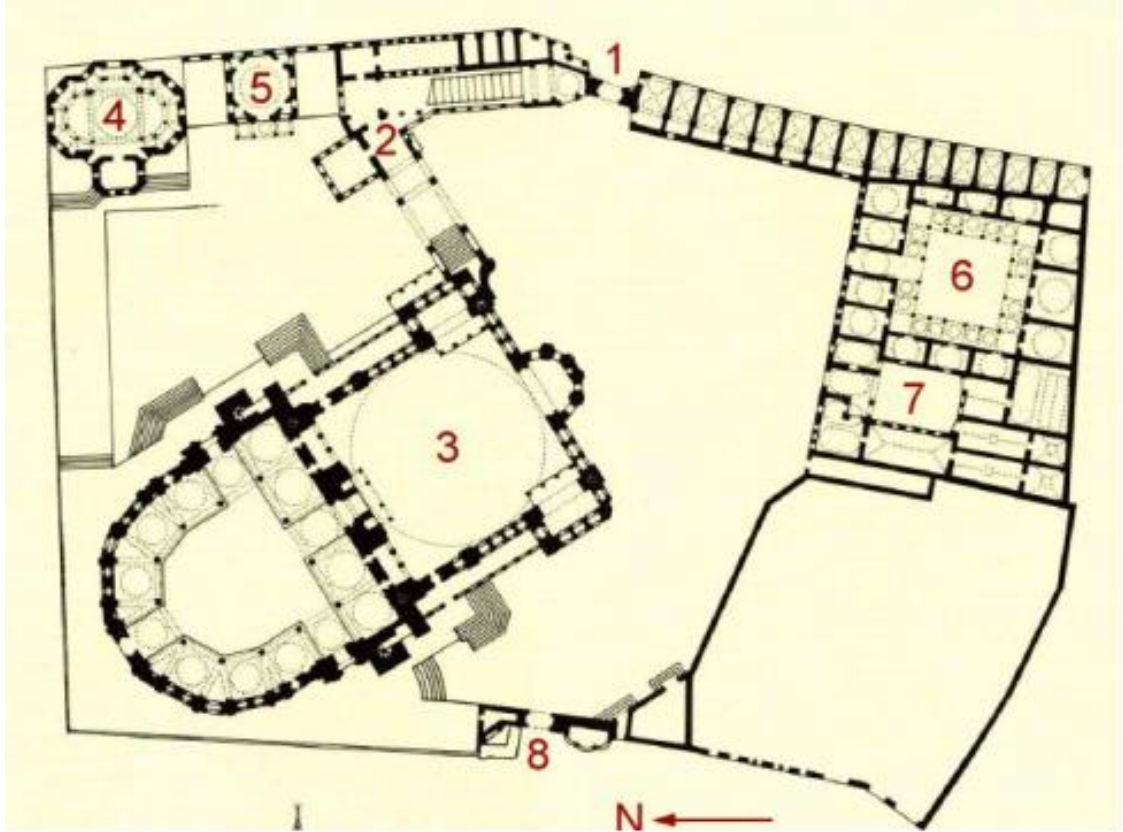
Cami,⁸⁵ mimari özellikleri açısından değerlendirildiğinde klasik Osmanlı camilerinden farklılık göstermez. Tek kubbeli bir hacimden oluşan yapıya dairesel formlu on dört küçük kubbeli revaklı avludan girilir. Harim bölümü, yüksek bir tambur vasıtasıyla dört büyük kemerin taşıdığı kubbeye örtülü kare hacimden oluşur (Plan 7). Yüksek bir kaide üzerine inşa edilen Nuruosmaniye'nin, harim kısmında Barok uygulamanın tesiri askı kemerleri seviyesinde Fetih Suresiyle bezeli içbükey kornişle sınırlıdır (Resim 55-56). Dörtgen baldakenin tek kubbeye örtüldüğü namaz mekânı bilinen bir uygulamadır.

⁸³ 1753'te İstanbul'da bulunan mimar M. Le Roi, Nuruosmaniye camisi inşa aşamasındayken görmüştür. Yunanlı olarak tanımladığı mimarın cami kubbesinin yapımında kolay ve sade bir teknik kullandığından bahseder. Bu tekniği oldukça ilginç bulan Le Roi: caminin içini tamamen kaplayan ve her yöne erişim sağlayan bir iskele kurularak kubbe dairelerinin çizildiği ve tuğlaların yerleştirildiğini aktarır (Hammer, 1966, s. 190, dipnot, 32).

⁸⁴Bina kâtibi Ahmet Efendi'nin verdiği bilgilere göre yapının örgütlenmesinde çok sayıda kişi çalışmıştır. I. Mahmud'un görevlendirdiği Derviş Efendi, binanın baş nazırı ve külliyesinin inşaatından sorumlu tutulmuştur. Bina kâtibi Ahmet Efendi, muhasebe kâtibi olarak Mehmet Efendi'yi görevlendirmiştir. 78 'i mutemededen, 20 inşaat muhafızı, bina yazıcısı, nalburbaşı, üç bevvap, yeniçerilerle birlikte çok sayıda kişi binanın idari kadrosunda yer almıştır. Yönetici ve işçi sayısına dair rakamlarda veren Ahmet Efendi, özellikle 1169-1170 yılları arasında 4000 işçinin yapım faaliyetlerin yer aldığını belirtir (Kuban, 1982, s. 127-128).

⁸⁵Ahmet Efendi, "*Tarih-i Cami-i Şerif-i Nûr-ı Osmani*" risalesinde Nuruosmaniye Camisi'ni, "*câmi'-i şerif-i nev-tarz-ı latîf*" olarak betimlemektedir. Yeni tarz ile kastedilen yapının Barok ve Rokoko özellikleridir. Ahmet Efendi eserinin hiçbir bölümünde mimari veya bezemelerin uygulayıcısı mimar ve zanaatkarlar hakkında bilgi vermez, şirin yeni üslup olarak tanımlanan mimarinin kökeni hakkında da risalede bilgiye ulaşmak mümkün değildir (Öngül, 1994, s. 132).

Dikdörtgenin yerini alan ve başka bir yapıda uygulanmayan elips biçimli poligonal avlu, cami tasarımında barok modellerden esinlendiğini gösterir. Nuruosmaniye Camisi'nin plan özelliklerinden olan uzun bir rampa ile hünkâr dairesine çıkılması daha önce Eminönü Yeni Camii (1597- 1665), Sultan Ahmet Camii (1609-1617) ve Hekimoğlu Ali Paşa Camii (1734) gibi örneklerin devamıdır (Kuban, 1994, s. 100-103).

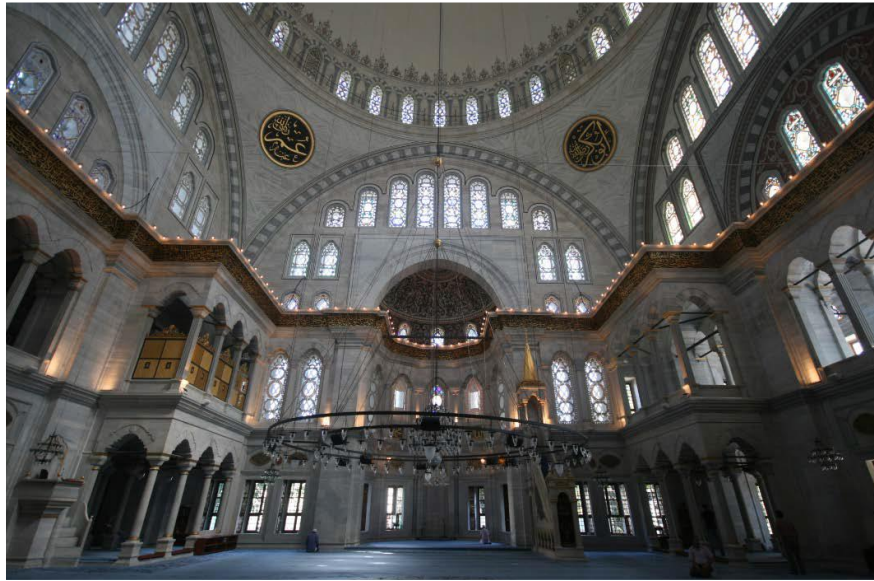
Plan 7. Nuruosmaniye Camii Planı, 1749-1755 (1. Doğu girişi, 2. Hünkâr Kasrı, 3. Cami, 4. Türbe, 5. Kütüphane, 6. Medrese, 7. İmaret, 8. Kapalı Çarşı (Batı girişi).

(Rüstem, 2013, s. 626)

Resim 55. Nuruosmaniye Camii (1749-1755)

(Kuban, 2007, s. 527)

Resim 56. Nuruosmaniye Camii, Harim Bölümü

(Rüstem, 2013, s. 663)

Nuruosmaniye Cami, genel anlamda dış mimarisi ile klasik Osmanlı camilerinden farklılaşır. Cami, dış mimarinin geometrisinde Edirkapı Mihrimah Sultan Camisi'nin orta kubbeli mekanının tasarımını farklı bir vizyon ve biçimle tekrarlamaktadır (Resim 57). Nuruosmaniye'de bütün yapıya egemen olan kubbeli kare baldaken, çevresindeki kubbelerin arasından büyük plastik etkiyle yükselirken, Mihrimah Sultan Camisi'nde plastik etki en aza indirgenmiş, statik saf geometri uygulanmıştır. Nuruosmaniye'de eğrisel kornişlerin yarattığı dalgalı hareketler, kırılmalar ve pilastr düzenlemesiyle yapıya hareketlilik kazandırılmıştır (Resim 58). Kemerlerin "S" ve "C" karakteristik eğrileriyle tamamlanması ve bunları çevreleyen zengin barok profiller yapının Türk ve Batı geleneğinde eşi olmayan özgün yapısal özellikleridir (Arel, 1975, s. 59-62; Kuban, 1994, s. 102).

Klasik camilerde genel mimarinin içinde etkinliğini yitiren kapı, pencere gibi elemanlar, Nuruosmaniye'de yeni üslubun görsel ifadelerine dönüşmüştür. Sure ve ayetlerle bezenen yapının harim kısmının en alt sıra pencereleri oval madalyonlu ve hattatların yazılarıyla süslenmiştir. Kapı ve nişlerde mukarnasın yerini dairesel profilli kabartmalar, kartuş, akant yaprakları ve silmeler almıştır (Resim 59-60). Tamamen mermer kaplı dış cephede yön değiştirmeler, düz çizgilerin yerine eğri çizgilerin kullanılması, katlı silmeler, akant ve istiridye kabuklarının sıkça tekrarlanması, çok sayıda pencere ile yaratılan bölüntülük yapının barok uygulamaya yorulan başlıca özellikleridir.

Resim 57. Edirnekapı, Mihrimah Sultan Camii (1562-1565)

https://en.wikipedia.org/wiki/Mihrimah_Sultan_Mosque,_Edirnekap%C4%B1

Erişim Tarihi: 05.03.2020

Resim 58. Nuruosmaniye Camisi Örtü Sisteminden Ayrıntı

(Rüstem, 2013, s. 654)

Resim 59. Nuruosmaniye Camisi Cepheden Görünüm
(Kuban, 2007. s. 530)

Resim 60. Nuruosmaniye Camisi, Avlu Kapısı Portali

(<https://pbase.com/dosseman/istnonsinan>)

(Erişim Tarihi: 05.03.2020)

Nuruosmaniye Camisi'nin mekân anlayışı genellikle Avrupa, özellikle geç İtalyan Barok'u ile ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılır.⁸⁶ Külliye tek bir coğrafya veya yapı örneği üzerinden açıklanamayacak kadar karmaşık ve etkileyici mimari dekorasyona sahiptir.⁸⁷ Örneğin yapının yarım oval biçimli avlusu İtalyan Baroku'nun önemli yaratıcılarında Borromini'nin Roma'daki San Carlo alle Quattro Fontane Kilisesi'yle özdeşleştirilirken; mihrabın minyatür sütun başlıkları ve kaideleri, taçkapılarda lotüs vari şekillerin, Hint mimari sütunlarının zengin biçimlenişini hatırlatabileceğini Semra Ögel (1996, s. 42-43) vurgulamaktadır.

XVIII. yüzyılda elçilerin getirdiği çizimlerin sanatsal etkileşimlerde rol oynadığı belirtilmelidir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa'ya elçi olarak gönderilmesi, Versailles, Marly, Fontanebleu saraylarına ait çizimlerin getirilmesi, Nuruosmaniye'ye uzanan çizginin başlangıç adımları olarak okunabilir. Versailles Sarayı'nın yoğun silmeli nişleri ile Nuruosmaniye Camisi'nin çok katlı silmeleri kültürel ve sanatsal etkileşimin neticesi olarak görülebilir (Resim 61-62). I. Mahmud'un hükümdarlığında Fransa'ya verilen kapitülasyonlar, büyükelçi göreviyle atanan kişilerin Türkiye'ye getirdiği mühendis ve ressamlar karşılıklı girdilerde rol oynamışlardır (Rüstem, 2013, s. 203-226).

Ali Uzay Peker (2017, s. 179) Nuruosmaniye Cami'sini, Osmanlı sanatçısının yüzyıllar boyunca teknik ve estetik olarak en güzeli ve ileri olanı uygulamanın neticesi olarak değerlendirir. Erken ve Klasik dönemde Roma, Bizans, Safavi etkilerini üstün bir kaliteyle Osmanlı kültür ve sanatıyla özümleyenler, XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Batı Avrupa kökenli bezeme, mekân oluşturma,

⁸⁶ XVIII. yüzyılın en önemli Barok uygulaması olarak tanımlanan Nuruosmaniye Külliyesi'ni Ayda Arel: Klasik Osmanlı cami mimarisinin kalıplarının, Barok mimarisinden devşirilen biçimlerle zorlandığı bir yapı olarak tanımlar. Abartılan yapısal biçimler, yüksek kabartma şeklinde uygulanan modenatör, eklem düğümlenmelerinin Fransız mimari anlayışına yabancı olduğunu ancak bu eklemelerin soysuzlaşmış İtalyan rokokosunun Nuruosmaniye Camisindeki belirtileri olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir (Arel, 1975, s.61).

⁸⁷ Yabancı motiflerin çokluğuna rağmen mimari elemanlar bir bütünün parçaları olarak değil; kendi başlarına birer ünite olarak var olmaları, Klasik Osmanlı mimarisinin devamlılığını gösteren bir özelliktir. Bu yapıda Alman ve İtalyan Barok'unun aksine mevcut olan küçükparçacılık (kleinteiligkeit) görülmektedir. Bu nedenle yapıya Avrupa Barok'u anlamında bir yakıştırma yapılamacağı ifade edilmektedir (Kuban, 1954, s. 28).

teknik ve motiflerin katıldığını belirtir. Bu nedenlerle Nuruosmaniye Cami'nin zengin bezeme repertuarının doğrudan tekil örneklere bağlanarak açıklamayacağını, bu örnekleri aşan bir hayal coşkununun serbest bırakılmış, Osmanlı sanatının güçlü, yenilikleri bağdaştıran, işleyebilen yaratıcılığının ürünü olarak değerlendirilebilir.

Resim 61. J. L. Gerome, Versailles Sarayı (1674) Merdivenleri, 1878

(<https://i.pinimg.com/originals/dc/32/8c/dc328c0e8a64096d80a18daae594e63a.jpg>)

Erişim Tarihi: 05.03.2020

Resim 62. Nuruosmaniye Cami, Avludan Kubbenin Görünümü

(Karakaya, 2019)

I. Mahmud'un en önemli eseri olan cami, XVIII. yüzyılda başlayan mimari dönüşümün somut ifadesi olarak dikkat çeker. Bina emini Ali Efendi'nin aktardığına göre Sultan, yapıyı tamamlamayı “ana vazifesi” olarak görmüştür. I. Mahmud'un baniliğini yaptığı çeşme ve Ayasofya imaretinde izlenebileceği gibi, batılı formlarla kurulan ilişki sultan tarafından beğenilmiştir. Nuruosmaniye beğenin en üst ifadesidir. Cami, barok ve rokoko beğenileri yansıttığı kadar hanedanlık ailesinin geleneksel İslami kimliğini vurgulayan detaylarıyla dikkat çekmektedir.

Nuruosmaniye Külliyesinin bütün yapıları birbiriyle uyumlu mimari özellikler gösterir. Camiyle eş zamanlı olarak inşa edilen türbeyi, I. Mahmud kendisi için inşa etmişse de kardeşi III. Osman'ın izin vermemesi üzerine Hatice Turhan Valide Sultan türbesine gömülmüştür. III. Osman, türbeyi kendisine tahsis etmek istemişse de, halefi III. Mustafa (1757-1774), III. Osman'ı, I. Mahmud'un olduğu türbeye gömdürmüştür. Türbe'de, III. Osman'ın annesi Şehsuvar Sultan gömülüdür. Türbe, Camiyle uyumlu Batılı etkilerin hissedildiği önemli türbe yapılarının başında yer alır (Resim 63). Türbe, kare planlı, kubbe ile örtülü, ön cephesinde üç revaklı, köşeleri pahlanmış kübik görünümlü gövdeden oluşur (Önkal, 2017, s 401-402).

Resim 63. Nuruosmaniye Külliyesi, I. Mahmud Türbesi

(Rüstem, 2013, s. 631)

Plan şeması olarak klasik türbelerle benzerlik taşıyan yapıda, karenin köşelerinde bulunan dairesel ayaklar, kubbe kasnağının düz olmayan görüntüsü ve köşelere yerleştirilen pilastrlarla Barok görünüm kazanmıştır. Daha önceki türbelerde görülmeyen yük kuleleri, kemerlerde kullanılan derin profiller, kilit taşı ve üzengi taşlarında süsleme ögesi olarak kullanılan akant yaprakları, yapıyı saran kıvrımlı saçak; yapının girişinde kullanılan yivli ve volütlü sütun başlıkları temel yenilik unsurları olarak gözlemlenir (Arel, 1975, s. 62-63; Kuban, 1994, s. 203).

Nuruosmaniye külliyesinin en dikkat çekici bir diğer bileşeni caminin dış avlusunda Kapalıçarşı çıkışını süsleyen çeşme-sebildir. 1755'e tarihlenen yapı, bezemesel formları dikkate alındığında üç boyutlu Barok uygulamanın önemli örnekleri arasındadır (Resim 64).

Resim 64. Nuruosmaniye Külliyesi, Batı Kapıdan Çeşme ve Sebîl'in Görünümü
(Kuban, 2007, s. 519)

Çeşme ve sebilin cephesinde kullanılan ve giderek yaygınlaşan Antik Yunan düzeninin çift gömme sütunları, dalgalı saçığı, saçak altını süsleyen boyalı nakışlar, cepheyi hareketlendiren büyük kartuşlar ve istiridyeye kabuğu süslemeler, çeşme ve sebilin saçak profilleri, cephede yaratılan kırılma, dolgu bölümlerine ve korniş çıkıntılarına yerleştirilen üç boyutlu kartuşlarla, Çeşme ve sebil, caminin genel perspektifiyle uyumludur. Çeşme ve sebil gibi küçük yapılarda barok ve rokoko uygulamaların gelişimi dini mimariye kıyasla daha hızlıdır. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen I. Abdülhamid Çeşme-Sebil'i, Nuruosmaniye Çeşme-sebili'nin ileri aşamasıdır (Resim 65). Nuruosmaniye Camisi'nde olduğu gibi Barok uygulamaların belirgin hissedildiği çeşme ve sebil büyük olasılıkla Türk olamayan bir mimarın yapısıdır.⁸⁸ Özellikle cami inşaatında yıllardır süregelen litürjik ve sosyolojik etkilerden kurtulamayan mimarın sivil yapılarda kendini daha rahat hissettiği çeşme-sebil ve kütüphane⁸⁹ yapılarındaki uygulamalardan anlaşılmaktadır. (Arel, 1975, s. 62; Pilehvarian ve diğerleri, 2000, s. 68; Kuban, 2007, s. 519).

Resim 65. İstanbul, I. Abdülhamid Çeşme-Sebili, 1777

(Kuban, 2007, s. 520)

⁸⁸ Bu konu için bkz: Kuban, D. (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: Pulhan Matbaası. s. 107.

⁸⁹ Kütüphane yapısının mimari özellikleri bu çalışmanın, 'Sultan-i Muhibbani Kütüp I. Mahmud: Kitap ve Kütüphane' bölümünde incelenmiştir.

Külliye'nin güney doğusunda yer alan medrese ve güney batısına yerleştirilen imaret birbirine bitişik inşa edilmiştir. Medrese, Klasik Osmanlı medreselerinde olduğu gibi tek revaklı ve orta avlu etrafında dizilen hücrelerden oluşmaktadır (Resim 66). Cami ile kurduğu özgün ilişki dışında yapıyı farklılaştıran temel unsurlar revağının oldukça yüksek ve dar açıklıklardan oluşan daha önceki medreselerde göremediğimiz oranlardır (Resim 67).

Resim 66. Nuruosmaniye Külliyesi, Güneydoğu ve Güneybatıda Yer Alan
Medrese ve İmaret
(Rüstem, 2013, s. 628)

Resim 67. Nuruosmaniye Külliyesi, Medrese Avlusu
(Rüstem, 2013, s. 629)

Bu oranlar yapıya Barok etkinin nüfuz ettiğinin göstergesi olarak bakılabilir. Asimetrik plan şemasının özelliklerini gösteren imaret bölümünün avlusunun oranları küçük tutulmuştur. Avlunun sağır olan duvarı medreseye bitişiktir (Resim 68). İmaretin güneyine mutfak ve kentin birçok noktasından görülebilen bacalar yapılmıştır. Batı yönüne çift kemerle desteklenen beşik tonozlu aşhane yerleştirilmiştir (Arel, 1975, s. 62; Kuban, 2007, s.536).

Resim 68. Nuruosmaniye Külliyesi, İmaretin Avlusu
(Rüstem, 2013, s. 629)

Osmanlı mimarlık tarihinde önemli dönüm noktalarından olan Nuruosmaniye Külliyesi, I. Mahmud'un başlıca banilik faaliyetidir. Uzun iktidarında, Nuruosmaniye'nin yanı sıra kaynaklarda birçok cami ve mescidin I. Mahmud tarafından onarıldığı ya da yapıldığı ama çoğunluğunun günümüzde mevcut olmadığı yazılıdır. Yıldız-Dede Mescidi, Yalı-Köşkü civarında Tulumbacılar-Odası Mescidi, Defterdar-Kapısı mescidi, Rumeli-Hisarı'nda İskele Cami, Beşiktaş'ta Arap-İskelesi Cami, Üsküdar'da Sultan Mahmud Cami ve Kandilli Cami'dir (Aktepe, 1955, s. 164-165).

3. BÖLÜM

OSMANLILARDA SOSYAL VE EĞİTİM KURUMLARI

3. 1. Erken Dönemden XVIII. Yüzyıla Kadar Eğitim Kurumları

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıla girerken Avrupa devletleri karşısında alınan askeri başarısızlıklar nedeniyle başlayan yenilik çabaları, toplumsal alanlarda değişimlere sebep olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı devletinin kuruluşundan XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen süre zarfında vakıf ve eğitim kurumlarının geçirdiği değişimler, toplumsal yaşamdaki rol ve işlevleri üzerinde durulmuştur. XVIII. yüzyıla gelene kadar yaşanan gelişmelerin kısaca özetlendiği bu bölümde, 1730-1754 yıllarını kapsayan I. Mahmud'un hükümdarlığında eğitim kurumları olan kütüphanelerin mimari, süsleme, konum ve işlev özellikleri araştırılmış, sayısı artan kütüphane inşaatları ve kitap koleksiyonlarının değişen veya değiştirilmek istenen Osmanlı toplumsal yaşamına etkisi ve nispeten yeni bir yapı türü olan kütüphane binalarının halk ve dönemin okuryazarları arasındaki yankıları incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu olan XIII. yüzyılın sonundan XIV. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre zarfında Anadolu'da politik ve kültürel yaşam, Moğol baskısı, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışı ve çeşitli bölgelerde beyliklerin hâkimiyetinin oluşturduğu politik çevre nedeniyle karışık ve oluşum evresinin sancılarını barındırmaktadır. İlk yapılanma evresi olarak adlandırılabilir bu karmaşık dönemde bilim, eğitim ve sosyal kurumlara destek verilmiş, devletin giderek güçlenmesiyle orantılı olarak bilimsel gelişmeler hız kazanmıştır. Devrin ilim ve kültür merkezleri olarak kabul edilen Türkistan, İran, Suriye ve Mısır gibi bölgelerden gelen âlimler aracılığıyla Osmanlı sosyal ve eğitim düzeni şekillenmiştir (İhsanoğlu ve diğerleri, 2002, s. 156).

Osmanlı Devleti'nde din veya din dışı konularda çalışmalar yürüten âlimler genellikle medrese çevresine mensup kişilerdi. Medreselerin ve medrese biliminin yaygınlaşp kurumsallaşmasıyla birlikte medrese hocaları özel alanlarda uzmanlaşp yeni bilim çevreleri oluşturmuşlardır. Bu açıdan medreselerin yanı sıra Sarayın hâkimiyetinde

çalışmalar yürüten Hekimbaşılık ve Müneccimbaşılık gibi alanlar yaygınlaşarak süreklilik arz etmişlerdir. Özellikle İstanbul'un fethiyle birlikte hükümdarlar için birer külliye olarak tasarlanan camilerin unsuru olan Muvakkithaneler, Şifahaneler, Daru'ut tıp ve benzeri kurumlar saraya bağımlı müesseselerle birlikte bilimin üretildiği yerler olmuştur (İhsanoğlu ve diğerleri, 2002, s. 164-165).

Osman Gazi (1299-1324) döneminde Bizans'la yoğun mücadeleler ve "Gaza" düşüncesinin yaygın olması sebebiyle bilimsel anlamda gelişme olmamıştır. Babasının ölümüyle tahta geçen Orhan Gazi (1324-1359) döneminde Osmanlılar, komşu devletlere askeri ve siyasi bakımdan kendilerini kabul ettirmişlerdir. 1331 yılında İznik'in fethiyle Osmanlılar bilim faaliyetlerine öncelik vererek ilk medreseyi bu kentte açmışlardır. 1331'de açılan medreseye Davud-ı Kayseri⁹⁰ müderris olarak atanmıştır. Orhan Gazi döneminde kurulan medreselerde geleneğe bağlı ve vakıfların koymuş olduğu kurallar çerçevesinde atanan müderrislerin hassasiyetlerine göre şekillenmiştir. Örneğin Orhan Bey'in İznik'teki medresesinde eğitim alan öğrencilere ders verilmesi dışında başka bir kural bulunmamaktadır. 1348'de Bursa'da kurulan Lâlâ Şâhin Paşa medresesinin vakfiyesinde ise müderrisinin bilgili, yetkin olması tatil günleri hariç bir özrü yoksa devamsızlık yapılmaması istenmektedir. Öğrencilerin hem yatacak hem de eğitim yeri olarak kullandıkları medreselerin erken örneklerinde kitap veya kütüphane olarak açılmış bölüm ise bulunmamaktadır (Emsen, 1960, s. 15; İhsanoğlu ve diğerleri, 2002, s.165; Erünsal, 2015, s. 84).

Orhan Gazi'den sonra tahta çıkan I. Murad'ın (1359-1389) hükümdarlığında, Edirne'nin fethi, Anadolu'da bazı beyliklere ait toprakların alınması ve diğer beyliklerle kurulan dostane ilişkiler Osmanlı topraklarına Orhan Gazi döneminde başlayan ulema akınını hızlandırmıştır. Bu dönemde Bursa Kadısı Mevlâna Mahmud Horasan ve Maverâünnehr'e, Molla Fenârî ise Mısır'da eğitim aldıktan sonra geri dönmüştür. Bu

⁹⁰ Kuruluş devrinin özelliklerinden biri bilimsel konularda ders veren eğitim kurumlarının ortaya çıkmasıdır. Osmanlı ülkesinde Orhan Gazi döneminde açılan İznik Süleyman Paşa Medresesi (1330) ilk medrese olma özelliğini taşır. Medresenin baş müderrisi Davud b. Mahmud-ür-Rumî-ül Kayserî (öl. 1351) Mısır'da eğitim görmüştür. Aklî ilimlerde yetkin olan el-Kayserî, Osmanlılarda "zaman" ve "hareket" meselelerini, "Nihâyet'ül-Beyân fî Dirâyeti'z-Zamân" eserinde işlemiştir. Yazar, İslam dünyasında sıkça başvurulan Aristo ve Ebü'l-Berekât el-Bâğdâdî'nin zaman anlayışlarını eleştirerek yeni bir yöntem oluşturma yoluna gitmiştir. El- Kaserî'nin, Muhyiddin-i Arabî'nin, "Fusus-ül-hikem" eserine düşürdüğü şerh önemlidir (Kazancıgil, 2007, s. 57).

seyahatlerin sağladığı ilim-bilim alışverişi neticesinde Mısır, Şam, Maveraünnehr ve Horasan'dan Anadolu'ya kitap yağmıştır. Dönemin önemli âlimlerinden Molla Fenârî'nin öldüğünde 10.000 kitap bıraktığı söylenir. Osmanlı âlimlerinin kitap biriktirme merakı bu dönemde hükümdarlara sirayet etmemiştir. I. Murad döneminde yapılan medreselerde kitap ve kütüphane için ayrılmış bir bölüm hakkında bilgi bulunmamaktadır (Erünsal, 1999, s. 699).

Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde kültür merkezi olarak bilinen Bursa'da Eyne Bey Subaşı Medresesi'nin ikinci katında müstakil bir kütüphane odası kurulmuştur. Yıldırım Bayezid devrinde Bursa'nın yanı sıra Balıkesir Eyne Bey Subaşı ve Bolu Yıldırım Medresesi'nde kütüphane olarak kullanılan bölümler bulunmaktaydı. Özellikle Bursa'da bulunan kitap ve vesikaların Timur'un şehri istilası sırasında yok olduğu düşünülmektedir. Fetret Devri olarak bilinen Çelebi Mehmet döneminde kültürel faaliyetler azalmıştır. II. Murad'ın hükümdarlık yıllarında (1421-1451) Edirne'nin Başkent olmasıyla sağlanan siyasi ve kültürel ortam bilimsel çalışmalara canlılık getirmiştir. Kültürel faaliyetlere önem veren II. Murad'ın valilik yaptığı Amasya'nın Gümüş kasabasında kurulan Vezir Hacı Halil Paşa Medresesi ve Bayezid Paşa'nın daha önce başlattığı imaret ve caminin yapımını tamamlayarak Amasya'ya dini, sosyal ve eğitim kurumları kazandırmıştır (Gökbilgin, 1977, s. 71; Erünsal, 1999, s. 700).

II. Murad'ın Edirne'de Tunca Nehri kıyısında Dârü'l-Hadis Medresesi'nin 1435'te düzenlenen vakfiyesinde müderris ve öğrenciler için isimleri verilmemekle birlikte kitapların vakfedildiği anlaşılmaktadır. II. Murad döneminde yapılan Edirne Üç Şerefeli Cami'nin avlusundaki saatli medresede bir kütüphane kurulmuştur. Bu devirde Edirne'de kurulduğu anlaşılan diğer iki kütüphane Gazi Mihal Bey'in 1422'de yaptığı camide ve Fazlullah Paşa'nın 1435-1436'da yaptığı mescitte inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda yapımı gerçekleştirilen bu kütüphanelerin küçük miktarda koleksiyonları, koleksiyonların korumakla görevli kişilere verilen düşük ücret erken dönemde medrese, cami veya mescidlerin bir parçası olarak inşa edilen kütüphanelerin ortak özellikleridir (Erünsal, 1999, s. 700).

1453'te İstanbul'un fethiyle bir imparatorluğa dönüşen Osmanlılar, kültürel ve bilimsel çalışmaları hızlandırmıştır. Molla Gürani başlıca hocası olmak üzere Sinan Paşa ve Molla Hüsrev'den aldığı eğitimle yetişen Fatih Sultan Mehmed'in kitaba ilgisi bilinmektedir. Manisa'da, şehzadeler sarayında ilk kütüphanesini kuran Fatih'in, İstanbul'un fethinden sonra inşası gerçekleştirilen ilk yapılardan biri olan Eski Saray'a, Manisa ve Edirne'deki kitaplarını götürmüştür. İstanbul'da Ayasofya, Zeyrek medreselerinde ve Eyüp Cami'nde, Fatih'in kütüphane kurduğuna dair bazı görüşler olsa da İsmail Hakkı Erünsal (2005, s. 102-103) "*müderris ve öğrencilere bazı kitaplar verildiği ancak kütüphane kuruluşuna dair bilgi olmadığını*" yazmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da 1462'de başlayıp 1470'te tamamlanan külliyesinde Sahn-ı Seman medreselerine bağlı olarak kurduğu dört kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphanelerde yer alan kitaplar Zeyrek ve Ayasofya'da bulunanlarla birlikte daha sonra cami içinde inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen kütüphaneye nakledilmiştir. Kütüphanenin koleksiyonunu Fatih'in bağışladığı 839 kitap oluşturur. II. Beyazıt dönemi ulemasının vakfettiği kitaplarla birlikte sayı 1241'e, Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde Fatih Kütüphanesinde eser sayısı 1770'e kadar ulaşır (Emsen, 1960, s. 16; Kubilay, 1998, s. 4; Erünsal, 1999, s. 700).

Fatih Sultan Mehmed'ten sonra tahta çıkan II. Beyazıt (1481-1512) döneminde âlimlere, sanatkârlara değer verilmiş kültürel gelişmeler hızlanmıştır. II. Beyazıt, 1488'de Edirne'de inşa ettiği külliyyede bir kütüphaneye yer vermiştir. XVI. yüzyılın başında İstanbul'da inşa ettiği külliyesinin kütüphanesinde günlük üç akçeye bir hâfız-ı kütüb görevlendirmiştir. I. Selim (1512-1520) döneminde ise kültürel faaliyetler yavaşlamıştır. Sekiz yıl süren kısa iktidarı sırasında fethedilen Mısır, Suriye gibi ülkelerden getirilen kitaplar Fatih'in kurduğu saray kütüphanesini zenginleştirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) hükümdarlığının ilk dönemi kütüphane kuruluşu açısından önemli denilebilecek bir gelişme yaşanmamıştır. Uzun hükümdarlık yıllarında devlet adamları ve ulemanın yaptırdığı kütüphaneler hükümdarlığının son yıllarında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yapılan medreselerin bir bölümü kütüphane olarak tasarlanmıştır. Cami ve mescitlere de bu devirde kütüphaneler kurulmuştur. Hezargrad'da Sadrazam İbrahim Paşa, Diyarbakır'da Hüsrev Paşa, İstanbul'da

Ayasofya yakınında yaptırıldıkları mescit ve camilerde birer hâfiz-ı kütübün görevli olduğu kütüphaneler yapılmıştır. II. Selim'in (1566-1574) iktidarında Selimiye Camisinde, III. Murad'ın (1574-1595) annesi Nurbanu Sultan Üsküdar Toptaş'ında kütüphaneler yaptırdıysa da, bunlar 1661'de yapılacak Köprülü kütüphanesine kadar yapılara bağımlı, ayrı bir bütçenin ayrılmadığı vakıf kütüphaneleri grubuna girmektedir. Bu kütüphaneler bağlı olduğu vakıf, cami, medrese gibi yapıların verdiği kamu hizmetinin bir parçası olarak sürekliliklerini korumuşlardır (Kubilay, 1998, s. 4; Erünsal, 1999, s. 703-704).

XVII. yüzyılın ikinci yarısında bağımsız bir yapı olarak kurulan Köprülü Kütüphanesi'ne (1661-1676) (Resim 69) gelene kadar medreselerin neredeyse tamamında birer kütüphanenin yer aldığı görülür.

Resim 69. Köprülü Külliyesi Kütüphanesi (1661-1676) Genel Görünüm
(Soysal, 1999, s. 250)

Turhan Valide Sultan'ın baniliğini yaptığı Yeni Cami Külliyesi'nde (H. 1073/1662-1663), Murad Paşa Medresesi'nde (H. 1019/1610), Sultan I. Ahmed (H. 1026/1617) medresesindeki kütüphaneler öğrenci ve ulemanın hizmetine açık türbe/medrese kütüphaneleri olarak adlandırılır. Öğrenci, ulema ve halkın hizmetine açık cami ve

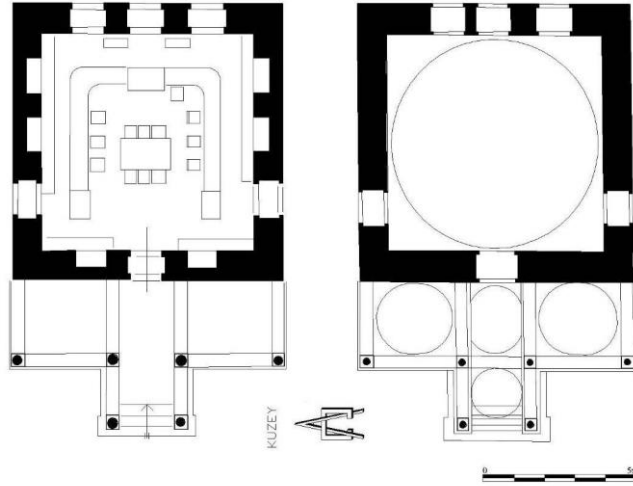
tekke kütüphaneleri ise daha geniş halk kitleleri tarafından kullanılmış günümüzdeki halk kütüphaneleriyle benzerlikler taşımaktadır. XVII. yüzyılda kütüphanelerle ilgili bir diğer gelişme kütüphanelere yapılan kitap bağışının artması olmuştur. Artan bağışlarla kütüphanelerin kitap koleksiyonları zenginleşirken, kitap bağışları yeni kütüphanelerin kurulmasında etkili olmuştur (Erünsal, 1991, s. 57-61; Kubilay, 1998, s. 26).

XVII. yüzyılın ikinci yarısından 1705'e kadar geçen sürede medreselerin bir parçası olarak işlev gösteren kütüphaneler bu tarihten itibaren medrese-kütüphane bağlantısını devam ettirmekle birlikte, Köprülü Kütüphanesi (1661-1676), Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi (1700) ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi Kütüphanesi (1700-1701) gibi üç önemli yapının inşasına sahne olmuştur. Bağımsız kütüphaneler, konuları, kütüphaneye hizmetle görevlendirilmiş kadroları, vakfiyelerde yazılı ücretleriyle; medrese, cami, tekke gibi yapıların bir parçası olarak hizmet veren kütüphanelerden farklılık gösterir. Köprülü Mehmet Paşa'nın başlattığı ancak 1661'de ölümünden sonra oğlu Fazıl Ahmet Paşa, kitap meraklısı babası ve kendi kitapları için kütüphanenin inşasını tamamlamıştır (Plan 8). Fazıl Ahmet Paşa'nın ölümüyle kütüphanenin resmi kuruluşu 1676'de Fazıl Mustafa Paşa'nın vakıf düzenlemeleriyle kurulmuştur⁹¹ (Erünsal, 1991, s. 62; Kubilay, 1998, s. 27; Şahin, 2009, s. 113-144).

Köprülü Kütüphanesi, İstanbul'un Eminönü ilçesinde, Divanyolu üzerinde bulunan Köprülü külliyesinin avlusunun kuzeyinde yer alır. Sıbyan Mektebi ve öğrenci odaları arasında konumlanan kütüphane binası külliyenin kuzey bölümünde iki katlı olarak inşa edilmiştir. 6,50×6,50 m. ölçülerinde olan Köprülü Kütüphanesi'nin örtü sistemi dıştan sekizgen kasnaklı, içten pandantifli kubbe ile örtülüdür. Avlu cephesindeki yuvarlak kemerli giriş kapısı iç ve dış bükey silmelerle çerçevelenmiştir (Resim 70). Tonozlu bir dehlize açılan kapı kuzeyde küçük bir avluya açılır, bu avluda bulunan merdivenlerle üst kata ulaşılır. Kütüphanenin dışarı ile bağlantısı güney avlusunda dört, kapının iki yanına birer, doğu ve batı duvarlarının köşelerinde birer olmak üzere toplamda sekiz pencere ile aydınlatılmaktadır. Kütüphanenin avluya bakan kasnak kısmı dışındaki bölümde malzeme olarak düzgün kesme küfeki taşı kullanılmıştır. Yapının diğer bölümlerinde ve kasnakta bir sıra kesme taş iki sıra tuğla almaşık tekniğindedir.

⁹¹ Ayr. bkz: Topçu, S. M. (2010). *XVII. Yüzyıl İkinci Yarısında Etkin Bir Bani Ailesi: Köprülülüler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, s. 168-170.

Köprülü Kütüphanesi'nin görevli kadrosu bir mücellid, bir bevvâb ve üç hâfız-ı kütüb oluşmaktadır (Kartal, 2004, s. 84-86; Topçu, 2010, s. 168-170; Erünsal, 2015, s. 160)

Plan 8. Köprülü Kütüphanesi (1661-1676) Vaziyet Planı
(Topçu, 2010, s. 169)

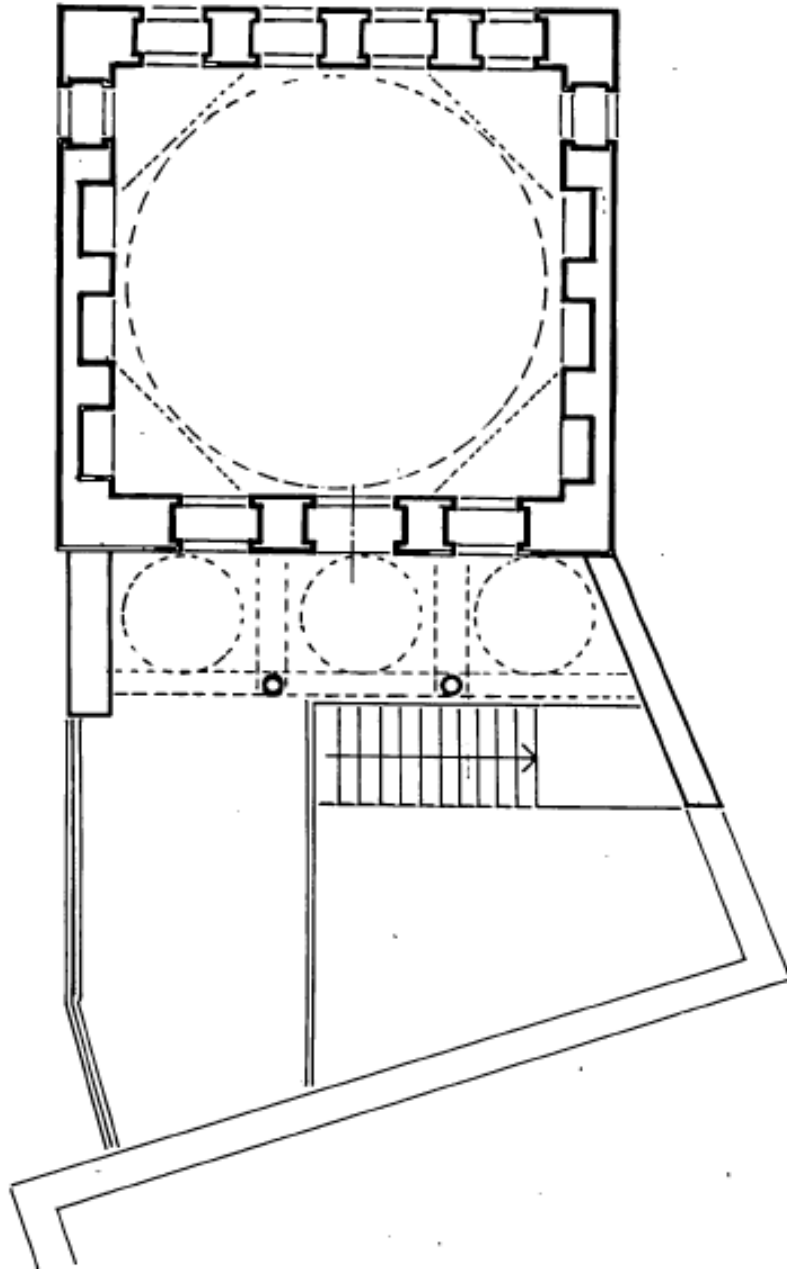
Resim 70. Köprülü Kütüphanesi, Batı Cephesi-Giriş
(Budak, 2006, s. 61)

XVIII. yüzyılda genel bir eğilime dönüşen külliye ile birlikte kütüphane inşa etme geleneği 1700 tarihli Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nde de sürdürülmüştür. Külliyenin girişinde avlunun batı bölümüne konumlanan kütüphane kare planlı iki katlı ve tek kubbelidir. Dış görünüşü ve mimari elemanları uyumlu olan yapı klasik üsluptan ziyade Ampir tarzına daha yakındır. Yapıda malzeme olarak kesme taş ve tuğla kullanılmıştır (Resim 71). Fevkani olarak inşa edilen kütüphane binası düz söveli dikdörtgen pencereleri, yuvarlak basık kemerleri, saçak kornişi ve ince profilleriyle klasik anlayıştan farklılık gösterir.⁹² İki katlı yapının kütüphane olarak kullanılan üst katna üç revaklı bir merdivenle ulaşılır. Bir kenarı 6.50×.50 m. olan kare mekânlı bölüm sekiz pencereyle aydınlatılmıştır (Plan 9). Yapının üst örtüsü sekizgen kasnaklı kubbedir (Eyice, 1967, s. 112; Yücel, 1969, s. 258-260; Ünsal, 1984, s. 103).

Resim 71. Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi (1700) Genel Görünüm
(Soysal, 1999, s. 305)

⁹² Kütüphane binasının genel mimari eğilimin dışında olmasının sebebi H. 1168/1755 tarihinde meydana gelen depremden zarar görmesinden kaynaklanmaktadır. Gerçekleşen depremden en fazla zarar gören yapı olan kütüphane binası XVIII. yüzyılın ikinci yarısında batılı mimari anlayışla yeniden inşa edilmiştir (Yücel, 1969, s. 260).

Plan 9. Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi (1700) Üst Kat Planı
(Ünsal, 1984, s. 121)

Kütüphanenin vakfiyesinde günlük yirmişer akçe maaş alan üç hafız-ı kütüb, bir kâtib-i kütüb, günlük sekiz akçe karşılığında kitapların onarımı ve ciltlenmesi ile görevli mücellid görev yapmaktaydı.⁹³

⁹³ Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi'nin Vakfiyesi için bkz: VGMA, Defter No: 502, s. 1.

1700-1701 yıllarına tarihlenen Şeyhülislâm Feyzullah Efendi Kütüphanesi kare planlı merkezi bir kubbe ile örtülüdür. Dershane-mescid ile aynı kubbeyi paylaşan yapının sofa duvarında iki, avlu duvarında üç pencereyle aydınlatılmaktadır. Klasik mimari özellikleri taşıyan kütüphane binası küfeki taşı ve tuğla almaşık tekniğiyle fevkani olarak inşa edilmiştir (Resim 72-73). H. 1111/ M. 1699 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığı kadarıyla kütüphanenin kitap koleksiyonu oldukça zengindir (Erünsal, 2015, s. 165).

Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğlu şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin 1736-1737'de yaptığı sayımlarda Feyzullah Efendi'nin vakfiye defterinde 1965 eser yer almaktaydı. Döneminin önemli bir koleksiyoneri olduğu anlaşılan Feyzullah Efendi, kütüphaneye üç hafız-ı kütüb tayin ettiği ve hafız-ı kütüblere eşit ücret vermeyi tavsiye ettiği görülmektedir. Feyzullah Efendi'nin ölümünü takip eden yıllarda oğlu Şeyhülislâm Mustafa Efendi ve Şerif Ümmügülsüm Hanım yapının kitap koleksiyonu, bakımı ve çalışanlarıyla ilgilenmişlerdir (Ünsal, 1984, s. 103-104).

Resim 72. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi Medresesi ve Kütüphanesi (1700-1701)
(Soysal, 1999, s. 278)

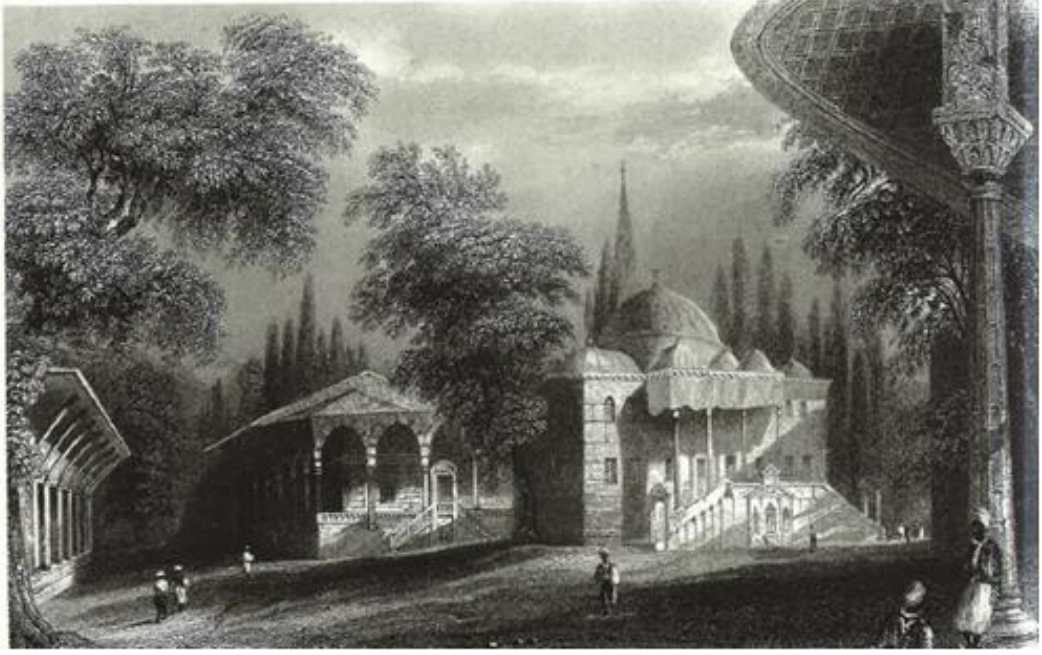

Resim 73. Fezullah Efendi Medresesi ve Kütüphanesi Kuzeydoğu Cephesi

(Budak, 2006, s. 78)

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üst düzey devlet ve din adamlarının müstakil kütüphane kurma çabaları, XVIII. yüzyılda padişahların katılımıyla yeni bir boyut kazanarak devam etmiştir. III. Ahmed'in, padişah olduğu 1703 tarihinden 1730'a kadar kurulan kütüphane sayısı altıdır. Sultanın baniliğini yaptığı iki kütüphaneden biri 1719 tarihli Topkapı Sarayı Kütüphanesi,⁹⁴ diğeri 1724 tarihli Yeni Cami Türbesi'ndeki III. Ahmed Kütüphanesi'dir (Resim 74-75).

⁹⁴ III. Ahmed Kütüphanesi'nin kuruluş nedeni hakkında bilgi Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa'nın eserinde yer almaktadır. Mehmet Ağa: "Mimarlarımız, kitaplıkların rutubetten ve hatta depremde korunması için tonoz ve bodrum üzerine yapılmasını, yangın tehlikesine karşı da her tarafının açık tutulmasını usul tutmuş olduklarından, Enderun Kitaplığı'nda hava ceriyanını temin etmek için karşılıklı pencere, kemerli bodrum üzerine yapılmıştır. Dış cepheleri beyaz mermerle kaplanmıştır. Bu mermerlerin muntazam olmaması belki de havuz köşkü enkazından yararlanıldığı kanaatini uyandırmaktadır" (Erdener, 2003, s. 61).

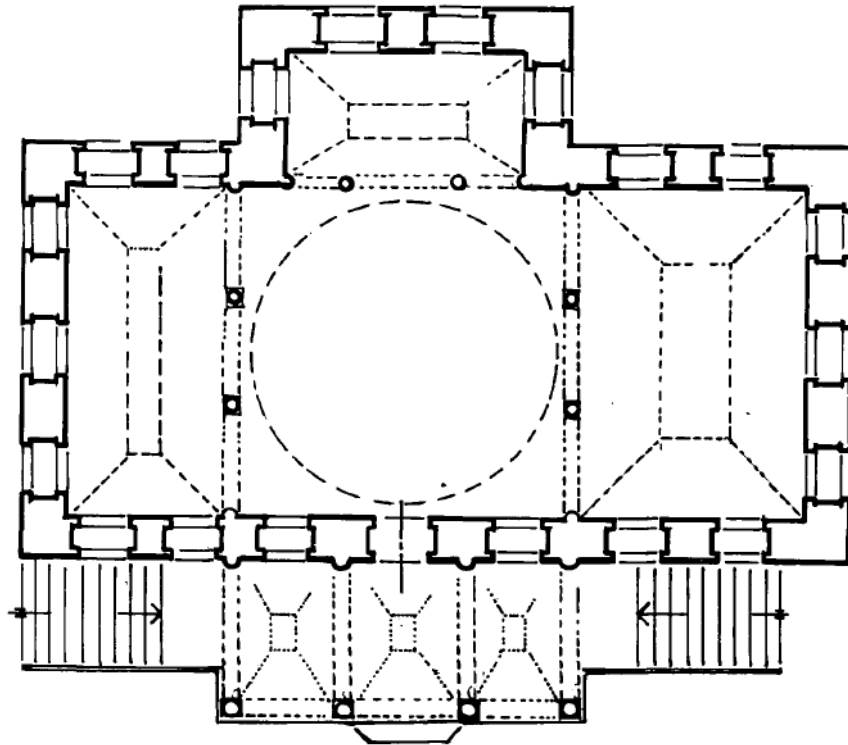

Resim 74. W. H. Barlett, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi
(Pardoe, 2010, s. 70)

Resim 75. Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi Okuma Bölümü
(Soysal, 1999, s.366)

III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda bulunan kütüphanesinin vakfiyesinden de anlaşıldığı üzere dolap köşelerinde unutulmuş, toz toprak altında kaybolan, böcekler tarafından kemirilen nice değerli kitabı saray sakinlerinin hizmetine sunmak için kurulmuştur.⁹⁵ Yapı mimari açıdan değerlendirildiğinde rutubeti önlemek amacıyla pencereless yüksek bodrum üzerine inşa edilmiştir. Kütüphanenin ön girişi üç revaklıdır. Dört serbest, dör duvara dayalı sütunla taşınan revaklı giriş ortada dilimli kubbe yanlarda tonozla örtülüdür. Ahşap kapıyla giriş yapılan kütüphane tek mekânli ortası kubbeli haçvari plan şemasındadır (Plan 10). Mermer kaplı cephesiyle bu türün erken örneği olan III. Ahmed Kütüphanesi 40 pencere ile aydınlatılmıştır. Süsleme bakımında oldukça zengin olan kütüphanenin kubbesi malakari teknikle bezelidir. İç mekânda duvarlar XVI ve XVII. yüzyıl çinileri kaplıdır. Lâle devrinin neşeli çiçek üslubu kütüphane binasında bütün canlılığıyla hissedilmektedir. Natüralist çiçek motifleri, rumi, lotus, lale, sümbül, gül çinilerde sıkça tekrarlanan motifler olmuştur. (Eldem, 1974, s. 195-200; Kubilay, 1998, s. 88-90).

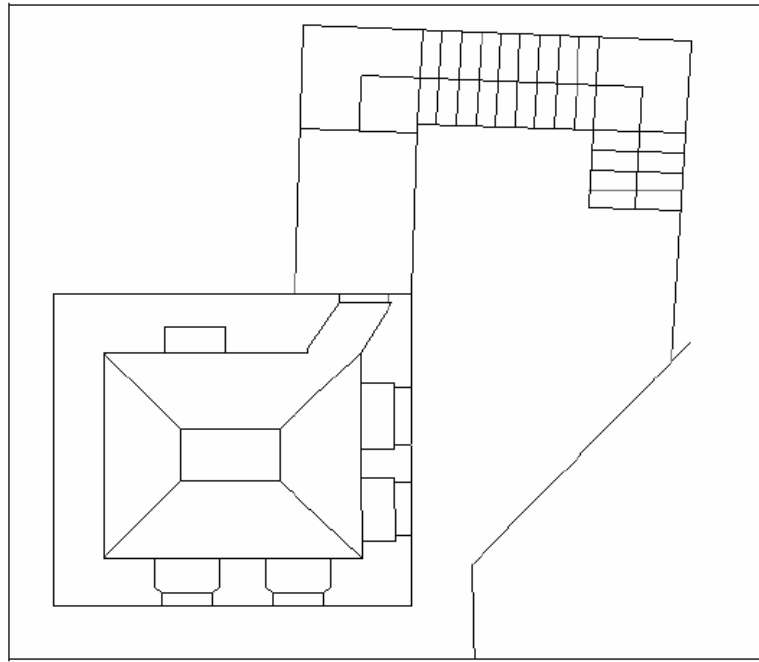

Plan 10. Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, 1719, Planı
(Ünsal, 1984, s. 124)

⁹⁵Ayr. bkz: VGMA, Defter 90, Hazine-i Evkaf-ı Sultan Ahmed Hân-ı sâlis, s. 3.

III. Ahmed Kütüphanesi plan şeması ile Fatih Kütüphanesi'nin öncüsü konumundadır. Ahşap, çini, kalemişi süslemelerle bezeli yapı, devrin tüm özelliklerini taşımakla beraber tavanda canlı bir süsleme tasarımı veren merkezi pano gibi öğeler Barok uygulamaların kütüphaneye sirayet ettiğini gösterir.

Goodwin (2012, s. 469-471) Enderun kütüphanesiyle geleneksel temaların esin gücünü yitirdiğini; yeni biçim arayışına yönelik isteklerin ortaya çıktığını belirtir. III. Ahmed döneminde devletin ileri gelen ricali de kütüphane yapımıyla yakından ilgilenmişlerdir. Çorlulu Ali Paşa 1708'de, Şehit Ali Paşa 1710-1715'te ve Damad İbrahim Paşa 1720'de yaptırdıkları kütüphanelerle yapım faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Çorlulu Ali Paşa ve Damad İbrahim Paşa'nın baniliğinde yapılan kütüphaneler külliye içi yapılar olarak sınıflandırılmaktadır (Ünsal, 1984, s.102). Çorlulu Ali Paşa'nın H. 1121/ M. 1709'da Divanyolu'nda tamamlanan külliyesinde yaptırdığı kütüphane kesme taş malzeme ile inşa edilmiş, dikdörtgen planlı ve iki katlıdır (Plan 11).

Plan 11. Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi (1708) Planı

(Budak, 2006, s. 89)

Tek kanatlı demir bir kapı ile giriş sağlanan iki katlı yapının örtüsü tonozdur. 3,50×3,50 m. ölçülerinde alanı kapsayan yapının üst katı dört kesme taş konsolla dışarı taşırılarak

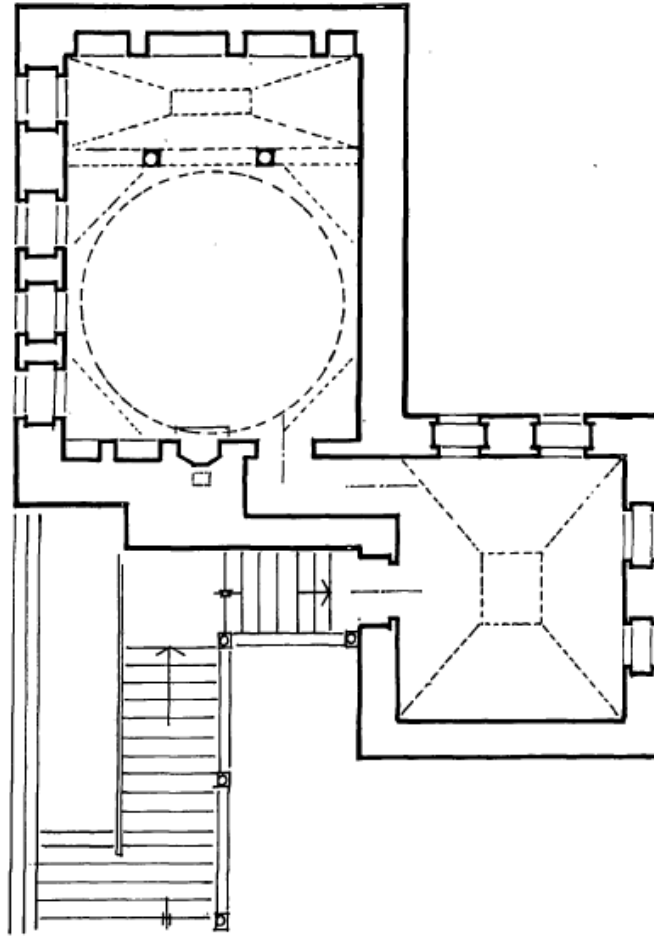
ferah bir mekân oluşturulmuştur. Cephelerde yer alan pencereler dikdörtgen nişlerin içinde ve dışarıdan demir şebekelerle çerçevelenmiştir (Resim 76). Yapının Çorlulu Ali Paşa tarafından bir yıl önce hazırlanan vakfiyesinde dershaneye yerleştirilecek kitaplar için günlük on beş akçe ücretle bir hâfız-ı kütüb görevlendirileceği vurgulanmıştır. Koleksiyon açısından dönemine göre zengin olan yapıda XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan bir sayıma göre 439 eserin olduğu saptanmıştır (Ünsal, 1984, s. 102; Kubilay, 1998, s. 66; Erünsal, 2015, s. 170; Özhasta, 2019, s. 35-38).

Resim 76. İstanbul, Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi, Avludan Bakış
(Soysal, 1999, s. 315)

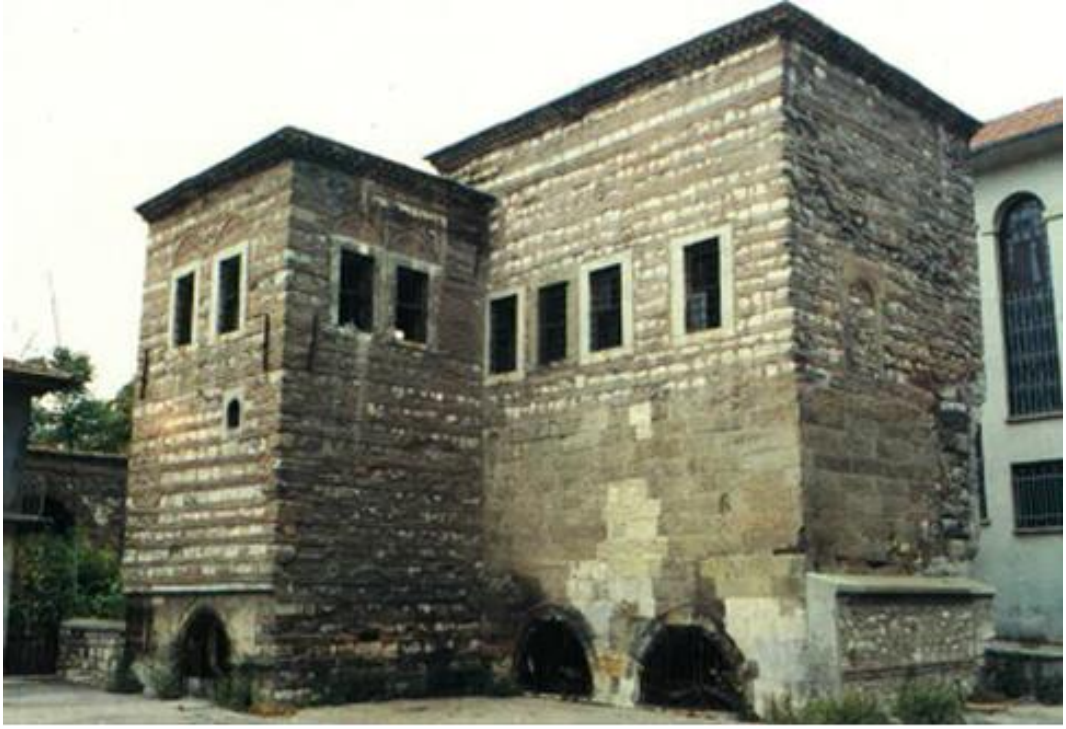
XVIII. yüzyılın önemli devlet adamlarında Şehit Ali Paşa'nın H. 1127/1715 yılında Eminönü ilçesinin Vefa Semtinde Şehzade Camii arkasında kurduğu kütüphane mimarisi ve kitap koleksiyonuyla önem taşımaktadır. III. Ahmed döneminde üç yıl sadrazamlık yapan Ali Paşa (1713-1716) devlet adamlarını ve sanatçıları himaye etmesiyle bilinir. Kitaplara ilgisi bilinen Ali Paşa'nın, Vefa'daki kütüphaneyi kurmadan önce İstanbul Üskübî Mahallesi'ndeki konağında üç katlı kütüphane (1715) kurmuştur. Şehit Ali Paşa'nın kurduğu ikinci kütüphane İstavroz'da bulunan yalısının bir odasıdır. Kitap meraklısı olarak dikkat çeken Şehit Ali Paşa, sadrazamlık döneminde İstanbul dışına kitapların çıkışını yasaklamış, savaş zamanında bile kitap topladığı bilinmektedir (Erünsal, 2015, s. 172-173). Vefa'da bulunan kütüphanesi bodrum kat üzerine mahzeni

olan, fevkani bir yapıdır (Plan 12). Önceki kütüphanelerden farklı özellikler gösterir. Mahzen bölümü tonozla bölmelere ayrılmıştır. Üst katta bulunan ana kütüphane bölümü bodrum ve zemin kat üzerinde yükseltilmiş, kubbeli ve tonozlu iç içe farklı birimlerden oluşur. Kütüphanede kullanılan inşa malzemesi dönemin diğer yapılarıyla benzerdir. Alt seviyelerde kesme taş, ikinci kat seviyesinde taş-tuğla almaşıklığı kullanılmıştır (Ünsal, 1984, s. 101; Kubilay, 1998, s. 71-72). Yapının pencereleri küfeki taş sövelidir. Kütüphane kubbeli ve tonozlu örtü ile nihayetlendir. Sekiz pencere ile aydınlatılan okuma bölümünün salon dekorasyonu ahşap, taş ve çini süslemeleriyle etkileyici bir atmosfere sahiptir (Resim 77-78). Dönemle kıyaslandığında değişik mimarisi ve etkileyici süslemesi ile dikkat çeken zengin koleksiyonlu kütüphanenin çalışan kadrosu oldukça sınırlıdır. Kütüphanede günlük 15 akçe ile bir hâfız-ı kütüb ve 6 akçe günlülle bir kütüphane nâzırı çalışmaktaydı (Goodwin, 2012, s. 472; Erünsal, 2015, s. 174-175).

Plan 12. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi (1715) Planı

(Ünsal, 1984, s. 117)

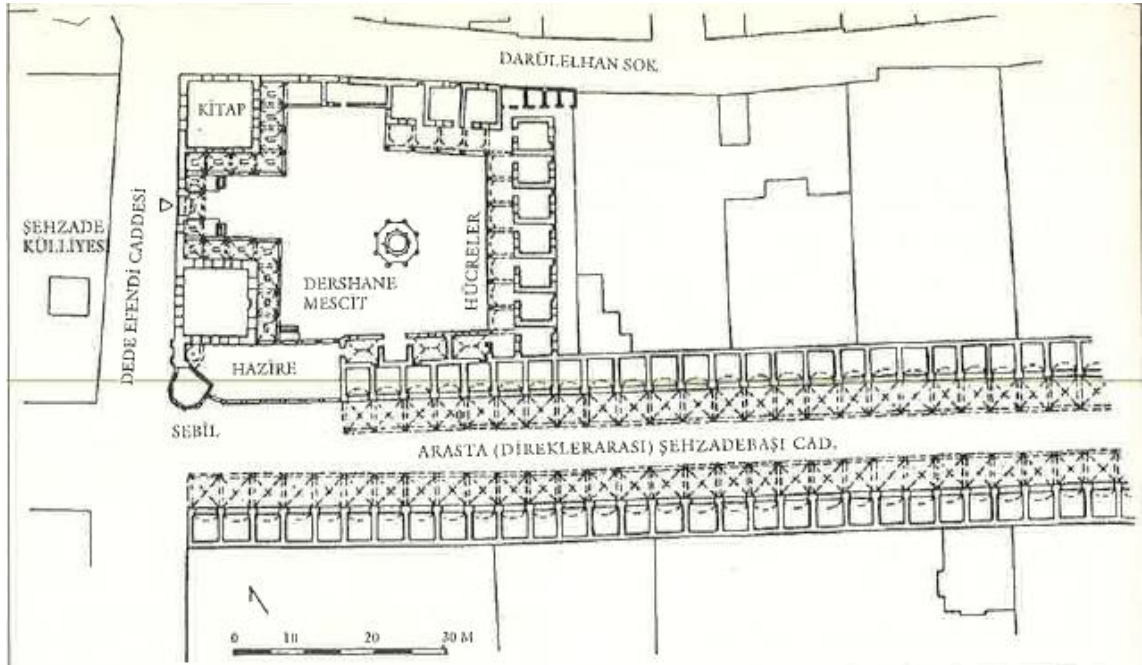

Resim 77. İstanbul, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi
(Soysal, 1999, s.335)

Resim 78. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi Okuma Salonu
(Budak, 2006, s. 113)

Yüzyılın ilk yarısında önemli banilik faaliyetlerine imza atan bir diğer devlet adamı sadrazam Damad İbrahim Paşa'dır. 1718-1730 arasında devlet yönetiminde etkin olan İbrahim Paşa'nın eğitim yapılarının icrasına oldukça önem verdiği anlaşılmaktadır. H. 1132/1719-1720'de Şehzadebaşı'nda, İbrahim Paşa ve Fatma Sultan'ın açık avlulu, revaklı külliyesinde dârülhadis eğitiminin sürdürüldüğü dersane-mescit, ders içerikleri için gerekli materyalleri sağlayan kütüphane, on üç hücreli medrese, sebil, çeşme ve hazireden oluşan külliye 1728-1729'da karşılıklı konumlanmış arasta eklenerek tamamlanmıştır (Plan 13). Şehzade Cami'nin dış avlusunun güneydoğusunda dikdörtgen arsa üzerinde konumlanan yapının şadırvanlı avlusunun kuzey köşesine yerleştirilen kütüphaneye medrese avlusunun solundan birkaç basamakla çıkılır.

Plan 13. Şehzadebaşı, Damad İbrahim Paşa ve Fatma Sultan Darülhadisi (1719-1720) Planı
(Kuban, 1996, s. 314)

Kütüphane 12.50×12.50 m. ölçülerinde kare planlı ve tek mekândan oluşur. Kare bölümün kubbesine sekiz kemerli kasnakla geçit sağlanmıştır. Yapı, cephelerine çok sayıda pencere açılarak ışık alması sağlanmış, kuzeydeki duvara üç giriş kapısının iki yanına birer avluya bakan doğu cephesine üç pencereyle aydınlatılmıştır. Kütüphanede malzeme olarak taş-tuğla ve kesme taş kullanılmıştır (Resim 79). Kütüphanenin

vakfiyesi yapının bitiminden yaklaşık dokuz yıl sonra tamamlanmıştır.⁹⁶ Vakfiye'ye göre İbrahim Paşa Kütüphanesi'nin çalışan sayılarını oldukça yüksektir. Haftanın üç günü açık olacak ve ödünç (iare) kitap vermenin yasaklandığı kütüphanede dört hâfız-ı kütüb, bir kâtib-i kütüb ile birlikte kütüphaneye vakfedilen Kazasker Sümbül Ali Efendi'nin eserleri içinde bir hâfız-ı kütüb atanmıştır. Kütüphanede ayrıca bir mücellid, bir ferrâş ve bevvâb yapının personel kadrosunu oluşturmaktadır (Ünsal, 1984, s.102; Kubilay, 1998, s. 105-110; Araç, 2015, s. 104-110; Erünsal, 2015, s. 185).

Resim 79. İstanbul, Damat İbrahim Paşa Medrese/Kütüphanesi (1720)
(Soysal, 1999, s.384)

XVIII. yüzyılda sayıları artan müstakil kütüphane fikri kişisel girişimler ve bireylerin özel kütüphanelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim sadrazam Şehit Ali Paşa'nın⁹⁷ İstavroz semtinde bulunan yalısının bir kısmını kitaplığa dönüştürmesi; şair

⁹⁶ 1729'da düzenlenen vakfiye için bkz: VGMA.64, Defter-i Hazine-i Nevşehirli, s. 2-3.

⁹⁷ Kaynaklarda bazen saraya damat olması, bazen de savaş alanında şehit olması nedeniyle, damat veya şehit Ali Paşa olarak tanınır. Döneminde sanatçıları koruması, İstanbul Vefa'da yaptığı kütüphane ve biriktirdiği kitap koleksiyonuyla ünlüdür. Kitaplara karşı ilgisini görevde kaldığı yıllarda İstanbul dışına kitap ihracını yasaklayarak göstermiştir (Erünsal, 1988, s. 70-71).

Nâbi'nin, Üsküdar'daki evinin bir odasını umumi kitaplık olarak kullanması müstakil kütüphane ihtiyacını doğurmuş olmalıdır (Ünsal, 1984, s. 96; Erünsal, 1988, s. 71).

Kütüphaneye olan ilgi I. Mahmud dönemiyle birlikte zirveye çıkmıştır. Bu dönemde Sultan ve sadrazamların baniliğini yaptığı on dört kütüphane ile Osmanlı tarihinde en fazla kütüphanenin yapıldığı dönem olmuştur. Bir sonraki bölümde bu tezin konusunu da oluşturan I. Mahmud'un baniliğinde yapılan kütüphaneler, vakfiyeler, mimari ve süsleme özellikleri vakıf kütüphane ilişkisine kısaca değinildikten sonra incelenmiştir.

3. 2. Osmanlı Devlet Sisteminde Vakıf Kütüphane İlişkisi

Başlangıcı II. Murat dönemine kadar dayanan kütüphanelerin tamamına yakını kültürel ve sosyal hizmetler veren vakıflara bağlı olarak kurulmuşlardır. Bu anlamda cami, medrese veya mescitlere bağlı vakıf bünyesinde kurulan kütüphaneleri barındıran vakıfların işleyişine konu bütünlüğü açısından değinmekte yarar vardır. Vakıf kavramı VIII. yüzyıl ortalarından 1850'lere kadar süren uzun bir aralıkta İslam ülkelerinde bilhassa Selçuklu ve Osmanlı'nın hüküm sürdüğü yüzyıllarda toplum yaşamında kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan önemli görev üstlenmiş, hukuki, dini bir kurumdur. İslam ülkelerinde yardımseverlik, malın paylaşılması, hayır işlemenin sevap olması bu uygulamanın işlerliğini yüzyıllara yaymıştır (Binark, 1969, s. 461).

İslam'da vakıflara dini bir hüviyetin kazandırılmış olması vakfın sürekliliğini sağlamak, devlet ve kişilerin geçiciliği, din ve toplumun devamlılığını sağlamaya yönelik bir amaçtır. Bu amaçlar doğrultusunda başta Osmanlı sultanları olmak üzere devlet erkânının ileri gelenleri, varlıklı aileler veya halktan kişilerce eğitim, kültür, sağlık alanında yardım/egitim vermek amacıyla vakıflar kurulmuştur. Bu kişiler yardım işleriyle uğraşmayı buldukları makamların nazarında görev olarak görmüşlerdir. Suyolları, sebiller, köprüler, çeşmeler, aşevi, medrese, imaret, sıbyan mektebi gibi kurumlar yapmanın yanı sıra; fakirlere yiyecek yardımı, kızlara çeyiz, sıbyan mekteplerindeki çocukların giydirilmesi ve birçok farklı aktivite ve ihtiyaç vakıflar eliyle giderilmiştir (Yediyıldız, 1986, s. 535-537; Kubilay, 1998, s. 4).

Osmanlıların hüküm sürdüğü dönemde bir vakfın kurulması için üç aşamadan geçmesi gereklidir. Birinci aşamada kurulacak vakfın hizmet vereceği fikri saha belirlenir, ikinci aşamada bu amaçlarla kullanılacak binalar inşa edilir. Üçüncü ve son aşamada kurulacak vakfiye mahkemeye sunulur, mahkemelerin onayından geçen vakıflar şer'iyeye kütük defterine kaydedilir ve esas bir kopyası vakfın kurucusuna teslim edilerek vakıf kurulmuş olur. Malını vakfeden kişi veya kurum elindeki varlığının tamamını yardım amaçlı kullanılması için Allah'ın mülkü olarak vakf etmektedir. Vakıf kuran ve malını buraya vakfeden kişi bu kararında vazgeçemez ve bağışladığı varlığını geri talep edememektedir (Öztürk, 2002, s. 434; Binark, 2005, s. 2).

Vakıflar hizmet verdikleri alanlara göre çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Dini görevlerin yerine getirilmesi için kurulan cami, tekke, mescit gibi vakıflar en önemli grubu oluşturur. Kültür ve eğitim amacıyla kurulmuş olan kütüphane, medrese, sıbyan mektebi gibi kurumlar ikinci dereceden önem arz ederler. Bunları askeri ve sivil kurumlar, iktisadi⁹⁸ ve sosyal alanlar, su, spor gibi faaliyetleri yürütmek için kurulan vakıflar izler. Vakıf kurma vakf etme vakfiyeler aracılığıyla olur. Baniler tarafında yazılan vakfiyeler genellikle dua ve besmele ile başlanıp vakfın hangi alanlarda hizmet edeceği ve vakfın bozulmaması için alınacak önlemler içerir. Vakfiyeler öğüt ve dualarla son bulur. Vakfiyelerde hangi malların vakf edildiği, malların hangi koşullarda idare edilmesi gerektiği, vakf edilen malların gelirlerinin nasıl harcanacağı, vakıfta kaç kişinin çalışacağı, alacağı maaşlar ve maaşların nasıl ödeneceği yer alırdı (Kubılay, 1998, s. 6; Binark, 2005, s. 14-15).

Yukarıda işleyişine dair kısaca bilgi verdiğimiz vakıf ve vakfiyelerin hizmet ve işleyişi, bir eğitim kurumu olarak hizmet veren kütüphaneler içinde geçerlidir. Kütüphane vakfiyelerinde, kütüphane tesislerinin oluşumunda ve gayrimenkullerden vakfiyenin girişinde bahsedilir. Bir sonraki bölümde kütüphanede çalışan hizmetli kadrosu, çalışma gün ve saati, kütüphanenin açılış-kapanış zamanı, çalışanların ücretleri ve banilerin istediği bazı özel koşullar yer alır. Kitapların korunması, okuyuculara verilen hizmet, kitapların düzenlenmesi banilerin ilgilendikleri başlıca konulardır. XVII. yüzyıla gelene

⁹⁸ Vakıflar, Osmanlı ekonomisinde önemli yer tutar. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan verilere göre vakıflar XVII. yüzyılda ekonominin %15,97'si, XVIII. yüzyılda %26,80'ini ve XIX yüzyılda %15,77 si vakıfların elinde olduğunu ortaya koymuştur (Öztürk, 2002, s. 439).

kadar cami, medrese ya da mescit içinde bir bölüm veya oda olarak tasarlanan kütüphanelerin kendilerine ayrılmış bir bütçesi bulunmamaktadır. Erken dönemde inşa edilen yapıların parçası olmaları nedeniyle ayrıca bir hizmetli kadrosu da bulunmamaktaydı. Kütüphane'nin kontrolü bakım ve temizliği vakfın çalışanları tarafından yapılırdı ancak bazen düşük maaşlı bir hafız-1 kütüb bulunurdu. XVI-XVII. yüzyılda kurulan ve yine yapıların bir parçası olan kütüphanelerin çalışan kadrosunda hafız-1 kütüb, bevvap, mücellid yer almaktaydı. XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kütüphanelerin işleyişini daha etkili kılmak için kütüphanede, vakıfta çalışanlar arasından nazır-1 kütüb veya nazır-1 kütüphaneci olarak adlandırılan kişiler çalışmaya başlamıştır. Kitaplar ve kütüphane binası bu kişinin kontrolü altındadır. Vakfiyelerde çalışan sayısı kütüphanenin bağlı olduğu vakfın büyüklüğüne ve yapının bağımsız olması durumunda farklı uygulamalar görülebilir. Kütüphanede kitap sayısının artmasıyla erken dönemlerde bir olan hafız-1 kütüb sayısı giderek altı kişiye kadar yükselmiştir. XIX. yüzyılda vakfiyelerde karşımıza çıkan ilginç bir durum ise kitapların tadilatı için belirli miktarda paranın ayrılmasının şart koşulmasıdır. Vakfiyelerde, kütüphanede görevli kişilerin yapacağı işler ve bu kişilerde aranan nitelikler hakkında detaylı bilgiler yer alır (Soysal, 1998, s. 20; Binark, 2014, s. 46-47).

XVII. yüzyıla kadar vakfiyelere göre hafız-1 kütübte aranan özellikler: “salih, müslüman, mütedeyyin, müstakim, mu'temed” olarak sıralanır. Köprülü kütüphanesinin vakfiyesinde bunlara ek olarak “sahib-i vekar” olması gerektiği belirtilmektedir. 1708 yılında inşa edilen Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi'nin vakfiyesinden anlaşıldığı kadarıyla hafız-1 kütübün kitaplardan anlaması aranan şartlar arasına girmiştir: “*kütüb-i mevküfeyi hıfz ve hirâset için sâhib-i kiyaset ve ehl-i basiret, her fenne dâ'ir olan nüshaya vakıf ve esâmî-i kütübü 'ârif bir kimesne*”. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Atıf Efendi Kütüphanesiyle birlikte kütüphane de ibadet ve öğretim başlamıştır. Hafız-1 kütüb, yüzyılın bu yarısında öğretim işiyle görevlendirilmiş ve tüm gün kütüphanede bulunması gerekmişse de bu iş diğer çalışanlarla nöbetleşe yapılmıştır. Hafız-1 kütübün yanı sıra bakım, temizlik işleriyle ilgilenen meremmetçi, bevvab ve ferraş da XVIII. yüzyılda kütüphane kadrosuna dâhil olmuşlardır. Bağımsız birer yapı olarak yüzyılın ikinci yarısından itibaren öğretim faaliyetlerine başlayan kütüphanelerin personel sayıları da çeşitlilik göstermeye başlar. Sultan I. Mahmud'un kurduğu Ayasofya

Kütüphanesi ile öğretim sistematik bir hal alır. Padişahın, yaptığı Ayasofya ve Fatih Kütüphanelerinde diğerlerinden farklı olarak dersiâm, muhaddis, şeyhülkurra gibi çalışanlarla kütüphanelerin faaliyetleri zenginleştirilmiştir (Erünsal, 1991, s. 156-157; Kubilay, 1998, s. 9-10).

Erken dönem yapılarında bir oda veya kitaplık olarak yer alan kütüphaneler, XVII. yüzyılda Köprülü Kütüphanesi ile müstakil binalarda faaliyet göstermeye başlamış, işlevleri, etki alanları ve kullanım amaçları zenginleşmiştir. Atıf Efendi Kütüphanesi ile başlayıp, I. Mahmud'un kurduğu Ayasofya Kütüphanesi ile sistematik bir hale gelen kütüphanede ibadet ve öğretim faaliyetiyle çalışan kadroları zenginleşmiş, verilen ücretler de artmıştır. Kütüphanelerin yapımları bir vakfa bağımlı olmak zorunda olduğu için genellikle bu türden yapılar varlıklı kişiler tarafından bir vakıf bünyesinde kurulup işletilmiştir. Hükümdarlar, kadın sultanlar, sadrazamlar kütüphane yapımına ve kitap bağışına öncülük eden kişiler olarak dikkat çeker. Kütüphaneler temel amacı araştırma yapma, kitap koleksiyonlarını koruma ve okuyucuya çalışmalarını yapmak için gerekli olanakları sağlamak olarak özetlenebilir.

Kuruldukları vakıf bünyesinde baninin istekleri doğrultusunda bazı kurallarla yönetilir. Örneğin ödünç verme (iare) sistemi gibi bazı kurallar zamanla net yasaklar konularak uygulamadan kaldırılmıştır. Köprülü ve Fatih Kütüphanesi hariç bütün kütüphanelerin vakfiyelerinde bu kuralı uygulamayan hafız-ı kütüblerin görevlerine son verilmiştir. Kütüphanelerde yer alan kitapların korunmasına büyük hassasiyet gösterilir. Fatih Kütüphanesi'nde sık sık sayımlarla kontroller yapılmıştır. Kütüphanelerde banilerin vakfiyelerinde önemle üzerinde durduğu konulardan bir diğeri gelen kimselere iyi davranılması, ihtiyaçlarının karşılanması olmuştur. XVIII. yüzyılda kütüphanelerde çalışma gün ve saatleri yüzyıllara ve kütüphanenin işlevine göre değişiklik göstermiştir. Genellikle kütüphaneler güneş doğduktan sonra açılır, gün batımıyla birlikte kapanırdı (Erünsal, 2015, s. 440-484).

4. BÖLÜM

SULTAN-İ MUHİBBANİ KÜTÜP İ. MAHMUD: KİTAP VE KÜTÜPHANE

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıla gelene kadar kitap ve kitap koleksiyonculuğu olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Ancak kitapların saklanması, korunması ve gelecek yüzyıllara aktarılması için, genel anlamda, düşünülmüş bina veya müstakil bir kütüphaneye, XVII. yüzyıla kadar rastlanmamaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan kütüphaneler, Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesi ile yeni bir kimlik kazanarak bağımsız/müstakil yapılar olarak inşa edilmiştir. XVIII. yüzyılla birlikte kütüphane yapılarına olan ilgi Lâle Devri'nde öğrenmeye verilen önem, sadrazam ve padişahın merakı kitap ve kütüphane sayısının artışında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde ülkenin çeşitli bölgelerine görevliler gönderilerek elyazma eserler ve kitaplar toplatılmış, eş zamanlı olarak kıymetli yazma ve kitapların ülke dışına çıkarılması yasaklanıp, önlemler alınmaya çalışılmıştır (Glück, 1968, s. 372).

XVIII. yüzyılda artan bağımsız kütüphane yapıları toplumda daha fazla kişinin kitaba ulaşımını kolaylaştırmış olmalı. Karpat'ın (2002, s. 63) verdiği bilgilere göre XVIII. yüzyılda Müslümanlar arasında okuma yazma oranı %15; Gayrimüslüm nüfusta ise %5'tir. Buna rağmen artan kütüphane sayısı ve kitapları en azından eğitimin sürdüğü kurumlarla buluşturma çabası oldukça değerlidir.

III. Ahmed ve sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın kütüphane kurma ve kitap koleksiyonu oluşturma çabaları, I. Mahmud döneminde zirveye ulaşmış, yirmi dört yıl süren iktidarında kendisi ve devlet ricalinin destekleriyle günümüze ulaşan on dört kütüphane inşası ile Osmanlı tarihinde bir ilk gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde XVIII. yüzyılda değişen toplumsal algılar, kütüphanenin Osmanlı toplumundaki yankıları ve en üst düzey Osmanlı yöneticilerinin (Padişah, sadrazam) kütüphane yapımına verdiği önem, artan kütüphane sayılarının nedenleri dönem

⁹⁹ Bilinen kayıtlarda en eski kitap koleksiyonları Bolu Yıldırım Medresesi, Bursa ve Balıkesir Eyne Bey Medreselerinde yer almaktadır. Vakfiyesi günümüze ulaşmış eski kitap koleksiyonları Edirne II. Murat Darülhadisî (H.838/1435), Bursa Umur Bey Camisi (H.843/1440), Üsküp İshak Bey Medresesi (H.848/1445) yapılarında yer alır (Erünsal, 1988, s. 7-279).

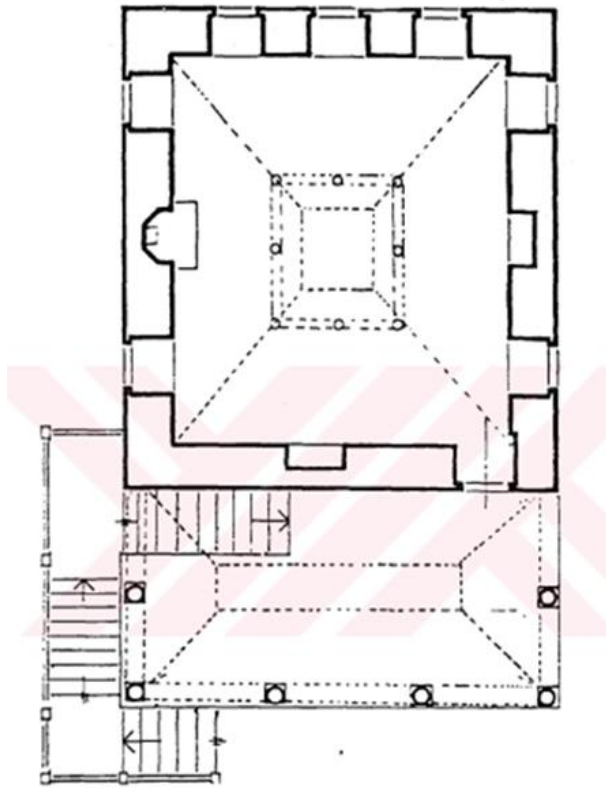
kaynaklarıyla incelenmiştir. Bu kapsamda Sultan I. Mahmud'un, İstanbul'un önemli noktalarına yaptığı Ayasofya, Fatih, Galatasaray ve Nuruosmaniye kütüphaneleri üzerinde durulmuştur.

Sultan I. Mahmud dönemi, Osmanlı tarihinde kütüphanecilik faaliyetlerinin altın devri olarak bilinir. Kütüphane sayılarının bu devirde artması kâğıt kullanımına erişimin kolaylaşması, seçkin olma talebi, tüketim ve zenginlik alışkanlıklarının değişmesiyle yakından bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Aynur, 2014, s. 683-733). Özellikle üst düzey yöneticilerin (padişah, sadrazam, harem ağası) öncülük ettiği kütüphane binası inşa ettirme ve kitap koleksiyonu oluşturmak prestij kaynağı olarak görülmüştür. Özelde I. Mahmud'un kişisel girişimi ve genelde XVIII. yüzyıl, kütüphanecilik tarihi için önemli dönüm noktasıdır. XVIII. yüzyılda kütüphanelerin kitap koleksiyonları artmış, müstakil kütüphane binaları yaygınlaşmış ve buna bağlı olarak kütüphane yapılarının özgün mimarisi oluşmuştur. Dönemin banileri, düzenledikleri vakfiyelerde kütüphanenin işleyişini belirleyen kurallar koymuştur. XVIII. yüzyılda düzenlenen vakfiyeler daha ayrıntılı olması döneme özgü gelişmeler olmuştur (Erünsal, 2015, s. 190).

I. Mahmud'un iktidarda kaldığı süre zarfında yapılan on dört kütüphanenin sekizi üst düzey devlet adamları ve din görevlilerinin baniliğinde kurulmuştur. Mirzazade Efendi Kütüphanesi (1730-1731), Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi (1734-1735), Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi (1734-1735), Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi (Eyüp) (1734-1735), Atıf Efendi Kütüphanesi (1741), Aşir Efendi Kütüphanesi (1741-1749), Şerif Halil Paşa Kütüphanesi (1744), Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi (Babiâli) (1745) dönemin önemli eğitim yapılarıdır (Şahin, 2009, s.117-118). Mirzazade Efendi, Carullah Veliyüddin Efendi ve Aşir Efendi ileri gelen din adamlarıdır. Diğer baniler üst düzey devlet görevlerinde hizmet eden kişilerden oluşmaktadır.¹⁰⁰ Çalışmanın bu bölümünde I. Mahmud baniliğinde yapılan kütüphanelere hazırlık mahiyetinde dönemin önemli kütüphane yapılarının mimari ve işleyişi kısaca değerlendirilmiştir.

¹⁰⁰ I. Mahmud, döneminde genellikle on iki kütüphane yapısının varlığı bilinir. Kasapbaşı Mustafa Ağa'nın Fâtiş, Servili Medresesi'nde (1731), Şeyhülislam Ebezâde Abdullah Efendi'nin kızı Sâliha Hanım'ın Karagümrük Mesih Paşa Mahallesi'nde mektebinde (1753) kurduğu kütüphanelerle birlikte yirmi dört yılda inşa edilen kütüphanelerin sayısı günümüze gelmeyen Galatasaray Kütüphanesi'de dikkate alındığında 15'i bulmaktadır (Dener, 1957, s. 63; Erünsal, 2015, s. 206-207).

I. Mahmud döneminde sadrazamlık yapan Hekimoğlu Ali Paşa, İstanbul- Davutpaşa'da, cami, türbe, sebil, muvakkithane, şadırvan, dört çeşme, meşruta ve akarlardan oluşan külliyesinin içinde H. 1147/1734-1735 kurduğu kütüphane, cami avlusunun kuzey köşesinde kare planlı ve fevkani olarak tasarlanmıştır (Plan 14). Okuma salonu olarak tasarlanan kareye yakın dikdörtgen bölümün üstü aynalı tonozla kapatılmış, üç kemer açıklıklı revağı ile çevre etkileşimi sağlanmıştır (Resim 80). Yapıda kullanılan malzeme farklılık göstermektedir. Ön cephesinde taş malzemenin kullanıldığı yapının, yan yüzleri taş ve tuğla almaşıklığıyla örülmüştür (Resim 81). Kütüphane yapısının ilginç denebilecek bir özelliği cami dışında boyutlarıyla külliyenin diğer yapılarına hâkim olmasıdır. Oldukça geniş çalışan kadrosuna sahip olan kütüphanede dersiâm olarak görev yapan kişi aynı zamanda nazır-ı kütübünde görevini üstlenmiştir. Dersiâmın dışında bir mücellid ve 10 akçe maaş alan üç hafız-ı kütüb görev yapmıştır (Kubilay, 1998, s. 136; Erünsal, 2008, s. 190-192; Goodwin, 2012, s. 476).

Plan 14. Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi Planı.

(Yetişkin, 1998, s. 145)

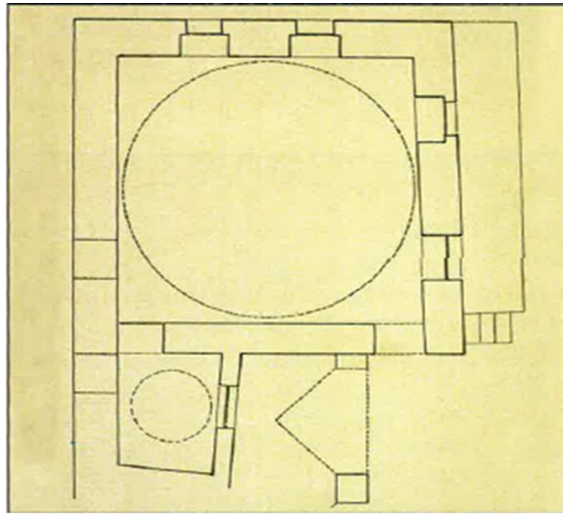

Resim 80. Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi Revak Sütunları
(Budak, 2006, s. 175)

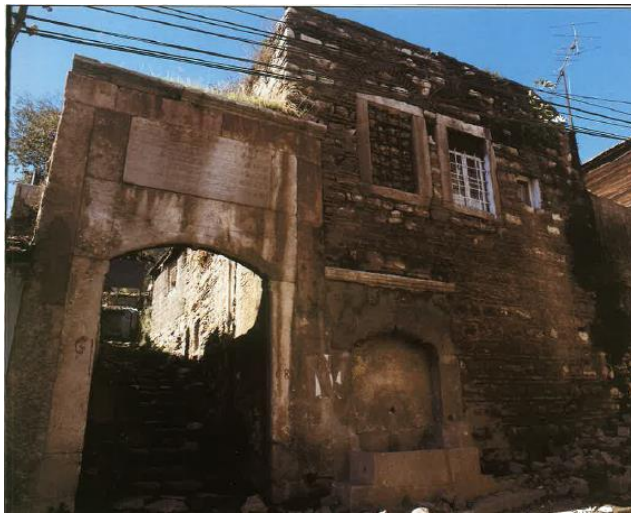
Resim 81. M. Refik Gökman, 1930'lar, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi
(Soysal, 1999, s. 35)

Dönemin kütüphane baniliğinde aktif diğer önemli ismi, III. Ahmet ve I. Mahmud döneminde Dârüssaade ağası olarak görev yapan Hacı Beşir Ağa'dır. H. 1148/ 1735'te Eyüp'te kurduğu mektep, darülhadis ve kütüphaneden oluşan külliyesindeki kütüphane yapısı, kare planlı ve pandantifle geçilen kubbe ile örtülmüştür (Plan 15). İki katlı inşa edilen kütüphane binasında kullanılan malzeme yontu taşı ve iki sıra tuğladır (Resim 82). Kütüphanede müderris ve muhaddisin verdiği derslere katılan ve devam eden öğrencilere gündelik beş akçe ücret verilmesi şart koşulmuştur (Cunbur, 1967, s. 7; Soysal, 1999, s. 18; Erünsal, 2008, s. 192).

Plan 15. Eyüp, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Planı

(Soysal, 1999, s. 17)

Resim 82. Eyüp, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Giriş Cephesi

(Soysal, 1999, s. 13)

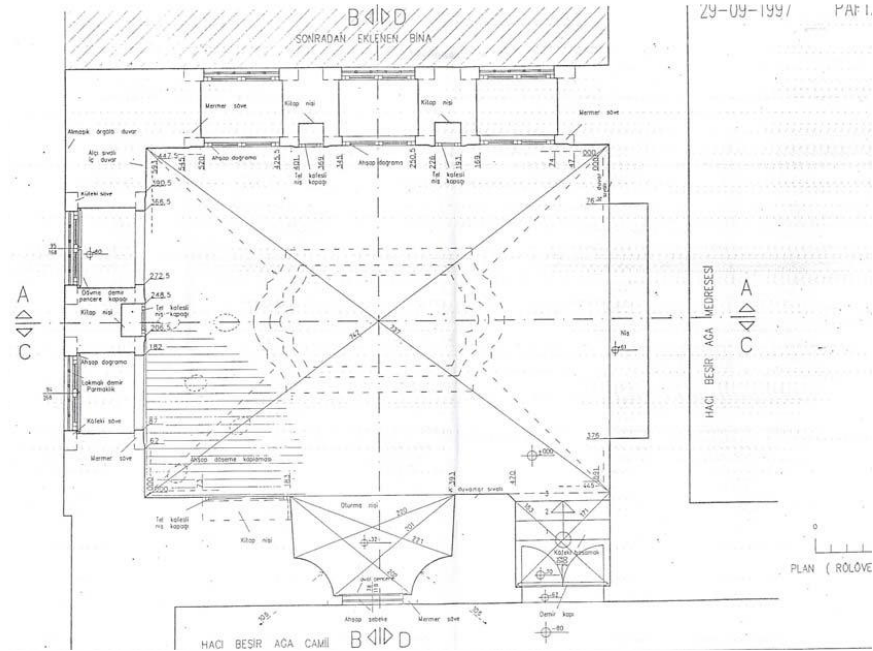
III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde yaklaşık otuz yıl Darüssaade Ağası görevini yürüten Beşir Ağa, H. 1157/1158/ M. 1745'te Eminönü'nde Alay Köşkü Caddesi ve Hükümet Konağı arasına konumlanan cami, medrese, sıbyan mektebi ve iki çeşmeden oluşan külliyesinde ikinci kütüphane yapısının inşasını gerçekleştirmiştir. Caminin güneybatısına konumlanan kütüphane, taş ve tuğla almaşık malzeme kullanılarak iki katlı inşa edilmiştir (Resim 83). Yapının, tüm hacmi aynalı tonozla örtülmüştür. Kütüphaneye giriş caminin içindedir. Üç basamaklı merdivenle geçilen yapının okuma bölümü aynalı tonozla örtülü ve dikdörtgen planlıdır (Plan 16). Süslemeleriyle külliye için en gösterişli yapısı olan kütüphane, güney duvarında açılmış iki pencereyle aydınlatılmaktadır. Kuzey duvarda yuvarlak kemerli niş ve minberin olduğu yöne denk düşen duvarda barok mimarinin karakteristik ögesi oval pencere bulunur (Tanman, 1994, s. 471-472; Kubilay, 1998, s. 214; Budak, 2006, s. 240).

Resim 83. İstanbul- Eminönü, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Görünüşü
(Budak, 2006, s. 245)

Dikdörtgen planlı okuma mekânını örten ayna tonozun orta kısmı ve yan etekleri malakari tekniğinde barok çerçevesi oval madalyonla bezelidir. Yuvarlak silme ile başlayan tonoz kıvrık dal ve bitkisel bezemeli bordürle çerçevesiyle sınırlanmıştır (Resim 84). Tonozlu tavanda, dikdörtgenin köşeleri kırık hatlarla yuvarlatılarak sınırlandırılmıştır. Tonozlu tavana elips biçiminde çiçek dolgulu madalyonlar yerleştirilirken, tonoz etekleri kıvrık dal ve yaprak motifleriyle bitkisel bezemelidir (Aslanapa, 1986, s. 387;

Soysal, 1999, s. 123). Beşir Ağa'nın baniliğini yaptığı kütüphaneler arasında en zengin kitap koleksiyonuna sahip yapıdır. Temmeuz 1745'te düzenlenen vakfiyesinde kütüphanede dört hâfiz-ı görev yaptığı anlaşılmaktadır (Erünsal, 2015, s. 195).

Plan 16. Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Planı

(Budak, 2006, s. 244)

Resim 84. Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi Aynalı Tonoz

(Budak, 2006, s. 249)

XVIII. yüzyılda sultan ve sadrazamların inşasını gerçekleştirdikleri kütüphane yapma geleneği ulema sınıfından kişilerce desteklenmiştir. I. Mahmud döneminde defterlik yapmış, divan sahibi, şair Atıf Efendi'nin,¹⁰¹ İstanbul-Vefa'da kurduğu kütüphane, plan şeması ve kitap koleksiyonuyla yüzyılın en ilginç yapılarından.

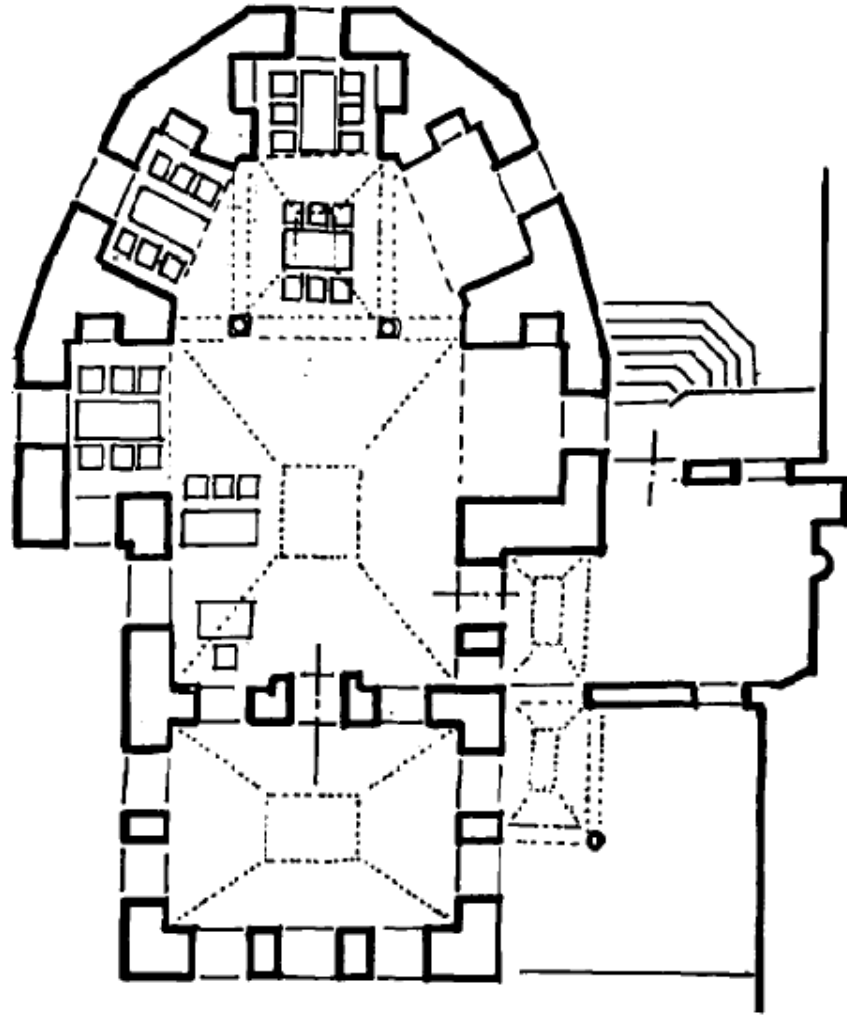
İstanbul'un ilk Barok planlı kütüphanesi olarak bilinen Atıf Efendi Kütüphanesi, hafız-ı kütüblerin ikametgâhı için şart koşulan meşruta evleriyle birlikte tasarlanmıştır. Kütüphane 13.50×9.50 m. ölçülerindedir. Bodrum kat üzerinde yükselen fevkani yapı, kitapların korunduğu batı bölümü ile doğudaki okuma mekânından oluşur (Plan 17). Yapının okuma mekânı, kareye yakın dikdörtgendir. Okuma alanı, kuzey, doğu ve güneyden çevreleyen eyvan benzeri parçalardan oluşur. Bu alan mekânın hiyerarşisine uyacak biçimde diğer birimlerden daha yüksek tutulmuştur. Nuruosmaniye'de olduğu gibi Atıf Efendi Kütüphanesi'nin de Osmanlı mimarlık tarihinde öncülü veya ardılı yoktur (Ünsal, 1984, s. 101; Eyice, 1991, s. 61; Saner, 2005, s. 80-81).

T. Saner, Atıf Efendi Kütüphanesi ile Pienza Katedrali arasındaki benzerliği vurgulayarak yapının çıkış noktasının Pienza Katedreali olabileceğini belirtmektedir.¹⁰² Üç nefli olarak tasarlanan katedralin orta nefleri, batıdan doğuya aynı ölçülerle üç kez tekrarlanmış, sunağın yerleştirildiği dördüncü nef daha geniştir (Plan 18). Geniş neften başlayan beş şapel kilisenin doğu bölümünü çevrelemektedir. Pienza Katedrali'nin tasarımının Atıf Efendi Kütüphanesi dönüşümü sadece plan düzeyindedir. Kütüphane'de Pienza Katedrali'nin doğu şapeli düzeni iki taşıyıcı ile korunmuş, ana mekânda ise taşıyıcılar kaldırılmış, böylece bazilikal alan ikiye ayrılmıştır. Kütüphane'de bu iki bölümden biri okuma odası diğeri kitap odası olarak tasarlanmıştır (Resim 85). Yapılar arasındaki benzerlik yüzyılın mimari anlayışında sınırların olmadığını göstermektedir (Saner, 2005, s. 80-82; Şahin, 2009, s. 241).

¹⁰¹ Atıf Efendi, I. Mahmud'un saltanatında maliye mektupçuluğu yapmıştır. H. 1150/1737'de defterdar-ı şikk-ı evvel (baş defterdarlık) görevinde bulunmuştur. H. 1151/1738'de Gelibolu'ya sürgün edilmiştir. Aynı yıl tekrar göreve çağrılan Atıf Efendi, 1742'de üçüncü defa defterdarlık görevini yapmıştır (Kubilay, 1998, s. 177).

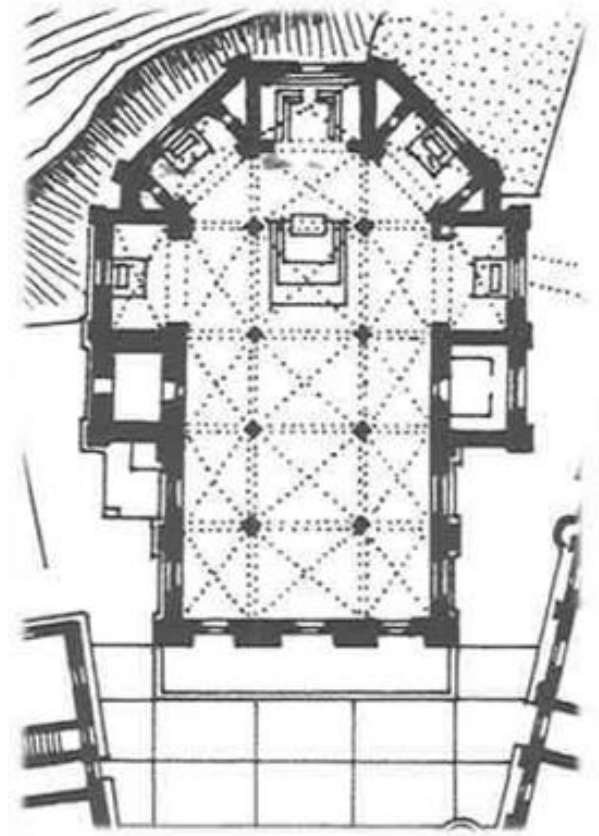
¹⁰² Ayr. bkz: Saner, T. (2005). *Mimari Dönüştürmeler*. S. Ögel (Edi.). *Sanat Tarihi Defterleri 9* (79-92). İstanbul: Ege Yayınları.

Atıf Efendi'nin düzenlediği vakfiyede, kütüphanenin, öğrencilerin faydalanması yapıldığı yazılıdır. Kütüphaneye, üç hâfız-ı kütüp atanmış ve hâfız-ı kütüblerin başka bir işle ilgilenmesi yasaklanmıştır. Vakfiye'de hâfız-ı kütüblerin görevleri belirlenmiştir. Birinci hâfız-ı kütüb görevinin yanı sıra okuma salonunda namaz kıldırarak, ikincisi müezzinlik yapacak, üçüncüsü kandilleri yakmalıdır. Günde üç vakit namaza açık olan yapı, XVIII. yüzyılda kütüphanede başlayan ibadetin erken aşamasını teşkil eder. Kütüphane'de eğitim vermek için şeyhülkurrâ, tamir ve onarımlarımlarla ilgilenecek suyolcu, bir mücellit, bir ferraş ve bir marangozcu görevlendirilmiştir (Kubilay, 1998, s. 175; Budak, 2006, s. 197; Erünsal, 2015, s. 199).

Plan 17. Atıf Efendi Kütüphanesi Planı

(Ünsal, 1984, s. 117)

Plan 18. Pienza Katedrali Planı
(Saner, 2005, s. 88)

Resim 85. Atıf Efendi Kütüphanesi, Okuma Salonu
(Budak, 2006, s. 207)

Atıf Efendi Kütüphanesi'yle aynı yıl kurulan bir başka kütüphane, Âşir Efendi Kütüphanesi'dir. I. Mahmud'un reis-ül küttablarında Mustafa Efendi'nin Eminönü-Bahçekapı'da kurmayı plandığı yapı, ölümü üzerine oğlu Âşir Efendi, yarım kalan kütüphane binasını 1741'de tamamlamıştır. Âşir Efendi ve Atıf Efendi kütüphaneleri ulema sınıfından kişilerce kurulup, aynı sınıfa mensup çocukları tarafından geliştirilen temel önceliği eğitim vermeyi amaçlayan kurumlardır. I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'yle eğitim, personel hiyerarşisi bakımından benzerlikler gösterir. Üst düzey devlet yöneticileri ve ulemanın dışında kişilerde bu dönemde kütüphane yapmışlardır. Kasapbaşı Mustafa Ağa, Fatih-Servili Medresesi'nde, Şeyhülislam Ebezâde Abdullah Efendi'nin kızı Sâliha Hanım'ın Karagümrük, Mesih Paşa Mahallesi'ndeki mektebinde (1753) kurduğu eğitim yapılarıyla, I. Mahmud'un yirmi dört yıllık iktidarında İstanbul'da kurulan kütüphane sayısı on altıyı (Ek 2) bulmuştur (T. K. D, 1995, s. 27; Erünsal, 2015, s. 198-207).

Sadrazam ve ileri gelen din adamlarının kurduğu kütüphane yapılarına kişisel hassasiyetiyle öncülük eden kişi Sultan I. Mahmud'tur. Yirmi dört yıl süren iktidarında başta Ayasofya, Fatih, Galatasaray ve Nuruosmaniye kütüphaneleri olmak üzere çok sayıda kütüphane binası yapan Sultan I. Mahmud, kendi adına tesis ettiği dört bağımsız vakıf kütüphanesi ile Osmanlı tarihinde en çok kütüphane kuran Padişah'tır. Sultan, sadece kütüphane binalarının inşaatı ile yetinmemiştir. Süleymaniye Camisi'nde bulunan kütüphaneyi düzenletmiş, kütüphanenin kitap koleksiyonuna katkıda bulunmuştur. Sultan'ın kitap vakfettiği kütüphaneler arasında Gülnûş Vâlide Sultan'ın Sakız adasında bulunan kütüphanesi de yer almaktadır. Öte yandan Topkapı sarayında Revan Köşkü'nü kütüphaneye dönüştürerek sarayda bulunan kitapları buraya yerleştirmiştir (Şahin, 2009, s. 118-119; Aynur, 2014, s. 681-685).

I. Mahmud'un İstanbul dışında bugün ayakta olmayan kütüphaneler kurduğu da anlaşılmaktadır. Bunlar arasında H. 1156/ M. 1743 yılında Belgrad kalesinde kurduğu kütüphane hakkında sadece arşiv kaynaklarında bilgi bulunur. Belgrad muhafızı olarak görev yapan El-hac Pîr Mustafa Paşa'ya H. 1156'da (Eylül 1743) iletilen fermanda: *"...Darüccihad kale-i Belgrad'da... bina ve inşây-ı hümâyunum olan kütübhaneyi*

husrevâneme vaz' için mukaddema irsal olunan kütüb-i nefise-i mevkufe bermücib-i defter selâmetle vasıl olup kütüphaneye vazolunduğu tarafından tahrir olunmuş..."¹⁰³

Varlığı sadece arşiv kayıtlarından bilinen kütüphane için I. Mahmud'un, nakibü'ül-eşrâf Seyyid İbrahim Efendi'nin¹⁰⁴ kitaplarını bağışladığı yazılıdır.¹⁰⁵ İstanbul dışında yer alan diğer kütüphane yapısı Fethülislam, Vidin'de H. 1161/ M. 1748'de kurulmuştur. Taşra'da yapılan diğer kütüphane binası Kahire, Aksungur Köprüsü'ndedir.

İstanbul dışında kurulan bu kütüphaneler hakkındaki bilgiler, I. Mahmud'un, kütüphanelere gönderdiği kitaplar, çalışacak personel ve personelin alacağı maaşlarla ilgili yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. H. 1167/ 1754'te düzenlediği vakfiyesinde, Kahire, Aksungur Köprüsü olarak bilinen yerde mektep, medrese ve sebilhane inşa edildiği belirtilmektedir. Medresede bulunan kütüphane de bir hafız-ı kütüb ve bir mücellidin görev yaptığı kayıtlıdır. Medresede hafız-ı kütüb, günlük 8 akçe ücret alırken; mücellidin günlüğü iki akçedir (Erünsal, 1991, s. 100).

Sultan I. Mahmud, baniliğini yaptığı kütüphanelerin yanı sıra kitapların korunması içinde çaba göstermiştir. H. 1159/ M. 1746 tarihinde Kastamonu'nun müftü ve kadısına gönderdiği fermanla medreselerde bulunan kitapların toplanılması, korunması istenmiştir. Bu amaçla şehirde kitap bulunan vakıfların isimlerinin belirlenmesi, kitapların sayısı ve özelliklerinin belirlenerek bir deftere yazılıp İstanbul'a gönderilmesi için yazdığı hüküm şöyledir:

“Din ve dünyanın kıvâm ve nizâmı, ma'ârif ve ulûmun revâc ve intâcı ile olup ve kesb-i hüner ve fezâ'il, cem'-i kütüb ve resâyile mevkuf olmaktan nâşî eslâfdan geçen erbâb-ı hayrât her beldede iktizasına göre tullâb-ı dirâyet- nisâbın mütâla'a ve intifâ'larıçün funûn-i şettâdan nice kitâblar vakf ve tesbîl ve bazı kütüphaneler binâ ve tertib ve hâfız-ı kütübler vaz' ve ta'yin eylediklerine binâen talebe-i' ulûm fukârası hîn-i hâcetde mütâla'a ve tensik

¹⁰³Bkz: BOA. M. D, Nr. 150, H. 327.

¹⁰⁴ Bkz: Stajnova, M. (1979). Ottoman Libraries İn Vidin. Etudes Balkaniques no: 2. s. 57.

¹⁰⁵ Ayr. bkz: Erünsal, E. İ. (2008). *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s. 231-232.

ile kesb-i meleke-i tedkik ve tahkik ide- geldikleri emr-i celi olup...” (BOA. Mühimme no. 152, s. 136).

I. Mahmud’un gönderdiği hükümden anlaşıldığı gibi Sultan, Osmanlı sınırları içinde yer alan her bölgede kitap ve kütüphanelerle ilgilenmeye çalışmıştır. Kitaba olan sevgisini her fırsatta gösteren I. Mahmud, aynı zamanda düzen meraklısı olarak ilgi çekici bir yöneticidir. Sultan’ın, kitap ve kütüphaneye olan düşkünlüğü, iktidarında kütüphane sayısında meydana gelen muazzam artış, I. Mahmud’a, “sultan-i muhibban-i kütüb”¹⁰⁶ unvanını kazandırmıştır (Yazıksız, 2012, s. 106).

Osmanlı tarihinde başka hiçbir Sultan’a yakıştırılmayan “sultan-i muhibban-i kütüb” döneminde baniliğini üstlendiği kütüphaneler, oluşturduğu ve bağışladığı kitap koleksiyonları nedeniyle I. Mahmud’a atfen kullanılmıştır. Kitapseverlerin şahı, sultanı anlamına gelen unvan, XVIII. yüzyılda toplumun üzerinden ince bir tül perdesi gibi geçen değişim rüzgârlarının en üst düzey Osmanlı yöneticisi (Padişah) tarafından ilim, bilim ve okuma alanlarının oluşumuna bizatihi katkı sağlayarak desteklendiğinin göstergeleri olarak algılanmalıdır.

4. 1. Ayasofya Camii I. Mahmud Kütüphanesi (1740)

1453 yılında İstanbul’un fethinden sonra camiye çevrilen Ayasofya’ya I. Mahmud, imaret, sıbyan mektebi, şadırvan, hünkâr kasrı ve kütüphane ekleyerek yapıyı külliye dönüştürmüştür. Bu yapılar arasında yer alan kütüphane binası günümüzde müze olarak işlevini sürdüren Ayasofya’nın güney nefinde iki istinat duvarı arasında yer almaktadır. Ayasofya Kütüphanesinin açılışı H. 1153/ M. 1740 yılında yapılmıştır. Şâir Zeyni’nin yazdığı inşa kitabesi, hazine-i kütübün giriş kapısının içeriye bakan kemer aynasında, Sultan Mahmud’un tuğrasının üstündedir. Hüseyin Ayvansarâyî’nin (öl. 1201/1787) XVIII. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul’daki mevcut cami, tekke ve zaviyeleri ele aldığı, “Hadîkatü’l- Cevâmi” adlı eserinde Şâir Zeyni’nin inşa kitabesi yer almaktadır:

¹⁰⁶ Sultan-i muhibban-i kütüb: kitapseverlerin şahı, sultanı anlamına gelmektedir. Hem dönem kaynakları hem de çağdaş kaynaklar incelendiğinde sultanın sanata, kitaba ve eğlenceye olan ilgisi açıkça görülmektedir. Onun kütüphane kurma, kitap koleksiyonu oluşturma çabası üst düzey devlet yöneticileri desteklenmiş; başta Hekimoğlu Ali Paşa, Darüssade Ağası Beşir Ağa, Atf ve Aşir Efendiler kurdukları eğitim yapılarıyla kütüphane binalarının zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır.

“Görenler tarh-ı matbû’ın didiler Zeyniyâ târih

Bu nev dârü’l-kütüb icâd-ı sultân-ı cihân ârâ” (Ayvansarâyî, 2001, s. 42).

H. 1152 (M. 1739/1740).

Ayvansarâyî, yapıyı M. 1739/ 1740’lı yıllara tarihlendirse de kaynaklarda Ayasofya Kütüphanesinin yapım tarihi üzerinde değişik görüşler öne sürülmektedir. Hammer (2011, s. 292) açılış tarihi olarak H. 1156/ M. 1743 tarihini veririken; XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul’la gelen İtalyan Rahip Giambattista Toderını (2018, s. 185) yapının ilk kurucusu olarak Kanuni Sultan Süleyman’ı gösterip, yapının H. 1159/ M. 1746-1747 yıllarında I. Mahmud tarafından genişletilerek bugünkü şeklinin verilmiş olduğunu yazar. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan kayıtlara göre kütüphanenin vakfiyesi¹⁰⁷ H. 1152 Şevval’inde (Ocak) düzenlenmiş, kütüphanenin açılışı ise 24 Muharrem 1153’te (21 Nisan 1740) yapılmıştır. Kütüphanenin açılış dönemi aydınları arasında büyük yankı uyandırmıştır. Vakanüvist Subhî, I. Mahmud’un kurduğu bu kütüphane ile atalarının yapamadığı bir işi gerçekleştirdiğini şöyle dile getirmektedir:

“...canibine masruf u ma’tûf olmak cihetinden zamân-ı yesîrde niçe hayr-i kesîre mazhar u muvaffak olduklarından gayri bu âna dek eslâf-ı sa’âdet – ittisâfları (...) hazerâtının pîrâye-i sahâyif-i a’mâl ü âsârları olmayan kitâbhâne-i sâmiyye binâsıyla bilcümle talebe-i ulûm ve ragabe-i fûhûma...” (Subhî Tarihi, 2007, s. 619-620).

Mart 1740’ta yapılan açılış törenini de aktaran Subhî, kütüphanenin açılışına sultan Mahmud’la birlikte sadrazam, vezir, şeyhülislam, harem ağaları ve devletin diğer ileri gelenlerinin katıldığını, açılıştan önce kütüphanenin som yastıklar ve minderlerle döşendiğini, bütün açıklıklarının perdelerle kapatıldığını yazar. Açılış merasiminin yapıldığı ana dair bilgi yine Subhî Tarihi’nde mevcuttur. I. Mahmud’un hazır bulunduğu açılışta Buhârî Hatm-i Şerîf-i okunup, dualar edilmiştir. Kütüphanenin muhaddis ve müfessirleri açılışta ders vermişlerdir. Sultan I. Mahmud, kütüphanede çalışacak olan personellere ihsanlarda bulunmuş, çeşitli hediyeler dağıtmıştır. Vakanüvist Subhî’nin (2007, s. 620) verdiği bilgilere göre kütüphanenin açılışının yapıldığı gün kitap koleksiyonu 4. 000 cilttir. Subhî Tarihi’nde verilen bilgiler dönemin

¹⁰⁷Ayasofya Kütüphanesi’nin vakfiyesi VGMA’da “Mahmud Han-ı Evvel bin Mustafa Han” adıyla K. N. 5547/1, M. H, Defter Numarası 638 ile kayıtlıdır.

diğer tanığı Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi tarafından benzer ifadelerle dile getirilmiştir.

Şem'dânî-zâde (1976, s. 96) kütüphanenin açılışında Sultan'ın, Hazret-i Osman'ın Mushaf-ı Şerifi, Hazret-i Ali'nin kezâlik kendü hattı ve Mushaf-ı Şerîf gibi birçok kıymetli eserle birlikte 4000 kitaplık bir koleksiyon bağısladığını yazar. Kütüphanenin mimarisi, kitap koleksiyonu ve işleyişi hakkında bilgi veren bir başka kaynak İtalyan Rahip Gian Battista Toderını'dır. Toderını (2018, s. 185) yapının bazı bölümlerinin Ayasofya'ya benzediğini, Padişah izin vermese girmenin mümkün olmadığını, yapının döşemesinin camilerdeki gibi olduğunu aktarır. Kütüphanede altı kişinin çalıştığı ve altmış kuruş aldıklarını, Ayasofya imaretinin, çalışanların ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olduğu belirtilir. Yüzyılın sonunda kütüphanedeki kitap koleksiyonunu yaklaşık olarak 1527 olduğu Toderını'nin eserinde kayıtlıdır. Kütüphanenin kitap koleksiyonu hakkında bilgi veren Toderını, nâdir Kur'anlar, kimya, tıp, mantık kitapları ve sözlük başlıkları altında sınıflandırma yapmıştır (Toderını, 2018, s. 186-187-188).

Subhî, Şem'dânî-zâde ve Toderını'nin övgüyle bahsettiği kütüphane ve kitap koleksiyonuna dönemin şairleri yazdıkları tarih manzumeleri ile katkıda bulunmuştur. Yaşanılan ana not düşme bağlamında önemli bir edebi gelenek olan tarih manzumelerinin en fazla vücut bulduğu mimari yapılardan biri Ayasofya Cami I. Mahmud Kütüphanesi'dir. Edebiyat dünyasında geniş yankı uyandırdığı anlaşılan Ayasofya Kütüphanesi için dokuz şiir yazılmıştır. Manzum eser sahibi şairlerden ikisinin ismi bilinmemektedir. Şeyhülislam Esad (öl. 1753) Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde üç, El-Hâc İbrâhîm Efendi (öl. 1775), Nebzî (öl. 1762), Kasımpaşalı Sâlik Efendi, Şeyhülislâm Zeynî Efendi (öl. 1750) ismi bilinen ve Ayasofya Kütüphanesi için şiir yazan şairlerdir. (Aynur, 2014, s. 686-694).

Şairler arasında Arapça, Farsça ve Türkçe yazdığı üç şiirle kütüphanenin yapımına en fazla önem veren Şeyhülislâm Esad Efendi'dir. Esad Efendi'nin kaside nazım şeklinde yazdığı on bir beyitlik Arapça şiiri (Resim 86) Sultan I. Mahmud'a övgüyle başlamaktadır. Şiirin birinci beyitinde sultanı, adalet yıldızının güneşi, doğru görüş sahibi olarak betimleyen şair, üçüncü beyitte sultan'ın Allah'tan rıza umarak öğrenciler

için bir kütüphane inşa ettiğini ifade eder. Dördüncü beyitte kütüphaneyi okyanusa benzeten Esad Efendi, yapının ilim deryası olduğunu ve âlimlere ışık tutacağını söyler. Kütüphanenin kitap koleksiyonunun zenginliği ve eserlerin türlerine altıncı ve yedinci beyitte değinen şair, her konuya hitap eden kitap bulunduğunu belirterek özellikle Fetva mecmuaları ve özlü eserlerin bulunduğunu vurgular.

Resim 86. Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Arapça Tarih Manzumesi
(Aynur, 2014, s. 709)

Ayasofya Kütüphanesi için üç şiir kaleme alan Esad Efendi'nin eserlerinin hiçbiri kütüphane binasına nakş edilmemiştir. Tarih Manzumesinin Türkçe Çevirisi şöyledir:

“Adalet yıldızlarının güneşi, sultanların sultanı, esen
rüzgar, doğru görüş sahibi Sultan Mahmûd Han Hazretleri,

O, Allâh'ın yeryüzündeki gölgesi, yüksek kapısı, insanların

hakanı ve ne güzel mercedir,

Rabbinin nimetlerini ve sevabını umarak Allâh rızası için
öğrencilere bir kütüphane inşa etti,

Yalnız kütüphane değil, ilimler deryası, hatta her şeyi
toplayan bir okyanustur, Alimlerin görüşlerini
aydınlatmada yıldızların parıltısı gibidir.

Alimlerin görüşlerini aydınlatmada yıldızların parıltısı
Ona denizlerin buluşma noktası denilse yeridir, ondan
Denizler ve nehirler fişkırır,

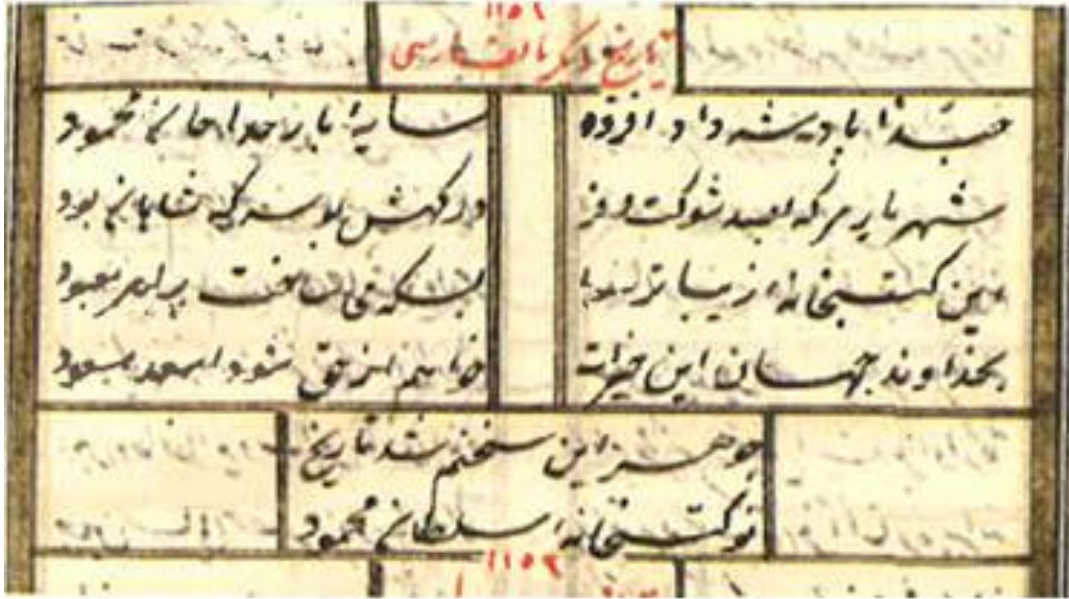
O bir zengin hazinedir, pek çok kitap içerir, her konuyla
İlgilenen için onda eser bulunur,
Fetva mecmuaları ve özlü eserler vardır orada...

Bu yüce Allâh'ın büyük bir lütfudur, Sultan Mahmûd Han
bu işte isabet etmiştir

Allâhım, onu koru, muzaffer kıl, saltanatını daim eyle,
Esirge onu ve ona yapılan hayır duaları kabul et.

Başlangıcı için şu bilmeceyle tarih düşürdük: sultan
Mahmûd Han hazretleri bir kütüphane bina etti" 1152 (Aynur, 2014, s. 709-710).

Şeyhülislâm Esad Efendi Türkçe kaleme aldığı yirmi dört beyitlik kıt'a-i kebîre'de XVIII. yüzyıl Osmanlı aydınlarının okumayı tercih ettiği düşünürlerden ve Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunan veya bulunması arzu edilen kitap yazarlarından bahsetmektedir. Yirmi dört beyitlik şiirde XVIII. yüzyılda eserleri okunan ve okunulması tercih edilen kişilerin isimlerini anması önemlidir. İmâm Mutarrızî, İmâm Mâverdî, Beyzâvî, İmâm Fahr, Zehebî, İmâd-ı Kâşî gibi isimler, şairin beyitlerinde andığı müelliflerden birkaçıdır (Aynur, 2014, s. 723-733). Esad Efendi'nin Farsça yazdığı diğer manzumesi beş beyitten oluşur (Resim 87).

Resim 87. Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Farsça Tarih Manzumesi
(Aynur, 2014, s. 713)

I. Mahmud'un adaleti ve yeryüzünde Allâh gölgesini temsil ettiğine değinen şair, üçüncü beyitte kütüphanenin Allâh rızası için yapıldığını belirtir. Şairin Farsça manzum eseri ve Türkçe çevirisi şöyledir:

Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Farsça Tarih Manzumesinin Türkçesi:

“Allâhın gölgesi, adaletli Mahmûd Hân ne güzel padişaktır.

Büyük debdebe sahibi padişahın eşiği, şahların hakanların öptükleri bir yerdir.

Onun bu çok hoş kütüphaneyi Allâh'ın rızasını kazanmak için yapması yeter.

Ey Esad, Allâhtan dileğim, dünya padişahının yaptığı bu hayırlı işin onu mesut etmesidir (ona kutlu gelmesidir)

Sözümün bu “cevher”i tarih olmuştur: sultan Mahmûd'un yeni kütüphanesi.
1152” (Aynur, 2014, s. 713).

Şairi bilinen yedi manzumeden bir diğeri El- Hâc Hânif İbrâhim Efendiye aittir.

“Hanîfâ ders edip dilde du’â-yı devletin her dem
 Bidâyetle nihâyet iki târihin okur rengin
 Zihî dârü’l-kütüb hâlâ binâ-yı pâdişâhâne
 1152
 Bi-hamdillâh edip Mahmûd Hân ihyâ ‘ulûmu’d-dîn
 1152” (Ayvansarayı, 1985, s. 343).

El- Hâc Hânif İbrâhim Efendi’nin eksik olduğu anlaşılan eserinin mevcut iki beyitinde dönemin genel eğilimine uyularak I. Mahmud ve kütüphane binası övülmektedir. Benzer yaklaşımla yazılan bir diğer manzum eserin sahibi Nebzî’dir. Sultan I. Mahmud’u “muazzam” olarak betimleyen şairin manzumesinin altıncı beyiti Ayasofya Kütüphanesi’yle ilgilidir. İçi ve dışıyla yapının tamamlandığını aktaran Nebzî, kütüphanenin ilim ve irfan sahiplerine hak olduğunu vurgulamaktadır. Nebzî’nin tarih manzumesi şöyledir:

“Şehensâh-ı mu’azzam Hazret-i Sultân Mahmûd’un
 Vücûdı menba’-ı ihsân olupdur nev’-i insana

Ser-â-ser ‘âleme sultân olursa tan değil zîrâ
 Erişdi mâhîden lutfi o şâhın mâh-ı tâbâna

‘Aceb hayrâta sâ’idir muvaffak eylesün Allâh
 Kemâle erişip mazhar ola hem lutf-ı Mennâna

Husûsâ yapıdırıp bu beyti bunda ol kerem kâni
 Ola tâ o mücellâ hâneye eyvân u kâşâne

Müzeyyen oldu Ayasofya hakkâ enderûn bîrûn
 ‘İbâdetgâh-ı Hakk oldu salâ erbâb-ı ‘irfana

Gelip tullâb-ı İstanbul sorarlarsa eger târih
 Degil Nebzî açıldı bâb-ı zîba-i kütüb-hâne. 1152” (Okumuş, 2007, s. 206).

Ayasofya Kütüphanesi hakkında yazılan manzum eserlerden en ilgi çekici olanı Kasımpaşalı Sâlik Efendi'nindir. Şair, manzum eserinde XVIII. yüzyılda kütüphanelerde bulunan kitapların isimlerini yerleştirmiştir. Medreselerde okutulduğu anlaşılan kitaplar buldukları kütüphanelerin koleksiyonlarını zenginleştiren eserlerdir. Yaklaşık yirmi dört fıkıh, hadis ve sözlük eserinin yanı sıra Alî Sînâ, Hermes, Felâtun gibi önemli kişilerin adını anmaktadır. I. Mahmud ve yaptığı kütüphaneye övgüler yağdıran şair, eserinin tarih mısrasında kütüphaneyi “nev” ve “icad” kelimeleriyle tanımlayarak yapıyı kitap koleksiyonu ve mimari açıdan ‘yeni’ bulunduğunu ifade etmiştir. Kasımpaşalı Sâlik Efendinin on iki beyitlik, “Târîh-i Kütüb-hâne-i Ayasofya” Kıt’a-i Kebîresi şöyledir:

“şehenşâh-ı hümâyûn-menkabe Sultân Mahmûd Hân
Sevâd-ı nüsha-i innâ ce’alnâ âyet-i kübrâ

Şeh-i ref’et-şemâ’il pâdişâh-ı ma’delet-şâmil
Muhîtü’l-cûd Misbâhü’l-hüdâ Mebsûtâtü’n-na’mâ

Fusûs-ı mekremet Mişkât-ı hikmet Hermes-i hey’et
Nusûs-ı fitrat âdâb-ı belâgat Nuhbetü’l-ârâ

O şâh-ı fâ’ikü’l-eslâf kim Telvîh-i ikbâli
Bu gûne her Mevâkıf’da olur Tavzîh icmâlâ

Nevâdir’dir bulunmaz sâ’ir Eşbâh-ı Nezâ’ir’de
Sihâh-ı Cevher-i ahlâkının Kâmûs’ı bî-hemtâ

Mutavvel’dir me’ânî’-i beyân-ı nüsha-ı vasfı
Müfid ü Muhtasar Telhîs’ini mümkün midir imlâ

O Hizbü’l-a’zam u Hırzû’l-emânî’nin sabâh u şâm
Delâ’il kıldı Hayrât’a vücudun sâni’ü’l-eşyâ

Husûsâ şimdi bir hayra muvaffak oldu kim elhak
Nice hayriyye-i fâniyyeden Mugnî disem ahrâ

Harîm-i Ka’betü’l-uşşâk olan bu beyt-i ma’mûre
Bu güne bir kütüb-hâne binâsın eyledi ibdâ

Gelen gelsin salâdur kâm-cûy-ı fenn-i şettâya
Künûzâtü’d-dakâyik oldu bu kütüb-hâne-i’uzmâ

Rasadgâh-ı fûnûna eyler idi bu câyı Felâtûn-veş
Bulunsaydı bu devr-i hurrem içre Bû’Alî Sînâ

Görenler tarh-ı matbû’ın dediler Sâlikâ târih
Bu nev dârü’l-kütüb îcad-ı sultân-ı cihân-ârâ. 1152 (Aynur, 2014, s. 715-716).

Kasımpaşalı Sâlik Efendinin tarih manzumesi ile Şeyhülislâm Zeynî Efendi’nin şiirlerinin son mısraları isimleri hariç aynıdır. Zeyni Efendi, yazdığı bir mısralık manzumesinde, “*Görenler tarh-ı metbû’ın dediler Zeyniyâ târih, Bu nev dârü’l-kütüb îcad-ı sultân-ı cihân-ârâ. 1152*” (Aynur, 2014, s. 717) kütüphanenin özgünlüğünü vurgulamıştır.

I. Mahmud’un baniliğinde inşa edilen Ayasofya Kütüphanesi için düşünülen tarih manzumelerinin yanı sıra XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı tahmin edilen (Cunbur, 1969, s. 114-115) destanlarda Ayasofya Kütüphanesi’nden bahsedilmesi yapının, mimari, süsleme ve barındırdığı kitap koleksiyonuyla halk arasında bilindiğini ortaya koymaktadır. Belge niteliği taşıyan eserde; Sultan I. Mahmud övülmüş, kütüphane binasının özellikleri vurgulanmıştır. Destanda yapının mimari ve bezeme özelliklerine, kitap dolapları, okuma salonu, padişah için konulan al örtülü taht, kubbedeki nakışlar, kapı kolundaki çifte vavlara ve sedefkari trabzanlara vurgu yapılmaktadır.

“Edelim size nidâyı
Gûş edin taze edâyı
Kütübhaneyi söylesin
Dinleyin bekçi gedâyı

Etrâfında dolapları
Kitapla dolu her biri
Ortasındaki dolapda
Gösterdi üstâd hüneri

...	...	...	Evvele göz kapısı
			Sonra seyr et hepsi
Âl-i Osman'ın şevketi			Bir kafes kim yok ki nazîri
Yoktur nâzir-i devleti			Var mı gümüş yapısı
Dört köşede medh olunur			
Kütübhânenin ziyneti	...	...	...
Ziyneti dehre saldı fehr			Taht-ı şâhî revnak vermiş
Vasfa sezâdır serteser			Bir al pûşîde örtülmüş
Ayâsofya Camiinde			Şevketlinin makamıdır
Eyledi bir âlî eser			Ol mahalle taht kurulmuş..."

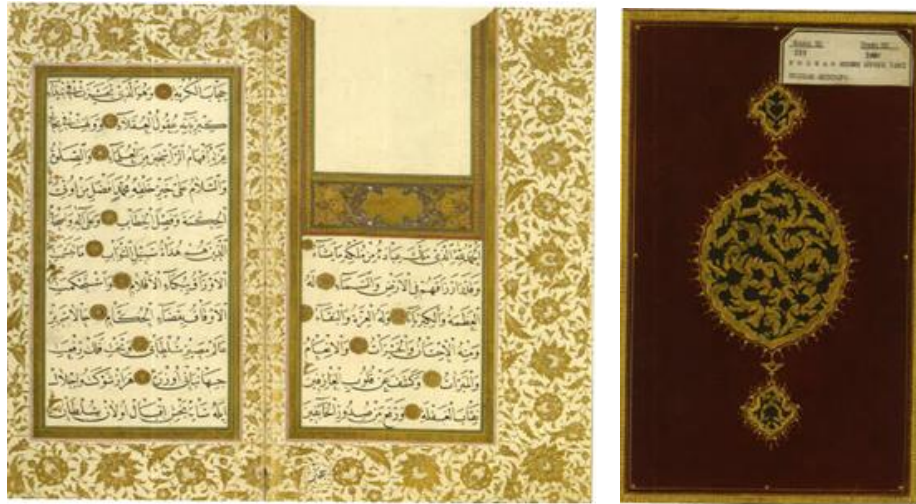
(Cunbur, 1969, s. 115-116).

Ayasofya Kütüphanesi'nin işleyişi, personeli ve çalışanlara verilecek ücretler vakfiye ile düzenlenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (VGMA) bulunan Kütüphanenin vakfiyesi H.1152/ M.1740'ın ocak ayında düzenlenmiştir. Vakfiye'deki, bilgilere göre haftada üç gün hizmet verecek olan kütüphanede 6 hafız-ı kütüp, Buhari okumak için iki noktacı, kütüphanenin bakım ve temizlik işlerinden sorumlu iki mustahfiz, üç ferraş, iki bevvap, duvarlarda yazı ve lekeleri temizleme işlerine bakan mâniü'n nukûş, onarım işleriyle görevli buhurcu, mücellid, kurşuncu, sedefçi ve belirlenen günlerde öğrencilere ders veren muhaddis, dersiâm ve şeyhül' kurrâ'nın öğretim faaliyetlerinde çalıştığı oldukça geniş kadrosu bulunmaktadır (Erünsal, 2015, s. 195-200).

Vakfiye kayıtları incelendiğinde ilm-i feraiz, hadis, ulûm-ı nafîa ve ilm-ı kıraat gibi dersler verilmiştir (Resim 88-89). 1740'ta düzenlenen ilk vakfiyede dört olan hafız-ı kütüp sayısı, zamanla altıya çıkarılmış ve bütün hafız-ı kütüplerin ücretlerine zam yapılmıştır. Düzenlenen vakfiyede, daha önce kütüphanelerde başlayan öğretim faaliyetleri Ayasofya Kütüphanesi'nde düzenli bir hal alarak devam edilmiştir. Vakfiyede, kütüphanede çalışan dersiâmın haftanın hangi günü, ne zaman ve hangi kitabı okutacağı yer alır. Kütüphanede şeyhülkurrâ, muhaddis ve dersiâmdan ders alan öğrencilere vakfiyeden ücret ayrılmıştır. XVII. yüzyıldan sonra kütüphanelerde başlayan eğitim/öğretim ve bununla birlikte ibadete yer verilmesi nedeniyle çalışan sayısında önemli artış olmuştur, 29'u bulan çalışanıyla Ayasofya Kütüphanesi XVIII.

yüzyılda kütüphane organizasyonuna gösterilen özene iyi bir örnek oluşturur (Erünsal, 1991, s. 151; Kubilay, 1998, s. 151).

Sultan Mahmud, Ayasofya Kütüphanesi'nin masraflarını ve personelin giderlerini karşılamak için bazı arazilerin vakf edilmesi için istekte bulunmuştur. Anadolu vilayetinde İnablı, arazi ve çiflikler, sahipsiz hayvanlar; Malatya sancağından Tiroş, a'şar, rüsumat, arazi ve dağların vakfedilmesi için Rakka, Hısn-ı Mansur/ Adıyaman, Samsad ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerine fermanlar göndermiştir (Refik, 1930, s. 142-148; Akgündüz ve diğerler, 2006, s. 244). Ayasofya Kütüphanesi'nin gelir kaynakları, vakfiyesi, personel hiyerarşisi uygulamaları XVIII. yüzyılda kurulan diğer eğitim yapılarının işleyişine emsal olmuştur. 1741'de ulema sınıfından kişilerce kurulan Âtîf ve Âşir Efendi kütüphaneleri işleyiş düzenleriyle Ayasofya Kütüphanesi'ni takip etmişlerdir.

Resim 88-89. 1 Ocak 1740 Tarihli Ayasofya Vakfiyesinin Kapağı ve ilk Varakları

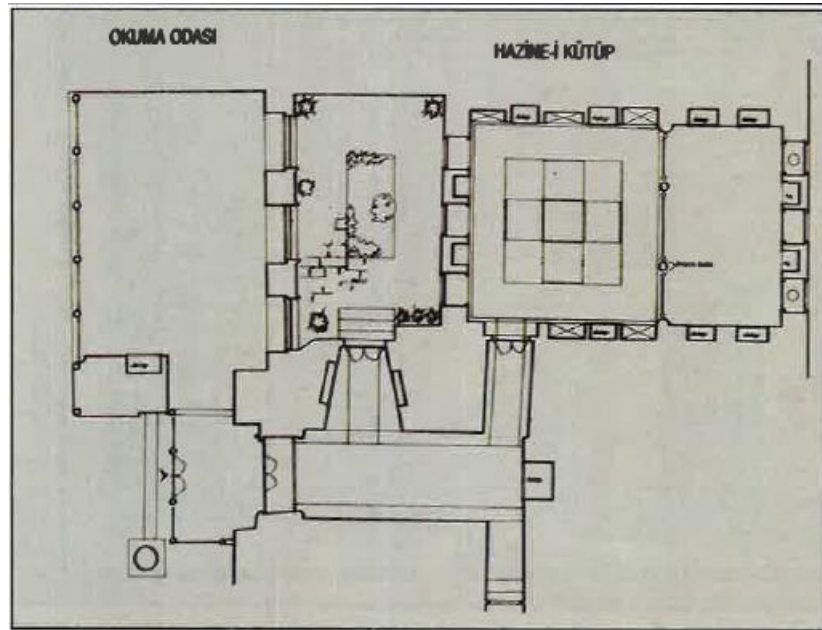
(Turan ve diğerleri, 2017, s. 16)

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan bazı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla XVIII. yüzyıl boyunca kütüphanelerin işleyişine gösterilen önem, sonraki yıllara yansımamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Belgelerde,¹⁰⁸ Ayasofya Kütüphanesi'nde çalışanların işe gelmediği için şikâyet edildiği, ekonomik nedenlerle maaş ödenmediği için ciltçinin iş bırakması ve

¹⁰⁸ Bkz: BOA. Maârif Nezâreti, Mektubî Kalemî, D. N. 143, D. N. 40, D. N. 76.

özellikle üst düzey devlet yetkililerin ödünç aldığı kitapları iade etmemesi kütüphanelerin organizasyonunda bazı sorunların ortaya çıktığını göstermektedir.

Ayasofya Kütüphanesi mimari olarak, Ayasofya iç mekânının güney nefinde, iki payanda arasına inşa edilmiştir. Kesme taştan ek bir yapı olan kütüphane binası koridor üzerine dizilmiş üç bölümden oluşur (Plan 19). Hazine-i kütüb ve okuma odası kütüphanenin ana mekânlarını oluşturur. Hazine-i kütüb ile okuma odası arasında yer alan bölüm ışık taşıdır. Hazine-i kütüb ve okuma odasının bir duvarı büyük pencerelerle ışık taşılığına açılır. Yapının okuma odası ve giriş taşılığı Ayasofya iç mekânında kalırken, hazine-i kütüb bölümü Ayasofya'nın onarımları sırasında eklenen payandaların arasına inşa edilerek dışta bırakılmıştır. Kütüphanenin giriş bölümü okuma salonunun biraz gerisinde enine dikdörtgen planlı ve üstten aynalı tonozla örtülüdür. Tonozlu bölüm dışarıdan âlem ile sonlanmaktadır. Cami'nin güney nefinde kalan bu bölümden okuma odasına iki basamaklı merdivenle girilir. Giriş taşılığına, altın yaldız bezemeli iki bileziğe oturan, mukarnas başlıklı, ortadaki daha büyük tutulmuş üç yuvarlak kemerli kapıdan girilir (Resim 90-91). Ortadaki iki sütun arasında yer alan iki kanatlı, tunç şebekeli kapının kanatlarına iki "Ya Fettah" (Resim 92) yazısı oyulmuş yaprak tokmak görevini görmektedir (Koçu, 1948, s. 877; Kubilay, 1998, s. 154; Can ve diğerleri, 2015, s. 184-185).

Plan 19. Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesinin Planı

(Soysal, 1999, s. 67)

Resim 90. Ayasofya Kütüphanesinin İçten Görünümü ve Giriş Taşlığı

(Karakaya, 2019)

Resim 91. Ayasofya Kütüphanesi Giriş Taşlığından Ayrıntı

(Karakaya, 2019)

Resim 92. Ayasofya Kütüphanesi Giriş Kapısı “Ya Fettah” Yazılı Tokmak

(Aynur, 2014, s. 688)

Giriş bölümünün solunda, Barok üslupta yapılmış, tunç şebekelerle Ayasofya'nın harim kısmından ayrılan, dikdörtgen planlı okuma salonunun (Resim 93) cephesi Avrupa'dan Osmanlı'ya sirayet eden barok tunç dökme şebekeler ve bitkisel motifli kıvrımlarla bezelidir. İki duvara bitişik dördü serbest altı sütuna oturan kemer kayıtlarında kitabeler bulunur (Resim 94). Okuma salonunun içinde bulunan üç pencere okuma salonu ve kütüphane arasında bulunan ışık taşığına bakar. Kapıdan içeriye girildiğinde solda sedef kakmalı kapağıyla kitab dolabı yer alır. Işık taşığına bakan pencerelerin araları çiniyle kaplanmıştır. Pencerelerin alt kısmında bulunan mermer orijinal Bizans döneminden kalmadır (Eyice, 1993, s. 459; Kubilay, 1998, s. 157; Akar, 2006, s. 284).

Okuma salonunda girişin karşısında bulunan duvar İznik, Kütahya ve Tekfur Sarayı çinileriyle süslüdür. Duvarın merkezinde somakiden yapılmış I. Mahmud'un tuğrasının etrafı XVII. yüzyıldan kalma yeşil renkte çinilerle bezenmiştir (Resim 95). Tekfur Sarayı üretimi çini pano dört taraftan çini bir frizle çevrilmiştir. Hem I. Mahmud tuğrasının yer aldığı pano hem de duvarların üst kısımlarında kobalt mavisi zemin üstünde, beyaz renkli, celi sülüs yazı frizleri dolanır. Soluk beyaz zemin üstüne lacivert ve kobalt mavisi renklerle şakayık, lale, karanfil, çintemani motiflerle süslü Kütahya yapımı çinilerle duvar bezenmiştir. Ayasofya'nın içinde kalan okuma salonu örtü sistemi ahşap çitalı tavandır (Budak, 2006, s. 185; Can ve diğerleri, 2015, s. 186-187).

Resim 93. Ayasofya Kütüphanesi Okuma Salonu
(Can ve diğerkleri, 2015, s. 187)

Resim 94. Ayasofya Kütüphanesi Giriş, Kitabelerden Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Resim 95. Okuma Salonunda I. Mahmud'un Tuğrası ve Çini Süsleme
(Soysal, 1999, s. 54)

Okuma salonundan, tonozla kaplı "L" biçimli koridora geçiş Bizans döneminden kalma mermer söveli ahşap kapıdan geçilerek ulaşılır. Koridor, hazine-i kütüb ve okuma salonu arasında bulunur (Resim 96). Işık taşılığı olarak adlandırılan birimden, Ayasofya'nın güney cephesinde bulunan kesme taş ile yapılmış hazine-i kütüb bölümü görülür.

Resim 96. Ayasofya Kütüphanesi Işık Taşlığı-Koridor
(Budak, 2006, s. 192)

Hazine-i kütüb, kütüphanenin öteki bölümlerinden farklı olarak Ayasofya'nın dışında iki payanda arasına kesme taştan inşa edilmiştir (Resim 97). Yapının dışarıyla bağlantısı bu bölümle sağlanmıştır. Hazine-i kütüb'e girerken kullanılan kapının her iki kanadı çini panolarla süslüdür. Giriş kapısında bulunan mermer kemerin üstünde besmele yazılmış olup, kapı kemerinin iç alınlık kısmında I. Mahmud'un tuğrası ve kapının yüzeyine kabartma mermer üzerine nesih ve nestalik hatlarla 15 satırlık Arapça kitabe yer alır (Resim 98). H. 1153/ M. 1740 tarihi bulunan kitabede "İsmail" ismi yazılıdır. Ana formu kare olan ve demir kanatlı bir kapıda girilen hazine-i kütüb kubbeli bir bölümdür. Fakat ortada ikisi serbest, ikisi duvara bitişik dört ince mukarnas başlıklı mermer sütun ve kemerle, kare hazine-i kütüb bölümü dikdörtgene çevrilmiştir. Kare mekân pandantifli bir kubbe ile örtülü ve sekizgen kasnaklıdır (Eyice, 1993, s. 459; Kubilay, 1998, s.156-157).

Resim 97. Ayasofya Kütüphanesi, Güneybatı, Hazine-i Kütüb Bölümü
(Karakaya, 2019)

Resim 98. Ayasofya Kütüphanesi, Hazine-i Kütüb'te I. Mahmud'un Tuğrası
(Soysal,1999, s. 56)

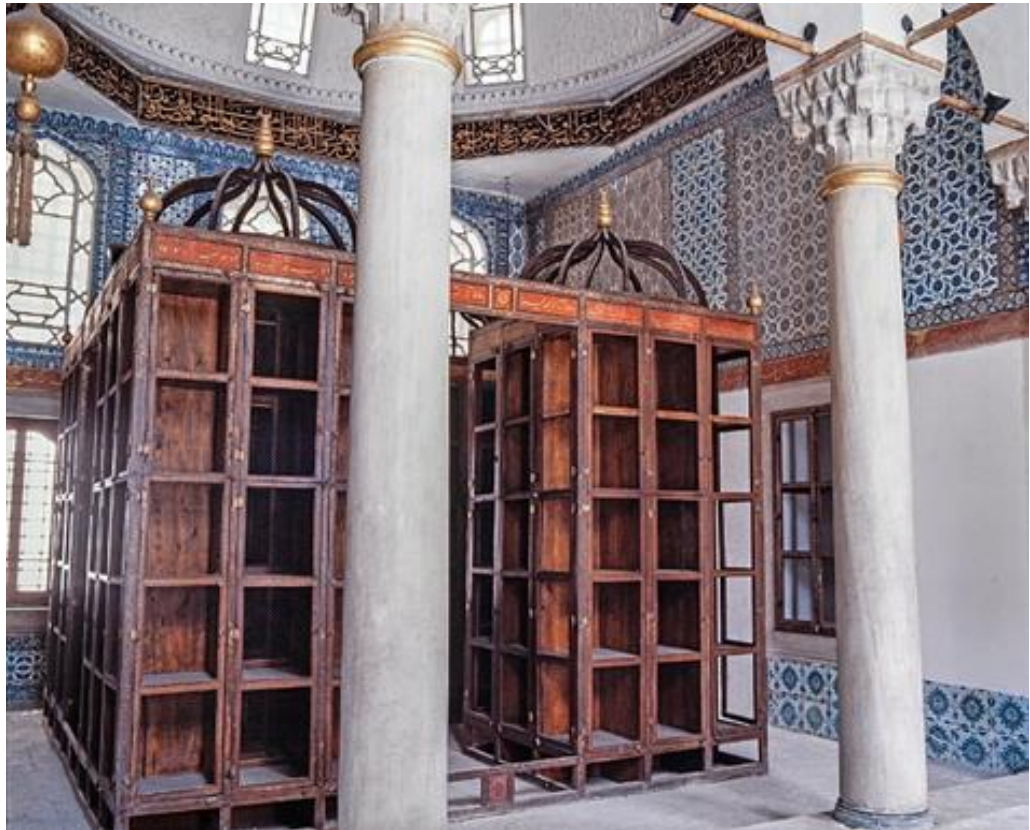
Sekizgen kasnaklı ve pandantifli kubbe yarım küre biçiminde olup, altı köşeli kubbe kasnağının her bir köşesinde bir pencere açılmıştır (Resim 99). İki sütun ve kemerin ayırdığı dikdörtgen bölüm aynalı tonozla örtülmüştür. Hazine-i kütübün giriş kapısının iki panosunda mavi, yeşil, kırmızı renkler kullanılarak bahar dalları, ağaçlar, üzüm salkımları işlenmiştir (Öney, 1976, s. 107).

Resim 99. Ayasofya Kütüphanesi Hazine-i Kütüb Bölümünün Kubbesi
(Altunbaş ve diğerler, 2015, s. 18)

Hazine-i kütüb odasının kubbe kasnağı içerden lacivert zemin üzerine altın sarısıyla yazılmış yazı friziyle kuşatılmıştır. Hazine-i kütübün duvarları dönemin yaygın beğenisi ve daha çok çeşmelerin cephesinde karşılaştığımız firuze, lacivert ve kırmızı renk tonlamalarıyla vazodan çıkan çiçek, rozet, üzüm salkımı, karanfil gibi motifler beyaz zeminli duvara işlenmiştir (Berk, 2006, s. 63; Can ve Adığerleri, 2015, s. 189).

Hazine-i kütüb bölümünde, kubbenin altına yerleştirilen kitaplık, ahşap raf ve tel kapaklı dolaplardan oluşan kübik formdur (Resim 100). Kare bir zemine oturan kitaplık, tabanın köşelerine oturan kare prizmaya benzer. Kitaplık üstte tel kafesli sekizgen biçimli, dört köşesi ahşap tel kafesli sekizgen kubbeyle örtülmüştür. Estetik görünüşe sahip olan ve sadece süsleme amaçlı kullanılmış olan dört kubbe altın yıldız âlemlerle sonlanır. Kitaplığın anahtarlıkları, menteşeleri, ters laleli tutamakları sarı madenden yapılmıştır (Kubilay, 1998, s. 156-157; Can ve diğerleri, 2015, s. 190-191).

Resim 100. Ayasofya Kütüphanesi Hazine-i Kütüb bölümü ve Kitaplık

(<https://www.google.com/search?q=Ayasofya+I.+MahmuD>)

(Erişim Tarihi: 24. 12. 2019)

Ayasofya Kütüphanesi 1740'ta inşa edildikten sonra ilki yüzyılın ikinci yarısında olmak üzere çeşitli bakım/onarım ve restorasyon uygulamalarıyla günümüze gelmiştir. Kütüphane ilk onarımı 1777 yılında I. Abdülhamid zamanında görmüştür. İmaret ve kütüphanenin birlikte onarımı 4920 kuruşluk masrafla gerçekleştirilmiştir. Kütüphanenin bu dönemde nasıl bir onarım geçirdiğiyle ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde II. Selim ve III. Murad türbeleriyle birlikte kütüphane binası tamir edilmiştir. 104.143 kuruşluk harcama yapılarak, Suphi Paşa'nın önerisiyle Fransız Mimar Mösyü Deruni tarafından kütüphanenin dolapları ve çinileri onarımdan geçirilmiştir (Can ve diğerleri, 2015, s. 191-192).

Bu çalışmaya ilave olarak 1884 yılında 1261 kuruşluk masrafla Türbe, Kütüphane ve diğer yapıların tamiri yapılmıştır. 1906 yılında önemli onarımlar yapıldığı anlaşılan Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır. Cumhuriyet döneminde Maarif Vekâleti İdaresi'ne bağlanan Ayasofya Kütüphane 1959-1960 yıllarında Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'nün emriyle restore edilmiştir. Yenileme sırasında okuma odasında bulunan sedirler kaldırıp yerlere parke konulmuş, odanın tavanı ise sunta ile kaplanmıştır. Bu onarım yapılırken Hazine-i kütübün ahşap dolapları sökülüp yerine sac dolap koyma isteği kabul edilmemiş ahşap dolaplar kurtarılmıştır. Kütüphanede yer alan kitapların bir kısmı 1916 yılında Türk İslam Eserleri Müzesi'ne yerleştirilmiş, sayımlara göre kalan 5086 cilt kitap 1968'de Süleymaniye Kütüphanesi'ne yerleştirilmiştir (Eyice, 1993, s. 459; Kubilay, 1998, s. 159).

I. Mahmud'un Ayasofya'da yaptırdığı kütüphane 1981 yılında Turizm Bakanlığı'nın girişimleriyle kurulan Taç Vakfı tarafından 1982-1983 yıllarında tekrar restore edilmiştir. Kültür Bakanlığı'nın ayırdığı bütçe ile yapılan restorasyonda okuma salonu, koridor ve hazine-i kütübün duvarlarında kubbe kurşunlarından sızan su nedeniyle zarar gören çinilerin konservasyonu yapılarak sağlanmıştır. Giriş tonozu ve okuma salonunun tavanları raspalanarak orijinal renklere ulaşılmış, gerekli çalışmalar yapıldıktan sonra sergilenmiştir. Restorasyon sırasında kütüphaneye sonradan eklenen parçalar kaldırılmış, örülerek dolap haline dönüştürülen pencereler açılmış, ahşap

dolaplar onarılıp, kurtlardan arındırılmıştır. Restorasyon esnasında bütün çiniler duvarlardan sökülmüş duvar havalandırıldıktan sonra yerlerine konulmuştur. Okuma salonunda yer alan ahşap kitaplık tümüyle onarılmıştır. Restorasyon yapılmadan önce “U” şeklinde olduğu varsayılan ahşap kitaplık, aslında kare tabanlı dört köşeye oturan, kare prizma biçiminde olduğu anlaşılmıştır (Tayla, 1986, s. 14; Kubilay, 1998, s. 160).

Osmanlı ve Cumhuriyet’in erken dönemlerinde yapılan tamir-onarım ve restorasyonlarla ilgili hem yazılı hem görsel kaynak azdır. Bu nedenle yapılan çalışmaların niteliği veya görsel karşılaştırmasını yapmak mümkün olmamaktadır. Ayasofya Kütüphanesinde bilinen son restorasyon çalışması 2012 yılında başlanıp 2014’te tamamlanmıştır. Restorasyon çalışmaları ilk olarak okuma salonunda yapılan araştırmalarla başlamıştır. Okuma salonunun ahşap tavan kaplamaları onarılmış, onarılamayacak kadar kötü durumda olanlar yenilenmiştir. Ahşap tavan onarıldıktan sonra boyalar düzeltilmiş, boyalı olmayan yüzeyler aynı boya katmanları ile düzenlenmiştir (Resim 101-102). Okuma salonunda yapılan bir diğer uygulamayla yapının en belirgin barok unsurları olan altınyaldız şebekelerin orijinal renklerine ulaşılmıştır (Can ve diğerleri, 2015, s. 197-205).

Resim 101. Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Önce Okuma Odası’nın Tavanı
(Can ve diğerleri, 2015, s. 205)

Resim 102. Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Sonra Okuma Odası'nın Tavanı
(Can ve diğerleri, 2015, s. 206)

Daha önceki onarım çalışmalarında boyandığı anlaşılan şebekeler raspalandıktan sonra altınla bezenmiş yüzeye ulaşılmıştır. Şebekelerin kemer seviyesinde kitabeler olduğu yine bu çalışma esnasında anlaşılmıştır (Resim 103-104). Kütüphane giriş holünün tavanında yapılan araştırmalarla özgün renklere ulaşılmış, renkler açılmış eksik olanlar tamamlanmıştır. Okuma salonu ve ışık taşılığı arasındaki koridorun duvarlarındaki pencere ve nişlerin doğramaları onarılarak yerlerine konulmuştur. Koridorda kapatıldığı anlaşılan iki niş açılmış, hazine-i kütübe açılan kapı temizlenmiş, kapının üzerinde bulunan kitabe ve pervazı çerçeveyeleyen bordür ve kapının üstündeki tepelik onarılıp temizlendikten sonra altınla varaklanmıştır (Can ve diğerleri, 2015, s. 197-205).

Hazine-i kütüb odasında da oldukça kapsamlı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu kısımda duvar yüzeylerinde yapılan araştırmalarda kapatıldığı anlaşılan beş niş tekrar açılmış, sıvanmış ve boyanmıştır. Hazine-i kütüb'ün kubbe kasnağında bulunan lamaların paslanmış ve dayanıklılıklarını kaybederek kırılmıştır. Bu bölümler çelik kenetlerle desteklenerek onarılmıştır (Resim 105). Kütüphane içindeki çinilerde

restorasyon sırasında temizlenerek, sırlarında sağlamlaştırma yapılmış, kırık parçalar düzeltilmiştir (Can ve diğeri, 2015, s. 197-205).

Resim 103. Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyonda Önce Okuma Salonu'nun Şebekeleri
(Can ve diğeri, 2015, s. 206)

Resim 104. Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Sonra Okuma Salonu'nun Şebekeleri
(Can ve diğeri, 2015, s. 207)

Resim 105. Ayasofya Kütüphanesi, Restorasyondan Sonra Hazine-i Kütüb Bölümünün Kubbesi
(Can ve diğerleri, 2015, s. 207)

XVIII. yüzyılda inşa edildiğinde dönemin şairleri, vakanüvistleri ve halk arasında yankı uyandıran Ayasofya Kütüphanesi, dönemin önemli kültür merkezi konumundadır. Çok sayıda çalışanı, barındırdığı kitap koleksiyonuyla öğrenci ve âlimlere açık olan yapı, Osmanlı sultanı I. Mahmud'un eğitim alanında kişisel girişiminin ürünü olmakla dikkat çeker. Sultan I. Mahmud'un kütüphane için seçtiği yer oldukça dikkat çekicidir. Dönem kaynaklarında Ayasofya'ya, Fatih Sultan Mehmed'ten sonra ek yapıldığı belirtilir. Bu, XVIII. yüzyılda Ayasofya'ya gösterilen ilginin nedeni olarak gösterilmiştir.¹⁰⁹ Osmanlı döneminde hemen hemen her devirde onarım ve yeni yapılar eklenerek günümüze ulaşabilen Ayasofya'ya, I. Mahmud, Müslüman bir hükümdar olarak imzasını atmıştır. Kütüphane'nin okuma odası ve hazine-i kütüb bölümünün görünür noktalarına yerleştirdiği tuğralar ve ikonografik çağrışımlar içeren “Yâ Fettâh”, Kur'ân-

¹⁰⁹ Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, 1730-1744 yıllarını kapsayan tarihinde Ayasofya Kütüphanesi'nin kuruluşunu, “*talebe-i ulûm ve ragabe-i fihûma*”nın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğunu belirtir. Vak'anüvis, eserin Fatih Sultan Mehmet döneminden sonra yapıda gerekli imar faaliyetlerinin yapılmadığını da vurgulamıştır (Subhî Mehmet Efendi, 2007, s. 619-620).

ı Kerim'in Allah'ı yücelten, hükümdarlığın yücelik sıfatlarına gönderme yapan sûreleri Haşr¹¹⁰ ve Esmâü'l-hüsna, Ayasofya Kütüphanesi'nin konumu açısından I. Mahmud'un bilinçli tercihi olabileceğini düşündürür.

Ayasofya Kütüphanesi mimari açıdan, külliye içinde camiye bitişik (Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi) yapılarıyla aynı özellikleri gösterir. Kesme taş malzeme kullanımı, mukarnaslı sütun başlıkları, XVI ve XVII. yüzyıl çinileriyle klasik mimarinin izinde olan kütüphanede XVIII. yüzyıl mimarisi ile ilişkilendirilebilecek okuma salonu'nun Ayasofya'ya bakan yüzünde Barok altıyaldız süslemeli şebekelerdir. Doğan Kuban (1954, s. 76) XVIII. yüzyılda yapılan Ayasofya Kütüphanesi'nin hiçbir dekoratif yenilik getirmediğini belirtir. Ama yapının, Hekimoğlu Ali Paşa, Nuruosmaniye ve Ragıp Paşa kütüphaneleriyle birlikte en fazla ses getiren mimari eserlerden olduğunu vurgular. Ayasofya Kütüphanesi mimari ve bezeme üsluplarıyla Nuruosmaniye ve Ragıp Paşa yapılarıyla benzerlik taşımaz. Yapının, hazine-i kütüb bölümü, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'nin okuma salonuyla benzerdir. Kütüphane, konumu, personel sayısı ve idari örgütlenmesiyle dikkat çekicidir.

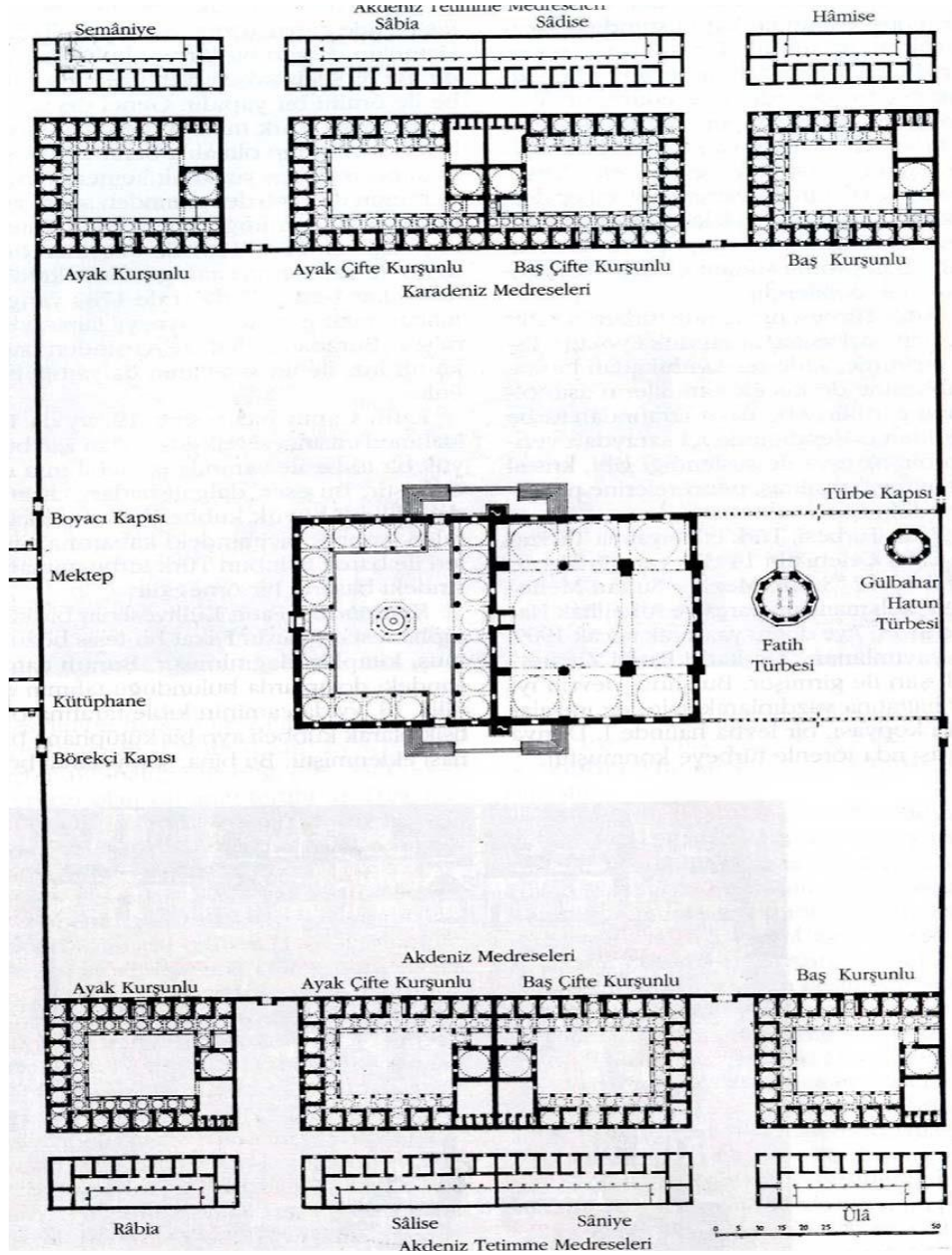
4. 2. Fatih Camii I. Mahmud Kütüphanesi (1742)

Fatih Sultan Mehmet'in (1451-1481) İstanbul'un fethinden sonra kurduğu Fatih Külliyesi, Bizans döneminde Havâriyyûn Kilisesi'nin bulunduğu yerde 120.000 m² alan üzerine inşa edilmiştir. Yapımına 1463'te başlanan külliye 1470 yılında tamamlanmıştır. Külliyenin merkezinde yer alan camiden başka semaniye ve tetimme medreseleri,¹¹¹ hastahane, misafîrhane, kervansaray, imaret, sıbyan mektebi, tabhane ve muvakkithane devasa ölçekli külliyenin ek yapılarını oluşturur (Plan 20). Tek kubbenin mihrap duvarında yarım kübe ile desteklendiği Fatih Camisi, 1765 yılında depremde yıkılmıştır. III. Mustafa döneminde 1767-1771'de yenilenen caminin plan şeması

¹¹⁰ Haşr sûresi 59:22, 23 'O, öyle Allâh'tır ki O'ndan başka Tanrı yoktur. Görülmeyeni ve görüleni bilendir. O, esirgeyen, çok acıyandır! 'Ve O, öyle Allâh'tır ki O'ndan başka Tanrı yoktur. Padişah'tır, mukaddestir...' (Ateş, 1980, s. 55).

¹¹¹ Fatih Külliyesi'nin planlarında yapının parçası olarak gösterilen tetimme medreseleri, külliyenin diğer yapılarıyla aynı niteliği göstermez. Ahşap bir çatıyla örtülen tetimme medreseleri, XIX. yüzyılda külliyenin çevresindeki yolların genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır (Kuban, 2007, s. 177).

önemli değişikliklere uğrayarak, dört fil payeye oturan, merkezi kubbeli, kubbeyi dört yandan destekleyen yarım kubbeleriyle kare planlı bir yapı olarak yeniden inşa edilmiştir (Ünver, 1946, s. 28-29; Aslanapa, 2004, s. 119; Gününç, 2007, s. 135).

Plan 20. İstanbul, Fatih Külliyesi Planı

(Ayverdi, 1973, s. 566)

Fatih Külliyesi çevresinde ve içinde bulunan sıbyan mektebi, tetimme ve semaniye medreseleriyle çağının önemli eğitim kuruluşu olmuştur. Külliyeyle birlikte tasarlanan Akdeniz ve Karadeniz medreseleri olarak adlandırılan yapılar, öğrencileri bu kurumlara

hazırlayan sıbyan mektebiyle yapı, XV. yüzyılda ibadet ve eğitimin merkezi konumundaydı. Cami ve medreselerinde kütüphanelerin kurulduğu anlaşılan Fatih Külliyesi'nde, kütüphane sayıları hakkında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ünver (1946, s. 51) cami içinde kütüphane, medreselerin hususi kütüphanesi, sahnı seman kütüphaneleri olmak üzere dört kütüphanenin bulunduğunu belirtir. Fatih Sultan Mehmed'in H. 877-878/ 1472-1473 ilk vakfiyesinde “*Sultan dört medreseye vakfedilen kitapları muhafaza için günlük beş akçe ücretle dört hafız-ı kütüb tayin etti*” (Ünver, 1946, s. 56) ibaresinden yola çıkarak medreselerde dört kütüphane kurulduğunu belirtmiştir.¹¹²

Erünsal (1991, s. 25) Semâniye medreselerinde kurulan kütüphanelerin, II. Beyazıt (1481-1512) tarafından kaldırılarak kitapların cami içindeki kütüphaneye 1482 yılında nakledildiğini, Ayasofya ve Zeyrek medreselerinden getirilen kitaplarla merkezi bir kütüphanenin kurulduğunu yazmaktadır. Fatih döneminde kütüphanede görev yapan dört hafız-ı kütüb, II. Beyazıt döneminde, bir hafız-ı kütübe ve bir katib-i kütübe düşürülmüştür (Erünsal, 1991, s. 25-26).

Geçen uzun süre zarfında bozulduğu anlaşılan kütüphane binasının içindeki kitaplar Fatih Camii içindeki dolaplara yerleştirilmiştir (Eyice, 1994, s. 267). Ayverdi (1973, s. 31) semaniye medresesi ve camii'nin içindeki kütüphanelere ek olarak çörekçi kapısına yakın bölümde kitap mahzeni olarak kullanılan bir buk'a'nın Fatih'in hükümdarlığında yapıldığını, burası yanınca, I. Mahmud'un, Fatih Cami'sine kütüphane yaptığını yazmaktadır.

Çağdaş kaynaklarda Fatih Külliyesi'nde kütüphaneye ihtiyaç duyulduğu aktarılmaktadır. Vakanüvis İzzî Efendi (2019, s. 742) “... *Sultân Mehmed Hân-ı Gazî Câmî'-i şerîf-i bî-nazîri hazîresinde dahi bir kitâb-hâne-i bî-misl ü bî-hemtâ müceddeden binâ ve kütüb-i nefîse vaz'ı ile serâpâ teşhîn ü imlâ ve ol semtin taleb-i 'ulûmunu dahi mesrur u ihyâ buyurdıklarından mâ'adâ...*” sözleri I. Mahmud'un, H.1155/ M. 1742' de Fatih Külliyesi içinde kütüphane binası kurmasına neden olarak gösterilebilir. Kütüphanenin kuruluş amacının Fatih Külliye'sinde eğitim veren âlimler

¹¹² Ayr. Bkz: Cunbur, M. (1957). Fatih Devri Kütüphaneleri ve Türk Kütüphaneciliği. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 6 (4), 9.

ve öğrenciler için kaynak sağlamak olduğu, I. Mahmud döneminde yayınlanan bir katalogta şöyle vurgulanmıştır: “*Mehmed Han câmi-i şerifi mecma’-ı fuhûl-i ‘ulemâ ve menba’-ı ulûm-ı garrâ olmağla...*”¹¹³

Fatih Külliyesi’nin kible duvarına bitişik olarak tasarlanan ve inşaatı 1742’de tamamlanan yapının açılışı sekiz yıl sonra yapılmıştır. Ayasofya Kütüphanesi’nde yapılan görkemli açılış merasimi Fatih Kütüphanesi içinde tekrarlanmıştır.¹¹⁴ Sultan, ulemâ ve devlet ricalinin katıldığı açılış töreni öğle namazı kılındıktan sonra Buhârî Hatm-i Şerîf-î okunarak başlanmıştır. Açılış seramonisi hadis dersi, dualar ve vaazla son bulmuştur. Açılış merasimini takiben kütüphane çalışanlarına ve ulemaya samur kürkler giydirilmiş merasimi izleyen halka çeşitli yardımlarda bulunulmuştur (İzzî Süleyman Efendi, 2019, s. 742-743).

Ayasofya Kütüphanesi’nde olduğu gibi Fatih Cami’ne yapılan I. Mahmud Kütüphanesi de dönemin şairleri arasında büyük yankı uyandırmıştır. Giriş kapısının üstünde hattatı belli olmayan sülüsle yazılmış on üç beyitlik tarih manzumesinin şairi belirlenememiştir. Arapça manzum kitabenin (Resim 106) ilk beyiti Sultan I. Mahmud’u zamanının halifesi olarak anar ve herkesin yardımına koşan, halkın hayırla andığı bir kişi olarak tasvir eder. Kitabenin altıncı beyitinde her yaptığı iş için Allâh’tan rıza uman sultanın, muazzam eseri hayır amaçlı yaptığı yedinci kıtada vurgulamaktadır. Şair, kitabenin dokuzuncu beyitinde kütüphane binasını benzersiz bularak, eşinin yapılamayacağını ifade etmiştir.

Fatih Camii I. Mahmud Giriş Kapısı Kitabesinin Türkçesi:

“Zamanın halifesi daima hayırla övülür ve zaman onunla mutlu hale gelir,
Halkın imdadına yetişen ve herkesin sığınağıdır, zulüm ateşleri onunla söner,

Onun lütfunun gölgesinde insanlar iyi oldular ve refah içinde yaşadılar,

¹¹³ Ayr. Bilgi için bkz: Erünsal, İ. E. (2015). *Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları. s. 201.

¹¹⁴ Ayr. Bkz: İzzî Süleyman Efendi (2019). *İzzî Tarihi*. (Z. Yılmaz, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. s. 742-743.

İşte muzaffer kahraman ve düşmanları kahreden sultanımız Mahmûd Allâh tarafından desteklenmiştir,

İnsanların en çok Allah'tan korkanı, hidayet yolunun yolcusu, haramdan en çok kaçınan, nezih ve en zahid insandır o,

Her girdiği yol ve kasdettiği işte en büyük arzusu Allâh'ın rızasını kazanmaktır, Hayırlara koşar, buna muvaffak kılınır, onlardan biri bu muazzam eserdir,

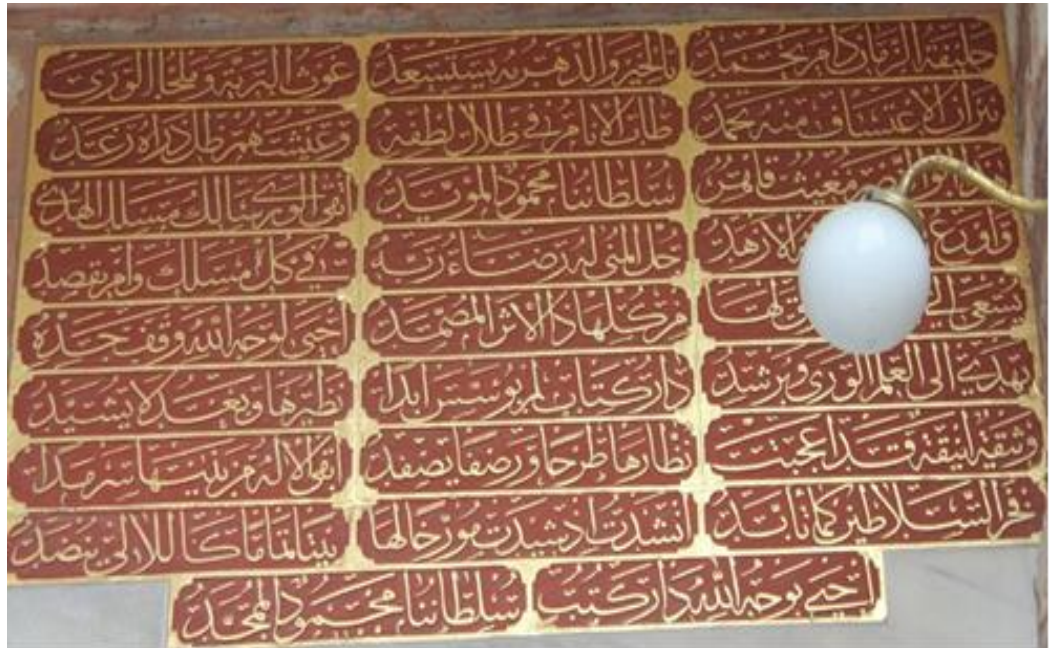
Allâh rızası için dedesinin vakfını ihya etti, insanlara ilim yollarını açar, Benzeri yapılmamış bir kütüphanedir ki bundan sonra da eşi yapılamaz,

Görenleri memnun eden, güzel yazılmış bir vesika gibidir, Allâh bunu inşa edeni ebedi baki kılsın, o ebediyen sultanların övgüye layık olanıdır,

Yapıldığında onun tarihi için dizili inciler gibi bir beyit söyledim:

Yüce sultanımız Mahmûd Allâh rızası için bir kütüphane ihya etti. 1155"

(Aynur, 2014, s. 699).

Resim 106. Fatih Cami I. Mahmud Kütüphanesi Giriş Kapısındaki Kitabe

(Karakaya, 2019)

Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi için şiir yazan Haşmet (öl. 1768), Nimet (öl. 1771-1773), Şehrî (öl. 1757). Vâsık (öl. 1750-1751) adı bilinen diğer şairlerdir. Şair Haşmet on bir beyitlik eserinde Sultan I. Mahmud'u yeryüzü mülkünün sahibi, zamanının İskenderi olarak görüp, cihan âleminin süsü, rengi olarak tasvir etmiştir. Şiirin diğer beyitlerinde kütüphanede olduğu varsayılan yirmi dört kitabın adı ve içeriklerinin çağrıştırdıklarıyla yapıyı ve I. Mahmud'u överek tamamlamıştır. Şair Haşmet'in on beyitlik manzum eserinin tamamı şöyledir:

“Târîh-i kütübhâne der-Câmî’-i Sultân Mehmed Fâtih beesâmî-i kütüb inşâ kerde-bûd

Şâhenşeh-i mülk-i cihân İskender-i devr-i zamân
Ârâyîş-i kevn ü mekân Sultân Mahmûdü’ş-şiyem

Şems-i Hidâyet’dir yüzü bedr-i Dirâyet’dir özü
Lübb-i Belagat’dur sözü hâkân-ı İskender-hatem

Hallü’r-rumûz-ı müşkilât Keşşâf-ı râz-ı Mübhemât
Kenzü’l-künûz-ı mülhemât Muhtâr-ı şâyân-ı ehem

Mişkât-ı hıfzında her ân Misbâh-ı ‘adliyle hemân
Tenvîr-i Ebsâr-ı cihân eyler o Kenz-i pür-himem

Alsa ele tîg u sinân hûn ola re’s-i düşmenân
Olur Şakâyık-veş ‘ayân Bostân rezm içre o dem

Ol Ravza-i bahr-ı ‘Atâ vüs’atde böyle vâkı’â
Bahr-ı Muhît olsa sezâ gül-gonca-i fazlında nem

Sarf-ı nukûd-ı himmeti yaptı Binâ-yı devleti
Muhkem-esâs-ı şevketi kıldı şâh-ı muhteşem

Neşr-i ‘ulûma sa’y edüp Hakkâ kütüb-hâne yapıp
Vaz’eyledi nice kütüb etti cihânı Mugtanem

Âs âr-ı şâh-ı kâmkâr verdi’ulûma iştihâr
Bir nüshanın sadrında var bin Me’haz-ı Kasdü’l-ümem

Eşbâh u Eşkâl’i ‘adîm Gencîne-i Dürr-i Nazîm
Nüzhetgeh-i tab’ı selîm Kenzü’l- Le’âlî-i hikem

Haşmet dedim bir bî-bedel târîh-i garrâ tarhına
Tullâba bir kenzü’l-‘ilim yapıdı şeh-i mülk-i kerem” (Aynur, 2014, s. 718-719)

XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda kütüphane ve kitabın algılanışını yansıtan en güzel manzum eserlerden biri şair Nimet’e aittir. Eserinin ilk beyitlerinde I. Mahmud’un cömertliğini vurgulayan şair, manzumesinin dördüncü beyitinde kütüphanenin yapılış nedenini anlatmaktadır. Fatih Sultan Mehmet’in vakfettiği kitap nüshalarının perişan olduğunu, I. Mahmud’un buraya kütüphane binası yaptığını şu dizelerle ifade etmiştir: *“Ebû’l-fethin nice mevkufa zîbâ nüshası kalmış, Perîşân tâk-ı nisyân içre kim hâr u has âlûde”* (Alkan, 2011, s. 266-267).

Şiirin yedinci dizesinden anlaşıldığı kadarıyla kütüphane binasından etkilenen şair, *“Hulâsa bî-bedel dârü’l-kitâb-ı nev-zemîn oldı Ki mir’ât-ı cihânda olmamış eşbâhı mevcuda”* (Alkan, 2011, s. 266-267) diyerek kütüphane binasını ‘nev-zemin’ olarak tanımlayarak, cihanda benzerinin olmadığını vurgulamıştır. Şair Nimet’in eserinin tamamı şöyledir:

“Târîh-i kütübhâne-i hazret-i pâdişâh-ı devrân der-kurb-ı Ebû’l-feth Sultân Mehmed

Şeh-i çarh- âsitân Sultân Mahmûd Hân-ı Dârâ-der
Sezâ şâhân-ı ‘âlem olsa dergâhında ruh-sûde

Misâl-i pertev-i hürşid dehre ol cihânbanın
Zılâl-i şevketi gündən güne olmakda memdûde

Hususa ol şeh-i ‘âlî-himem ecdâdı şâhânın
Olup âsârını ihyâda mazhar-ı ‘avn-ı ma’bûde

Ebû'l-fethin nice mevkufa zîbâ nüshası kalmış
Perîşân tâk-ı nisyân içre kim hâr u has âlûde

Olup vâkıf o şâh-ı ekmele ihyâ-yı 'ulûm etti
Ki yaptı böyle bir dârü'l-kütüb bu cây-ı behbûde

Edip gencine-i hâssından ez-cümle kütüb ihsân
Derûnunda ki her fenden ola bir nüsha mevcûde

Hulâsa bî-bedel dârü'l-kitâb-ı nev-zemîn oldı
Ki mir'ât-ı cihânda olmamış eşbâhı mevcuda

Hemân zât-ı hümâyûnun vikâye eyleyip Allâh
'inâyet eyleye ecr-i cezîl ol şâh-ı zî-cûda

'utârid tâk-ı çarha yazdı böyle Ni'metâ târîh
Zihî dârü'l-kütüb mes'ûd ola Sultân Mahmûd'a 1155" (Alkan, 2011, s. 266-267).

Fatih Cami I. Mahmud kütüphanesine yazdığı sekiz beyitlik eseriyle ilgi gösteren şairlerden El-Hâc Mehmed Efendi Şehrî, manzumesinde Sultan I. Mahmud'u, "Şehensâh-ı zamân" olarak tasvir eder, şair, sultanın yaptığı eserlere bütün dünyanın hayran olduğunu belirterek, ömrünün daim olmasını arzulamıştır. Bu çalışmanın daha önceki bölümlerinde vurgulandığı gibi I. Mahmud, İstanbul'un imarına gösterdiği azami özen nedeniyle "Muammer-i bilâd Sultan Mahmud Han" olarak anılmıştır.

Şehrî, "Niçe hayrât-ı 'âlîye muvaffak oldu devrinde, Cihân-ı köhne (y)i ma'mûr kıldı kalmadı vîrân" (Aynur, 2014, s. 720-721) vurgusuyla döneminde onarılan ve yapımı gerçekleştirilen eserlerin çokluğunu belirtmektedir. Kütüphane yapısını, "nev bünyâd" olarak tanımlayan şair, buranın ilim ve irfan yuvası olduğunu, ilim arayışında olanların birçok ihtiyacını karşılayacağını, "Ne nâzik yaptı bir dâr-ı kütüb kim kıldı nev bünyâd, Dem-â-dem anda ta'lîm-i 'ulûm eyleyeler her ân" dizeleriyle vurgulamıştır. Şehrî'nin dokuz beyitlik Kıt'a-i Kebîresi'nin tamamı şöyledir:

“Târîh-i kütüb-hâne-i hazret-i pâdişâh-ı Sultân Mahmûd Hân der-Câmi’-i şerîf
Sultân Mehmed

Şehenşâh-ı zamân Sultân Mahmûd Hân Gâzî’nin
Bütün dünyâ onun âsâr-ı pâk-inşâsına hayrân

O öyle hayra mâ’ildir ki cidd ü sa’y eder her dem
Zamân-ı devletinde eyleye bu dehr pür âbâdan

Niçe hayrât-ı ‘âlîye muvaffak oldu devrinde
Cihân-ı köhne (y)i ma’mûr kıldı kalmadı vîrân

Ebû’l-feth-i bilâd olan Mehmed Hân-ı mağfurun
A’âlî câmi’-i a’lâsına eltâf edip bu ân

Ne nâzik yaptı bir dâr-ı kütüb kim kıldı nev bünyâd
Dem-â-dem anda ta’lîm-i ‘ulûm eyleyeler her ân

Ne dil-cû resm ile elhak binâsı müntazır olmuş
Görenler bârekallâh deyü hep eyledi istihsân

Ede makbul dergâhında bu âsârını Bârî
‘inâyet-i- kerem ile ede ecr-i füzûn ihsân

Dedim bir mısra’-ı menkût-ile târîhini Şehrî
Bu dârü’l-kütübü nâzik-i zîbâ yaptı Mahmûd Hân” (Aynur, 2014, s. 720).

I. Mahmud’un adaletini ve yüceliğini vurgulayan, onu, İran’ın efsanevi şahları Hûsenk ve Siyâmek ile kıyaslayarak, I. Mahmud’un onlardan daha üstün olduğunu vurgulayan dokuz beyitlik şiiriyle Vâsık Efendi, manzûm eserinde, Fatih Sultan Mehmed’in vakfettiği eserlerin kurtarıldığını, öğrencilerin sıklıkla ziyaret edeceğini umduğu kütüphane binasının inşa edildiği yerin uygunluğuna değinmiştir. Ender bulunan eserlerin Sultan I. Mahmud tarafından kütüphaneye bağışlanarak, işin ehli olan kişilerin

zihninde ufuk açacağı, şairin eserinde üzerinde durduğu konulardır. Vâsık'ın dokuz beyitlik tarih manzumesinin tam metni şöyledir:

“Cenâb-ı hazret-i Sultân Mahmûd
vücûdun hıfz ede Allâh tebârek

Olupdur ‘adl u dadı hem cihângîr
Ne Hûşenk etdi anı ne Siyâmek

Derûnunda musammem olmuş idi
Kütüb-hâne binâsı ana meslek

Ebû’fethin revânın etdi bünyâd
Zihî cây-i tettebbu’sad tebârek

Çün itmam eyledi ‘avn-i Hak ile
Nevâdir nüshalar vaz’ etdi yek yek

Mahall-i müşkili hall eyler ehli
Olur zihni güşâde bunda bî-şek

Duhûl etse ana bir kerre Vâsık
Tettebbu’la eder hayrı yek-â yek

Bu nev- tarha denir nâ-çâr târîh
Zihî beytü’l-kütüb bâdâ mübârek” 1154 (Aynur, 2014, s. 722).

Mimari ve barındırdığı kitap koleksiyonları bakımından Fatih ve Ayasofya I. Mahmud kütüphaneleri şairler, devlet ricali ve halk arasında büyük ilgi görmüştür. Kuruluşunda Fatih Kütüphanesi’nde kitap sayısı Ayasofya ile kıyaslanamayacak kadar azdır. I. Mahmud 1749’da kütüphaneye 5188 yazma ve 319 basma kitap bağışında bulunmuştur. Kütüphanenin hafız-ı kütübü İbrahim Efendi, Halil Hilmi Efendi ve Tırnovalı Mehmet Hilmi kütüphaneye bağış yapmışlardır. Ayrıca kütüphanedeki kitap koleksiyonuna Fatih Külliyesi ve Şehzade Mehmet Cami’nde bulunan kitaplar getirilerek burada zengin bir

kitap koleksiyon oluşturulmuştur. Kitap koleksiyonu hakkında bilgi veren bir diğer kaynak Buyruldu Mecmuasıdır.¹¹⁵ XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen mecmuada Haremeyn ve Evkaf müfettişleriyle kütüphane evkafları mütevellî ağalarına hitaben gönderilen emirde, kütüphane pay kemerlerinin vuku bulan depremde zarar gördüğü, mevcut 3. 600 kitabın aynı mahalde depremde zarar görmemiş medrese odalarında korunması istenmiştir. Kütüphanede bulunan kitap sayısı yüzyılın sonuna doğru yapılan bağışlar ve ilavelerle 5. 500 cildi aşmıştır (Ünal, 2006, s. 140; Erünsal, 2015, s. 202-203).

Fatih Kütüphanesi'nin personel sayısı Ayasofya'ya göre sınırlı tutulmuştur. Kütüphanede altı hâfız-ı kütüb, bir katib-i kütüb, iki muhtahfız, iki bevvab, bir ferraş ve bir meremmetçiden oluşan çalışanları arasında XVIII. yüzyılda kütüphanelerde başlayan öğretim faaliyetleri için personel atanmamıştır. Cami etrafında bulunan medreselerde düzenli eğitim veriliyor olması böyle bir düzenlemeyi gerekli kılmıştır. I. Mahmud, burada süren eğitime, öğrencilerin ihtiyacını karşılayacak yeni ve düzgün bir kütüphane kurarak katkıda bulunmuştur. Kütüphanede çalışan hafız-ı kütübün görev alanları açıkça vurgulanmıştır (Erünsal, 2015, s. 203).

Hafız-ı kütübler kitapların isimlerini bilen düzenli olarak müderris ve softalara verilen kitapları sırasıyla kontrol edecek kişiler arasında seçilecektir. Katib-i kütüb ise kitapların adlarını deftere kaydedip korumasını yapacaktır. XIX. yüzyılın ilk yarısında bazı belgelerde kütüphanenin çalışma usulüyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre salı ve cuma günleri haricinde haftanın 5 günü güneşin doğuşundan bir saat sonra açılacak; ikindiden sonra kapanacaktır. Hafız-ı kütübün görevi kendisinden sonra bir akrabasına geçmeyecek, görevli kişi görevini iyi yapmazsa yetkin öğrenciler arasından biri seçilerek görev yapacaktır (Türkay, 1973, s. 30-35; Kubilay, 1998, s. 198).

Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi mimari olarak Fatih Külliyesi içinde, türbelerin yer aldığı avluda, Fatih türbesinin gerisinde bulunan caminin kibleye bakan duvarına bitişik olarak tasarlanmıştır (Plan 21). Türbelerin yer aldığı avludan kütüphaneye on

¹¹⁵ Osmanlı diplomasisinde "Buyruldu" kelimesi sadrazam, vezir, defterdar, kaptanpaşa, beylerbeyi, kazasker gibi unvanlara sahip üst düzey devlet görevlilerinin kendisinden daha alt makamlarda yer alan kişilere ilettikleri emir ve istekler için kullanılan bir terimdir (Ünal, 2006, s. 3-4).

yedi basamaklı merdivenle girilir. Kütüphane bir koridor vasıtasıyla camiye bağlanır. Kütüphaneye, caminin güneybatı yönündende giriş sağlanmıştır. Kütüphanenin birince kat seviyesine kadar yükseltilmiş olan giriş kapısının üzerinde H.1155/ M.1742 tarihli kitabe yer almaktadır (Resim 107).

Plan 21. Fatih Külliyesi ve I. Mahmud Kütüphanesi'nin Konumu

(Wiener, 2001, s. 409)

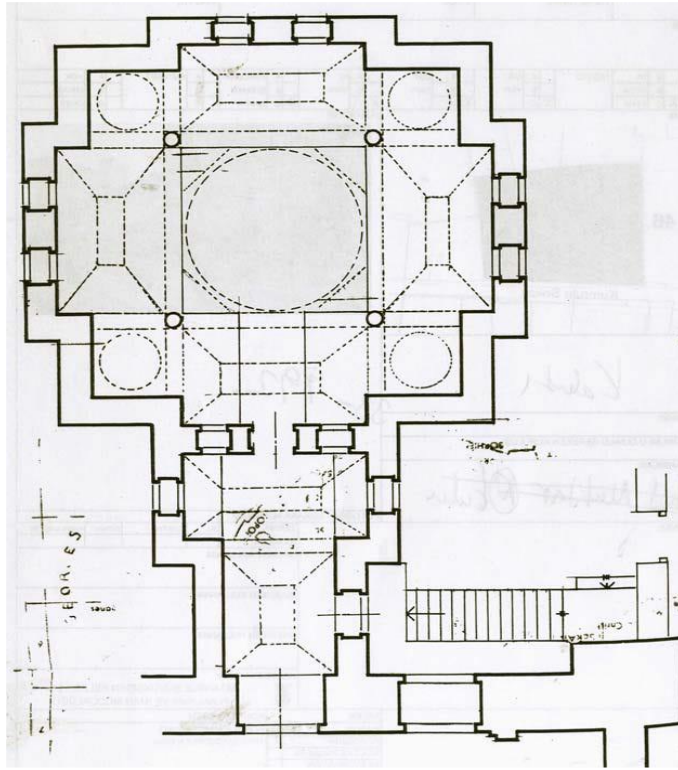

Resim 107. Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Güneybatı Cephesi, Giriş
(Karakaya, 2019)

Kubbeli olarak tasarlanan yapıda örgü malzemesi bir sıra taş iki sıra tuğladır. Kütüphanenin alt katı nemi önlemek amacıyla fevkani olarak tasarlanmıştır. Yapı avludan ve camiden giriş sağlanan koridor, okuma salonu ve okuma salonu ile giriş arasında bulunan sofadan oluşmaktadır. Kütüphane yapısının günümüze gelmiş özgün dolapları yoktur. Giriş bölümünün sağında, solunda ve karşı duvarlarında pencereler arasına kitap nişleri yerleştirilmiştir. Kütüphane merkezi kubbeli, kare planlı, iki katlı tek mekânlı ve dört sütunlu taşınan kubbeli bir birimden oluşmaktadır (Plan 22). Yapı, dört ayak ve dört kemer üstünde yükselen kare plan şemasının (Baldaken) köşelerine

haçvari dikdörtgen alanlar eklendikten sonra aynalı tonozla kapatılıp merkezi mekân oluşturulmuştur. Sekizgen kasnaklı pandantifli kubbe dört sütun ve dört kemerle taşınmaktadır. Ayna tonozlu yan bölümler üç taraftan dışarıya taşırılmıştır. Tonozlu mekânlar iki pencerelidir. Yapıda kubbenin çapı geniş ve yüksektir. Yapının planı tasarlanırken kapalı kare plan yerine üç yapraklı yonca tercih edilmiş, köşe tonozları, ortadaki kubbe kasnaklarını karenin dört köşesinden desteklemek amacıyla yüksek tutulmuştur (Eyice, 1950, s. 112-113; Ünsal, 1984, s. 102; Kubilay, 1998, s. 201).

Küçük kubbeli yan mekânlar daha alçak tutularak yapıya aşağıdan orta kubbeye doğru yükseklik kazandırılmış, caminin kitlesel hareketiyle uyum sağlanmıştır (Resim 108). İki katlı yapının cepheleri ve kubbe kasnağına birçok pencere açılmıştır. Pencerelemlerin çokluğu aydınlatma ihtiyacı için bir gereksinim olduğu kadar kitlesel görünümlü kütüphaneye hareket kazandırması bakımından önemlidir. Kitlesel oluşumda bölümlerin tamamı iki sıralı kirpi saçakla çatı hizasında sonlanmaktadır. Taş-tuğla almasıklığı ve kirpi saçaklar yapının dış duvarlarındaki tek süsleme öğeleridir (Soysal, 1999, s. 110; Budak, 2006, s. 223).

Plan 22. Fatih Camii, I. Mahmud Kütüphanesi Planı
(Ünsal, 1984, s. 119)

Resim 108. Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Güneybatıdan Görünüm
(Karakaya, 2019)

Fatih Kütüphanesi'nin üst katını oluşturan kubbeli bölüm, dış cepheye oranla oldukça süslüdür. Üst katı oluşturan kubbeli bölümün giriş kapısının tavanı dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılarak kalem işi ile bezenmiştir. Caminin ilk yapılışından sonra yenilendiği anlaşılan süsleme salbekli şemse motifinin uzatılmış biçimidir. Palmet ve rumilerin olduğu bu süsleme çerçeveyi sınırlandıran köşelerde tekrarlanmıştır (Resim 109).

Resim 109. Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Giriş Sofası
(Karakaya, 2019)

Kütüphane'nin okuma salonunda kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Kubbe kasnağında bulunan pencereler baklava biçimli alçı süslemelidir. Duvar ve tavanlar kalemşi ile bezelidir. Cephede ışıktandırma amacıyla yapılan pencereler revzenlidir (Resim 110). Pencere ve kemer dizisinin üstünde bitkisel süslemeler yer almaktadır. Her bir süsleme iç içe geçmiş birden fazla palmet motifinden oluşmuştur. Kıvrık dallar ve rumî motifi ile birbirine bağlanan palmetler, kubbe eteğindeki pencere sırası boyunca uzanmaktadır (Resim 111). Palmet motifli süsleme kompozisyonu kırmızı, sarı ve beyaz renklerle tasarlanmıştır. Ana mekânı örten kubbenin ortasında dairesel formlu, palmet motifleriyle bezeli bitkisel motiflidir. Daire formunu palmet dizileri meydana getirmektedir. Formu oluşturan palmet motiflerinin tepeliklerinde lale motifleri yer almaktadır. Ana kubbeyi taşıyan sütunlar altın yıldız bilezikli ve korint üslubundadır (Resim 112-113). Sütun başlıklarının köşelerinde volütler kullanılırken ara formlar deniz tarağı ve akant yapraklarıyla bezenmiştir.

Resim 110. Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Okuma Salonu
(Karakaya, 2019)

Resim 111. Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Kubbeden Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Resim 112. Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Sütun Başlıkları
(Karakaya, 2019)

Resim 113. Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi, Sütun Başlığı, Ayrıntı
(Karakaya, 2019)

Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi kuruluşundan günümüze çok sayıda onarım geçirerek gelmiştir. 1766 yılında gerçekleşen depremde kütüphanenin zarar gördüğüne dair Buyruldu Mecmuasında yer alan bilgi şöyledir:

“Merhûm ve mağfûrleh Ebû'l-feth Sultân Mehmed Hân aleyhü'l-rahmet ve'l gufrân hazretlerinin câmi'-i şerîfi ittisâlinde vâkı' kütübhânenin pây kemerleri vuku'bulan zelzele takrîbiyle halel-pezîr olup kubbeleri müşrif-i karîn-i inhidâm olduğuna binâen derûnunda mevcûd olan üç bin altı yüz kütüb-i nefisenin bir me'men mahalle vaz'ı münâsib olmağla imdi kütübhâne-i merkume binâ ve ta'mîr oluncaya dek yine Sultân Mehmed'de rahnedâr olmamış medrese otalarından bir bâb ota intihâb ve ma'rifetiniz ile kütüb-i merkumeyi ihrâc ve ta'dâd ve defterleriyle tatbik ederek ota-ı merkumeye vaz' ve temhîr ve muhâfazasına takayyüd ve ihtimâm eylesesiz deyu” (Önal, 2006, s. 140).

III. Mustafa döneminde gerçekleşen depremde kütüphanenin kubbe ve kemerlerinin zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Kitapların, Fatih Külliyesi'nde bulunan medreselere aktarılmasının buyrulduğu mecmuada yapılacak onarım veya masraflar hakkında bilgi verilmemiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında onarım geçirdiği anlaşılan kütüphane yapısının sonraki dönemlerde herhangi bir onarıma tabi olup olmadığına dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. 1956 yılında boşaltılan kütüphanenin kitapları Süleymaniye Kütüphanesine nakledilmiştir. Fatih Cami I. Mahmud Kütüphanesi, Cumhuriyet döneminde 1955, 1960 ve 1962'de Cahide Tamer başkanlığında çeşitli onarımlara tabi tutulmuştur. Gerçekleştirilen bu onarımların kapsamı hakkında bilgi bulunamamıştır (Kubilay, 1998, s. 203).

Kütüphane binasında 2007-2012 yılları arasında kapsamlı restorasyon çalışması yapılmış, restorasyon sırasında yıllar içinde bakımsızlıktan meydana gelen olumsuzluklar giderilmeye çalışılmıştır. Kütüphanenin bodrum katında yapılan çalışmalarda şap döşeme kaldırıldıktan sonra ulaşılan ve bozulduğu anlaşılan ahşap hatıllar kaldırılarak yeni bir ahşap sistem oluşturulmuştur. Çelik lama ve bulonlarla bağlantıları gerçekleştirilen ahşap alt sistemin üstü bodrum katın orijinal örtüsü horasan sıva ve tuğlayla örtülmüştür (Resim 114). Yapının Fatih Cami mihrabına bakan arka duvarında saçak hizasından başlayıp aşağıya doğru inen geniş çatlağın güçlendirme

çalışmalarından sonra özgün malzemesi kullanılarak dikiş yöntemiyle onarımı gerçekleştirilmiştir (Ocakcan, 2013, s. 129-142).

Resim 114. Bodrum Kat Döşemenin Altında Kurulan Ahşap Sistem
(Ocakcan, 2013, s. 132)

Aynı restorasyon kuzeybatı-güneydoğu cephesinde gerçekleştirilmiş burada oluşan yarıma tamir edilmiş, demir malzeme kullanılarak yapı desteklenmiştir (Resim 115). Bu cephede bulunan pencerede yarıma etkisiyle gerçekleşen bozulmalar düzeltilmiştir. Kütüphanenin kubbesinde çelik lamalarla gerçekleştirilen çemberleme sistemiyle güçlendirme yapılmıştır. Kütüphanenin uzun süre atıl kalması ve 1999'daki depremden kaynaklandığı varsayılan kuzeybatı tonozu ve kubbeyi taşıyan güneydoğu bölümündeki kemerin tamiri özgün malzemeyle onarılmıştır. Kütüphanenin kurşun olan örtü sisteminde gerçekleşen erime ve açılmalar, kubbe ve tonozdaki bozulmalara enjeksiyon ve dikiş yapıldıktan sonra çamur sıva ve horasan harcıyla onarılmış, kubbe üst örtüsü

yenilenmiştir. Yapının dış strüktüründe kullanılan tuğla-taş malzemedeki delikler, düşen parçalar ve çatlaklarda onarılarak, cephede oluşan kirlilik AB57 malzemesi kullanılarak temizlenmiştir (Ocakcan, 2013, s. 129-142).

Resim 115. I. Mahmud Kütüphanesi, Kuzeybatı-Güneydoğu Görünümü (2006)
(Budak, 2006, s. 235)

1999 depreminde büyük zarar gören Fatih Cami I. Mahmud Kütüphanesi'nin yıkılmasını önlemek amacıyla yapı içten ve dışarda ahşap ve demir gergilerle korunmaya alınmıştır. Uzun süre bakımsız kalan yapının 2007-2012 yılları arasında yapılan restorasyonun ön çalışmalarında binanın kuzeydoğu-güneybatı eksenlerinden ikiye ayrıldığı, bütün pencereleri söküldüğü için yapıda gerçekleşen tahribatın arttığı anlaşılmıştır. 2007-2012 restorasyonu sırasında yapının iç kısmında da önemli onarımlar yapılmıştır. İç bölümde dökülen sıvalar tüpleme yöntemiyle giderilmiştir. Sıvalarda gerekli onarımlar yapıldıktan sonra bozulan bezeme örnekleri restorasyon çalışmasında cami hariminde olduğu gibi renkler bir açık tonda olmak üzere onarımlar yapılmıştır. Özellikle merkezi kubbeyi taşıyan kemerler ve kubbeye geçiş pandantifleri

neredeyse tamamen yenilenmiştir (Resim 116-119). Kubbenin merkezinde bulunan kalem işi süslemelerden dökülmüş veya rengi solmuş bölümler aslına uygun olarak canlandırılmıştır (Doğan, 2013, s. 34-35).

Resim 116-117. Fatih Kütüphanesi Kubbeli Bölüm Restorasyondan Önce ve Sonra
(Doğan, 2013, s. 36)

Resim 118-119. Fatih Kütüphanesi Merkezi Kubbe Restorasyondan Önce ve Sonra
(Doğan, 2013, s. 36)

Fatih Cami, I. Mahmud Kütüphanesi inşa edildiğinde mimarisi ve kitap koleksiyonuyla vakanüvistler ve şairler tarafından benzersiz olarak tanımlanmıştır. Manzum eserinde müderris Haşmet Efendi, yapıda bulunan kitaplara değinirken, şair Nimet, kütüphane binasının cihanda benzeri olmadığını vurgulamış, yapıyı “nev-zemîn” olarak tasvir etmiştir.¹¹⁶ Vakanüvis İzzî Süleyman Efendi¹¹⁷ ve Şair Nimet’in aktarımlarından anlaşıldığı gibi kütüphane binası Fatih Cami medreselerinde mevcut kitapların korunması, âlim ve öğrencilerin kitap ihtiyacını karşılamaya yönelik inşa faaliyetidir.

Fatih Kütüphanesi şair Nimet’in vurguladığı “yenilik” kavramından uzaktır. Merkezi kubbeli olarak tasarlanan yapı, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yapılan Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesi’nin ileri aşamasını ihtiva eder. Merkezi mekânın kubbe, yanların tonozla, köşelerin küçük kubbeciklerle örtüldüğü baldaken biçimli yapılanma klasik Osmanlı camilerine gönderme yapar. XVIII. yüzyıl mimari üsluplarıyla (barok, rokoko) bağ kurmayan kütüphanenin mimarisi yüzyılın diğer kütüphaneleri (Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Murat Molla Kütüphanesi) için erken bir örnek olmuştur. XVIII ve XVII. yüzyılın diğer kütüphane yapılarının çoğunda olduğu gibi (Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi, Babıali, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi) taş-tuğla almasıyla örülmüştür. Nuruosmaniye Kütüphanesi gibi istisnalar dışarda bırakılırsa kural halini alan uygulamayla kitaplar nemden ve sıkça tekrarlanan yangınlardan korunmayı amaçlamış izlenimi verir.

Dıştan okunabilen plan şemasıyla strüktür ve mimari özellikleriyle Osmanlı klasizmini küçük değişikliklerle takip eden yapıda sütun başlıkları farklıdır. Taşıyıcı sütunların tamamı altın bilezikli, akant yapraklarıyla çerçevelemiş, madalyon, deniztarağı ve istirdye kabuklarıyla süslüdür. ¹¹⁸ XVIII. yüzyılda yaygın kullanılan bu tip sütun başlığının Fatih Kütüphanesi’ndeki örneğinde deniztarağı motif ve kıvrılarak volüt şekli alan yapraklar birlikte kullanılmıştır. XVIII. yüzyılda görülen bu biçimlenmenin

¹¹⁶ Ayr. bkz: Alkan, S. (2011). *Ni’met Divanı (İstanbul)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta. s. 266-267.

¹¹⁷ Ayr. bkz: İzzî Süleyman Efendi (2019). *İzzî Tarihi*. (Z. Yılmaz, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 119. s. 741-743.

¹¹⁸ XVII ve XVIII. yüzyıl kütüphaneleri hakkında genel değerlendirme için bkz: Soysal, Ö. (1999). *Türk Kütüphaneciliği* (c. IV). Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 292-413.

geç barok ve rokoko sanatlarında karşılığı yoktur.¹¹⁹ Saner (2005, s. 83) Osmanlı'nın dünya sanatına katkısı olarak değerlendirdiği sütun başlıklarının özgün bir dönüştürme örneği olduğunu ve kaynağını Romanesk-Gotik mimarlığında aramak gerektiğini belirtir. Fatih Kütüphanesi, Cağaloğlu Hamamı¹²⁰ ve Hacı Kemalettin Cami'inde görülen sütun başlıkları küçük değişikliklerle farklı işlevlere sahip yapılarda kullanıldığı görülmektedir (120-122).

Resim 120. Cağaloğlu Hamamı, Sütun Başlığı, 1742-1743
(Ünver, 2013, s. 591)

¹¹⁹ Ayr. bkz: Saner, T. (2005). Mimari Dönüştürmeler. S. Ögel (Edi.). *Sanat Defterleri: 9* (s. 82-83). İstanbul: Ege Yayınları.

¹²⁰ I. Mahmud tarafından Ayasofya Kütüphaesine gelir sağlamak amacıyla inşa edilen Cağaloğlu Hamamı manzum kitabesine göre H. 1154/ M. 1741'de yapılmıştır. Yapı mimari özellikleriyle dört eyvanlı ve dört halvet odalı planların değişik örneğidir. Mermer giriş kapısı, kare planı, soyunma odasında barok üsluplu şadırvan, duvarlara ve birbirine kemerlerle bağlanan dört sütunun yarattığı hareketlilik, volütlü ortası oval madalyonlu barok üsluplu sütun başlıklarıyla Avrupa mimarisine öykünmenin erken örneklerinden biridir (Eyice, 1996, s. 371-372).

Resim 121. Fatih Kütüphanesi, Okuma Salonu, Sütun Başlığı, 1742
(Karakaya, 2019)

Resim: 122. İstanbul, Hacı Kemalettin Cami, 1746, Sütun Balığı
(Ünver, 2013, s. 611)

4. 3. Galatasaray Mektebi I. Mahmud Kütüphanesi (1753-1754)

Sultan I. Mahmud, hükümdarlığının son dönemlerinde II. Bayezid'in (1481-1512) korucusu olduğu Galatasaray Mektebi'ne kütüphane yapmıştır. Galatasaray Mektebi'nde bu döneme gelene kadar hükümdarlar tarafından kitap vakf edilmişse de kitapların korunması, öğrenci ve hocaların yararlanması için bir kütüphanenin varlığı bilinmemektedir. Galatasaray Mektebi tarihsel süreç boyunca bir devamlılık göstermemiş, II. Bayezid döneminde Galatasaray Ocağı, cami ve içinde iki yüz kişiyi barındıran üç koğuştan oluşan bir kompleks olarak tasarlanmıştır. Koğuşların içlerinde birer hamam ve zabıt dairesi olarak kullanılan bölümler bulunmaktaydı. Kuruluşundan itibaren bazı dönemlerde aralıklarla açılıp kapanmıştır.¹²¹

Osmanlı sultanlarından I. Ahmed (1603-1617) ve III. Ahmed, mektebe kitap vakf etmiştir. III. Ahmed döneminde Galatasaray Mektebi'nde düzenlemeler yapılarak kurum canlandırılmaya çalışılmıştır. I. Mahmud, Fatih Külliyesinde olduğu gibi Galatasaray Mektebine de kütüphane yaptırarak burada eğitim gören öğrencilerin kitaplara erişimini kolaylaştırmış ve mektepte mevcut kitapların korunmasını sağlamıştır (Aynur, 2014, s.702; Uzunçarşılı, 2014, s. 291; Erünsal, 2015, s. 289).

I. Mahmud, Galatasaray'da kurduğu kütüphaneye çok sayıda kitap bağışlamıştır. Büyük kısmı klasik medrese kitaplarından oluşan bu koleksiyonun arasında: altı Kur'an, yetmiş beş tefsir, on iki tefsir haşiyesi, on kıraat kitabı, yüz kırk dokuz hadis, otuz beş fıkıh haşiyesi, feraiz ve fetva, on altı usul-ı fıkıh, kırk altı kelâm, otuz dokuz lügat, on üç sarf, seksen beş nahiv, otuz mantık, elli fıkıh, üç hikmet, altı maani, yüz elli edebiyat, yetmiş

¹²¹ II. Bayezid döneminde ilk olarak Galatasaray'a mektep ve darüşşifa yapıldı. Mektebe, İstanbul dışında devşirilip getirilen zeki, fiziği düzgün kişiler alındı. II. Süleyman döneminde eğitim kalitesi yükselttilerek Acemi Ocağı'na denk eğitim verildi. II. Selim (1566-1574) Galatasaray Ocağı'nı kaldırdı. III. Murad'ın tekrar açtığı ocağı, I. Ahmed dağıttı. XV ve XVI ve XVII. yüzyıllarda toplumsal ve siyasi gelişmeler Galatasaray Ocağı'nın kaderini şekillendirmiştir. III. Ahmed döneminde özellikle Sadrazam Şehit Ali Paşa'nın katkılarıyla ocak, Enderun'a öğrenci yetiştirecek konuma yükselmiştir. XIX. yüzyılda Tophane yangınında yok olan binanın yerine II. Mahmud (1808-1839) kargir yeni bir bina inşa ettirdi. Galatasaray Ocağı çeşitli değişiklikler ve işlevler kullanıldıktan sonra 1868'de Mekteb-i Sultani adını alarak eğitim işlevini korudu. Bina günümüzde Galatasaray Lisesi olarak hizmet vermeye devam etmektedir (Sakaoğlu, 1994, s. 367-368).

sekiz tarih, altı âdâb, yirmi matematik kitabı bulunmaktadır. Kütüphaneye vakf edilen kitapların toplam miktarı dokuz yüz birdir¹²² (Baykal, 1953, s. 110).

H. 1167-1168/ M. 1753-54'te Galatasaray Mektebi'ne yapılan kütüphane binası ve okuma salonu halkın çocuklarını göndermek istediği eğitim kurumu olarak ilgi görmüştür. Aileler çocuklarını Galatasaray Mektebi'nde okutarak gelecekte önemli kurumlarda görev yapmalarını ummuştur. Vasıf Tarihi'nde bu konunun üzerinde önemle durulmaktadır:

“Asitane-i saadette bazı kibar mücerred terbiye ve iktisab-ı maarif için eflâz-ı ekbatları olan evlâdlarını hezâr niyâz ile Galata Sarayı'na çerağ ettirip leyl-ü nehâr muhafazadan ve hallerini mülâhazadan salim olup maariften behrayâb olanları sevk-i kader ile Saray-ı Cedide alınıp filhakika ekseri derece-i istidatlarına göre feyizyâp ve günâ gün nânpâre ile âhar-il-ömr varesti-i kayd-ı ihtiyaç ve ıztırap olurlar idi. Ancak fakirülhâl olanları tahsil-i kadir olamayub kitabet ve kiraatte zahmet-keş ve kayd-ı istiare-i kütüb ile hali müşevveş olup âlât gerek etmeğe tahsil-i kemâlât vefkınca istidadı var ise dahi fikdan-ı âlet adem-i vusul-i matlaba illet olduğunu Padişah-ı atarid-finat nûr-i kerametle teferrüs edüp saray-ı mezkurde bir kütüphane ve derslane binasına ferman buyurup Büyük Oda mukabilinde bir mahall-i münasip tahsis ve esası tarsıs olunub üç mah zarfında itmamına karin ve irva-yi attaş için yemin ü yesarında iki adet çeşmesâr yapılip derslaneye Müderris tayin ve talebe-i ulûmun esbab-ı tahsilleri teshil ve tehvin ve filhakika bir eser-i cemil olup hâkan-ı zamanın defter-i hasenât ve cerayid-i âmâllerine serlâvha-i ünân olsa şâyândır”¹²³ (Ahmet Vasıf, 1246, s. 26).

Vasıf Tarihi'nde verilen bilgilerden anlaşılacağı gibi üst düzey aileler için Galatasaray Mektebi zamanın tercih edilen önemli eğitim kurumudur. I. Mahmud'un kurduğu kütüphane ve derslane binası “fakirülhâl” yani ekonomik durumu kötü olan ve kitaplara erişimde sıkıntı çeken ailelerin çocukları düşünülerek saray-ı mezkûrde (Galatasaray Mektebi) büyük oda karşısında kütüphane ve derslane kurmuş, Müderris atamıştır. I. Mahmud'un Galatasaray Mektebi'ne yaptığı kütüphaneye vakfettiği kitaplara dair bilgiler Vasıf Tarihi'nde şöyle belirtilmektedir.

“Galata Sarayı'nda bina olunan kütüphane hitam bulup rutubeti zâil ve adem-i te'sir muhatarası hasıl olup fûnûn-i müteaddiyeyi şâmil tertip

¹²² Ayr. Bkz: Cunbur, M. (1960). Onsekizinci Yüzyılda Bir Okul Kütüphanesinin Açılışı. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 8 (1,2), s. 4.

¹²³ Ayr. Bkz: İsfirdiyaroğlu, F. (1952). *Galatasaray Tarihi*. (c. 1). İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları. s. 268.

olunan kütüb-i sene-i mezkûre Muharreminin ikinci sept günü sepetlere vaz'olunup sandallar ile Tophane iskelesinden ihraç olundukta Galata Sarayı Ağası mecmu-ı Teberdârân ve Zabitan ile icra-yı resm-i istikbâl ve kütüb-i mezkûreyi alay ile kitaphaneye iysâl eyledikleri Silâhdar-ı hazret-i şehriyarî Ali Ağa ve kitaphane Hocası muhaddis Mehmet Efendi ve üç oda Hocası ve Şeyhulkurası ve Haremeyn Müfettişi ve Mütevelli ve kâtibi ve derse tayin olunan otuz nefer hülefâ ve Enderun gılman-ı birûn ve derûnu kütüphanede içtima ve tilâvete bed'olunan aşr-ı kur'ân-ı azimüşşâni gûş-i cân ile istima akabinde kütüphane Hocası tefsir-i Beyvazîden Fatiha-i şerife tefsirine başlayıp neşr-i dürer-i maânî ve keşf-i esrar-ı mesâni idüp duaya âğâz ve sâhib-ül hayrâta dergâh-ı uluhiyetten medet ve Tevfik niyâz eyledi. Kütüphanenin yemin ve yesârında olan çeşmesârın lülelerinden icra olunan şerbet-i sükker ile hâs u âm şirinkâm ve erbab-ı vezâyife ber-veçh-i pişin Muharrem aylığı verilüp cümlesi dua-yı baka-yı ömr-i şehinşâhiyi zeban devam eylediler” (İsfendiyaroğlu, 1952, s. 269).

I. Mahmud, Galatasaray içinde yaptığı kütüphane ve derslane binasının açılışına katılmamış, kütüphanenin kuruluşunda bir hafta sonra eserini hayırla anmak için kütüphane binasını ziyaret etmiştir.¹²⁴ Vasıf Tarihi'nde (c. 1, s. 26) I. Mahmud'un Galatasaray Kütüphanesi'ne gelişi ve gerçekleşen merasim şöyle tasvir edilmektedir:

“Müessis-i bünyan-ı hayrat-ı hassan olan Padişâh-ı zaman Galata Sarayı'na tahsil-i rıza-yı ilâh zımında vaz' buyurdıkları kütüb-i nefiseye nigâh kasdiyle şehri Muharremin sekizinci günü yevmi hamis Galata Sarayı'na devlet ve ikbâl ile azimet ve hin-i bina-yı kütüphanede makar-rı hümayun olmak üzere inşa olunan tahtı âlîbahta şeref ve ziyet virüp Saray hocaları tilâveti kur'ân ve dua-yı Padişâh-ı cihan ile iştilal ve cümlesi derya-yı birrü mekremet-i şâhânededen garfi nasib ihsan ve nevvâl oldular.” (Ahmet Vasıf, 1246, s. 26).

I. Mahmud, kütüphaneye vakfettiği kitapların korunması ve öğrencilere aktarılması için Galatasaray Mektebi'ne hafız-ı kütüb ve hoca atamıştır. Bu dönemde kütüphane ve derslanede görevli çalışanların maaşlarında artışa gidilmiştir. I. Mahmud, kütüphane ve derslane binasının yanı sıra Galatasaray Ocağı'nda bakımsızlıktan harap olan hastane binasını onarmış, Galatasaray Ocağı müdürüne Ağa Dairesi'ni yapmıştır. Galatasaray Kütüphanesi'nin kuruluşunu ve işleyişini aktaran müelliflerden bir diğeri Hammer'dir. Yeni inşa edilen ve yeni kitaplarla zenginleşen kütüphanenin açılış merasimi hakkında da bilgi vermektedir:

¹²⁴ Bkz: Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s. 294-295.

“Sultan tarafından Galata Sarayı yanında yeni inşa ettirilen kütüphane, eski saraydan alınan kitaplarla zenginleştirilip süslendi. İmparatorluk eski sarayından bu kitapların nakledileceği gün, Galata Sarayı ağası, bunları devralmak için bütün saray baltacıları ve subaylarının başında, imparatorluk eski Sarayı’na gitti. İmparatorluk Silahdarı, yeni kütüphanenin hocası, beyzadeler odasından üç hoca (profesör), Kur’an okuyucuları imamı, Mekke ve Medine dini vakıfları müfettişleri, kütüphanenin idarecisi ve katibi, bütün beyzadelerle otuz hoca yardımcısı, binanın büyük salonunda toplandılar ve Kur’an’dan on ayet okundu; hazır bulunanlardan biri, Kur’an’ın birinci suresini beydavi tefsirine göre izah etti. Bu vesileyle kütüphanenin sağında ve solunda yaptırılan çeşmelerden, bu binaya sık gelenlerin her an cismani ve zihni susuzluklarını giderebilecekleri anlatılmak isteniyormuş gibi, su yerine nefis bir şerbet aktı. Açılıştan altı gün sonra Sultan, Kur’an okunmasında hazır bulunmak üzere kütüphaneye gitti. Galata Sarayı kütüphanesine bu ziyareti, Sultan’ın halk arasında muhteşem görünüşlerinin sonuncusu oldu. Birinci Mahmud, saltanatını, biri Ayasofya, diğeri valide camilerine bağlı iki kütüphane kurmak suretiyle başlatmış, bunlar onun saltanatını, beyzadeler Galata Sarayı kütüphanesini açmakla sona erdi” (Hammer, 1966, s. 169)

Atâ Efendi Tarihi’nde (2010, s. 175) Sultan I. Mahmud’un Galatasaray Mektebi’nde H. 1167’de hastalar hamamını onardığını mektebe saray ağası dairesini yaptığını, Ayasofya ve Fatih Cami’inde olduğu gibi burada da bir kütüphane kurarak dersiam ve hafız-1 kütüpler atadığını yazar. Kütüphane binasının kapısının iki yanında çeşme bulunduğu, büyük oda olarak adlandırılan bölümün karşısında yer aldığı Atâ Efendi tarihinde tekrarlanmaktadır.

Galatasaray Kütüphanesi’nin işleyişi XVIII. yüzyılda yapılmış vakıf kütüphanelerinden bazı farklılıklar gösterir. Kütüphanenin yönetimi Galatasaray Mektebi’nde silahdar ve saray ağasına bırakılmıştır. Kütüphane’nin görevli kadrosu üç hafız-1 kütüb, Dersiâm, şeyhülkurrâ ve mektepte bulunan üç sınıf için üç öğretim görevlisinden oluşur. Günümüze gelmeyen yapının mimarisi hakkında Atâ Tarihi’nde bilgi verilmektedir:

“...Ayasofya ve Fatih cami şerifleri haremelerinde tesisine muvaffak oldukları kütüphanelere birçok kütübi nefisei diniyye ve edebiyeye ve hikemiyye ve hendesiyye vaz’ ve imlâ buyurdıkları sırada Galata Sarayı’na kârgir, mükemmel ve müzeyyen âlî bir kütüphane inşa ve birçok kütübi nefise vakf ve îta ve üç koğuş, hocalarının en eskisi kütüphane hocalığına...” (Tayyâr-zâde Atâ, 2010, s. 158).

Atâ Tarihi, kütüphane binasının mimari olarak Ayasofya ve Fatih kütüphaneleriyle benzer olduğunu vurgulamıştır. Yapının taş malzemeyle inşa edildiği ve mimarisinin mükemmel olduğu vurgulanmıştır. Kütüphanenin tarih manzumesi Seyyid Mehmed Hâkim Efendi (öl. 1184/1770) aittir. İki satırlık manzum eserin Türkçesi şöyledir: “*Hâkim harika bir tarih düşürdü, öyleyse yazın! Cömert Sultan Mahmûd bir kütüphane yaptırdı*” (Aynur, 2014, s. 704).

Galatasaray Kütüphanesi 1754’te kuruluşundan itibaren 83 yıl boyunca işlevini korumuştur. Sultan II. Mahmud, 1837 yılında Galatasaray Ocağı’nı, Mektebi Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne binasına dönüştürerek burada tadilat başlatmıştır. H. 1254/1838’de açılışını gerçekleştirdiği yeni binada kütüphane olarak hizmet veren bölüm kapatılmıştır. Galatasaray Kütüphanesinde bulunan kitapların 444’ü Ayasofya, 457’si ise Fatih Cami I. Mahmud kütüphanelerine aktarılmıştır (İsfendiyaroğlu, 1952, s. 3; Cunbur, 1960, s. 5).

4. 4. Nuruosmaniye Camii I. Mahmud Kütüphanesi (1749-1755)

Nuruosmaniye Kütüphanesi H. 1169/ 1748’de Çemberlitaş’ın kuzeybatısında, Cağaloğlu semtinde, Eminönü ilçesinde yapımına başlanan cami, medrese, imaret, kütüphane, türbe, hünkâr kasrı, sebil ve çeşmeden oluşan Nuruosmaniye Külliyesi’nin parçasıdır. I. Mahmud döneminde başlayan külliyenin inşaatı, Sultan I. Mahmud (öl. 1754) vefatı üzerine kardeşi III. Osman tarafından bitirilmiştir. III. Osman, külliye kendi adını vererek H. 1169/ 1755 yılında açılışını yapmıştır. Vakanüvist Şem’dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, III. Osman tarafından açılışı yapılan külliyenin, I. Mahmud döneminden miras kaldığını şu ifadelerle belirtmiştir:

“Mahmud Han bilâ veled fevt oldukta, derûnunda namaz kılınmayan mescid, emlâk hükmünde olup li-ebeveyn er karındaşı ve yerine câlis-i taht-ı hümayûn olan Sultan Osman Hazretlerine mirâsen intikâl etmekle iş-bu bin beş yüz altmış dokuz senesi Rebi’ül-evvel’in guresi olan (5 Aralık 1755) cuma günü edâ-i salât için Saray-ı Hümayûnda tertîp olunan ziyâfete...” (Şem’dânî-zâde 1978, s. 5)

Tarihi yarımada son büyük külliye olarak tasarlanan Nuruosmaniye Camisi’nin, bina emini Ahmet Efendi, mimarı Simeon Kalfa (Semyon) adlı Rum’dur. Camiyle benzer

mimari ve süsleme özelliklerine sahip olan kütüphanenin de mimarı büyük olasılıkla Simeon Kalfa'dır. Külliye'nin önemli bir parçası olan kütüphane binasının vakfiyesi H. 1169/ M. 1755 tarihlidir.¹²⁵

Vakfiyede yer alan bilgilere göre kütüphanenin personel sayısı bir nâzır-ı kütüb, altı hâfız-ı kütüb, altı mustahfız, üç bevvâb, bir mücellid ve bir ferrâş'tan oluşmaktaydı. Hafız-ı kütüblerin ikisi devamlı kütüphanede bulunurdu. 1169 Rebiül-Evvel'de (Aralık 1755) cami ile birlikte kütüphanenin açılışı yapılmıştır. Açılışında 5.031 ciltlik kitap koleksiyonu olan kütüphanenin kitap sayısı sonraki dönemlerde pek artmamıştır. Kütüphane binası cuma günleri dışında haftanın altı günü hizmet verecek şekilde düzenlenmiş, dışarıya kitap iare (ödünç) vermek yasaklanmıştır. Açılış saati diğer kütüphane yapılarında olduğu gibi gün ışığından faydalanmak için sabah güneş doğduktan sonra açılıp, gün batımı ile kapanmıştır (Erünsal, 1991, s. 100).

Çalışanların ücretlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. I. Mahmud'un kurduğu Fatih ve Ayasofya kütüphaneleri örnek alınarak Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin vakfiyesi düzenlenmiştir. Kütüphanenin okuma salonu ve hâfız-ı kütüb bölümünü birbirine bağlayan kapının üstünde Sihali Cevheri'nin H. 1169/ M. 1755'te yazmış olduğu dört satırlık kitabede (Resim 123) kamusal bir görevi yerine getirmiş olan padişah'tan övgüyle söz edilmiştir¹²⁶ (Kuban, 1954, s. 27; Kubilay, 1998, s. 218).

¹²⁵ Nuruosmaniye Kütüphanesinin vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Defter 03026 (/BOA/EV/MKT/03026/00047) yer almaktadır.

¹²⁶ XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul'da bulunan İtalyan Rahip G. Toderını, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin banisi olarak I. Mahmud'un kardeşi III. Osman'ı gösterir. Sihali Cevheri'nin tarih manzumesini padişahın kamusal alana yönelik hizmeti olarak değerlendirmiştir. Toderını, kütüphanede bulunan kitapların listesi, çalışma gün ve saatleri, kütüphanedeki eserlerin özellikleri ve yazarları hakkında detaylı bilgiler aktarmaktadır. Kimya ve Simya kitapları, parlak deriyle kaplanmış, renkli kılıflar içinde el yazmaları, Cassini, Taberi Tarihi, Tevrat, Zebur ve İncil'in Osmanlı Türkçesi ile tercümeleleri, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın yazdığı Kur'an Mushafları, ekseri çoğunluğu Arapça ve Farsça yazılmış ahlâk felsefesine ilişkin bilgi aktaran kitap, kitap yazarları ve el yazmalarına dair bilgiler Toderını'ni tarafından aktarılmaktadır (Toderını, 2018, s. 198-206).

Resim 123. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Hazine-i Kütüb Odasının Girişinde Kitabe
(Soysal, 1999, s. 141)

Nuruosmaniye Cami I. Mahmud Kütüphanesi hazine-i kütüb odasının girişinde yer alan dört satırlık kitabenin metni şöyledir:

“Şâh-ı kerem ismi câmi’u’l-Kur’ân-ı A’zam kim
Şereftir nüsha-i zât-ı behîni Âl-i’Osmân’a

Kitâb-ı dîn ü devlet Mecma’u’l-Bahreyn est
Vücudu şerh-i metîn-i ma’delettir dâd-h âhâna

Sezâ Tenvîr-i Ebsâr eylerse hâk-i-râhından
Taleb-kârân-ı ma’nî baksun Telvîh ü Tıbyân’a

Mutavvel, Cevdet a’tâfına mümkün değil Telhîs
Me’ânî, Bedî’, lutfi sığmaz Şerh-i Mîzân’a.

Değil âyât-ı şevket-nümâsına gencîde-i tefsir
Celâleyn-i Süyûtî serd ederse mehbit-ı İtkân’a

Sihâh-ı Cevherî mısra'ım hâkim olur târih

Ulu'l-elbâba cem'-i ders-i kudsîdir kütübhâne” 1169 (Hammer, 2011, s. 359).

Fatih, Ayasofya ve Galatasaray Ocağı kütüphaneleri için yazılan şiirlerde olduğu gibi Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin kitabesinde yapının emsalsiz oluşundan bahsedilir. Kütüphane binasının öğrenci ve ulema için önemli cem (toplanma) ve eğitim yeri olduğunu Cevheri eserinde vurgulamıştır. Kütüphane yapılarının sayısının arttığı bu dönemde özellikle yüzyılın sonunda söylendiği varsayılan destanlardan biri Nuruosmaniye Kütüphanesi'yle ilişkilidir. Destanda kütüphane binasında kullanılan mermerlerin tamamının beyaz oluşunda ve seyrine doyum olamayacağına şu ifadelerle değinilmektedir:

“Mermerleri cümle akdır
Her tarafından seyr it bakdır
Görenler tahsin idiyor
Resminin de misli yoktur.

Bir tarafa kitâb-hane
Köşeye düşmüş şahane
... ..” (Cunbur, 1969, s. 116).

Kütüphanenin okuma odasında yer alan kitaplar alfabetik sıraya göre a: Bayrampaşa kitapları, b: Nur-u Osmaniye kitapları, c: Yeni eserler birimi olarak üç bölüme ayrılmıştır.¹²⁷ Bayram Paşa kitaplığı, Kur'anı Kerim çoğunlukta olmak üzere Arapça ve Farsça eserlerden oluşmaktadır. Nuruosmaniye bölümü kitap koleksiyonunun en zengin olduğu bölümdür. Arapça el yazmalarının ağırlıkta olduğu bölümde, Türkçe ve Farsça el yazmaları bulunmaktadır. Bayrampaşa ve Nuruosmaniye bölümlerinde yer alan kitapların sayısı 5.000'i bulmaktadır, kütüphanenin kuruluşunda vakfedilen eserlerdir. Sultan I. Mahmud'un mührünü koyduğu kitaplar, III. Osman tahta çıktıktan sonra sildirmiştir, bazılarının ise üstünü kâğıtla kapatmıştır. Bu nedenle XVIII. yüzyıldan kalan kitapların tamamı III. Osman'ın mührünü taşımaktadır. Yeni eserlerin olduğu

¹²⁷Ayr. bkz: Türkay, C. (1974). İstanbul Kütüphaneleri. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XIII (74-76), s. 69-74.

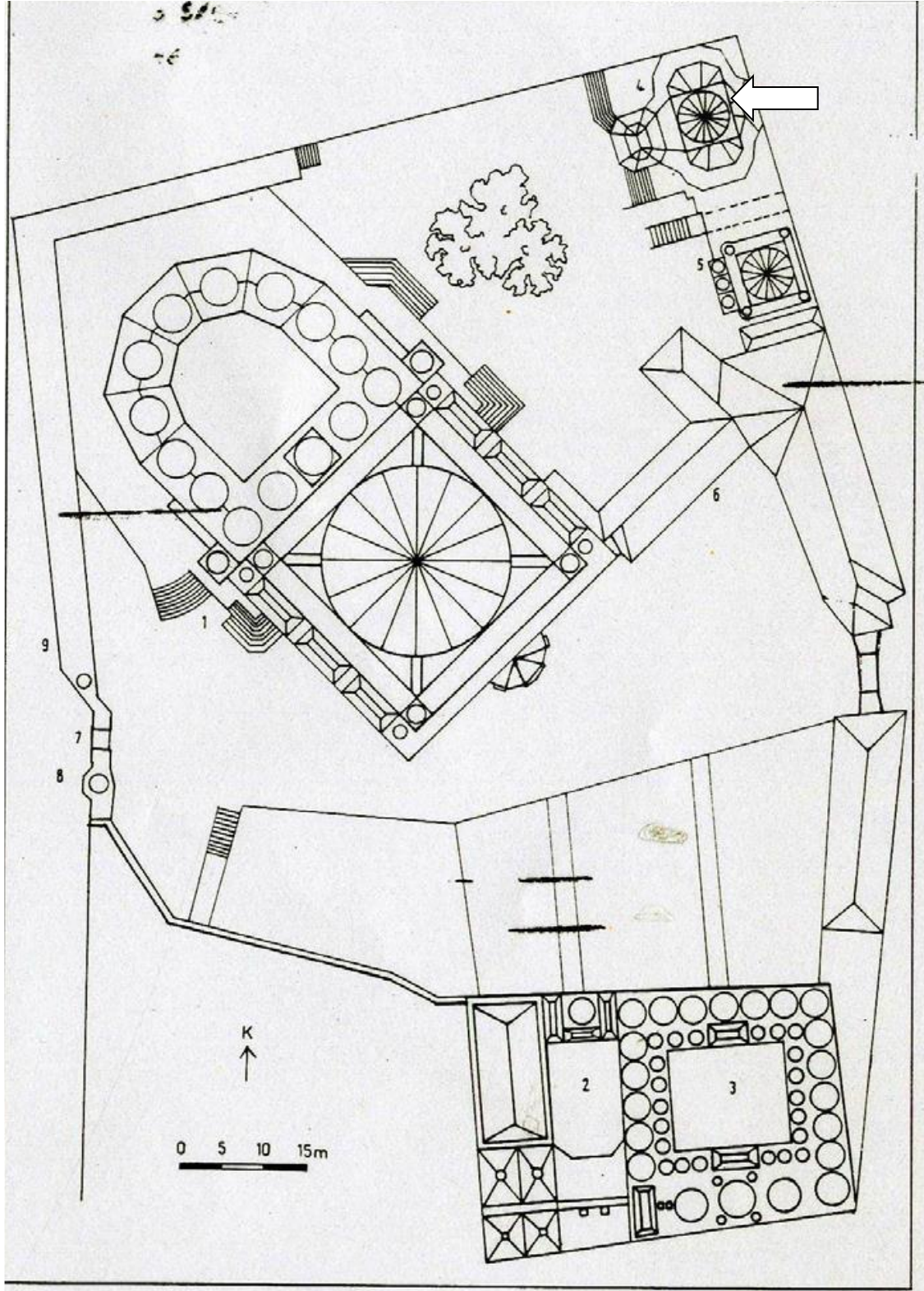
bölümde Arap ve Latin harfleriyle yazılmış 4.000’i aşan koleksiyonla birlikte kütüphanenin üç bölümünde yer alan kitapların sayısı 9. 000’den fazladır. 1781-1786 yılları arasında İstanbul’da bulunan İtalyan rahip Toderını (2018, s.199) kütüphanenin cuma günleri hariç açık olduğunu belirtmektedir.¹²⁸

Kütüphaneyi gören Toderını, yapının on dört köşeli, altı köşenin üstünden damarlı mermer on dört sütunun yükseldiğini ve çiçeklerle bezenmiş hoş bir kubbeyle örtülü olduğunu yazar. Kütüphanede mevcut kitaplarla ilgili bilgi veren Toderını, gömme dolapların kitaplarla dolu olduğunu ve dolapların nişler üzerinde bulunduğunu belirtmektedir. Nuruosmaniye Kütüphanesi’nde kimya ve simya kitapları, Cassini’nin astronomi tabloları, Taberî Tarihi, Tevrat, Zebur ve İncil’in tercümesi, Hz. Ali ve Hz. Osman’ın yazdığı Kur’an Mushafları, ahlak felsefesiyle ilişkili kitapların varlığını Toderını aktarmaktadır. Yazar, Nuruosmaniye Kütüphanesindeki kitap sayısını katalog kayıtlarına dayanarak 1.693 olarak vermektedir (Türkay, 1974, s.70-71; Toderını, 2018, s. 198-202).

Nuruosmaniye Kütüphanesi bağımsız bir yapı olarak caminin bulunduğu iç avlunun kuzeydoğusuna konumlandırılmıştır (Plan 23). Mimari özellikleri bakımından Nuruosmaniye Kütüphanesi, dört serbest sütunla taşınan merkezi kubbeli, çok kenarlı, çevre koridorlu, poligonal mekânlı ve bu bölüme bitişik hazine-i kütübten oluşan bodrum kat üzerinde fevkani yapıdır (Plan 24). Cami avlusuna göre yüksek bir plato üzerine konumlanan kütüphane binası daha etkileyici perspektif izlenimi verir (Resim 124). Nuruosmaniye Külliyesi’nin ek yapılarında olduğu gibi Barok özellikler kütüphanenin merdivenlerinden başlayarak etkisini gösterir (Ünsal, 1984, s. 103).

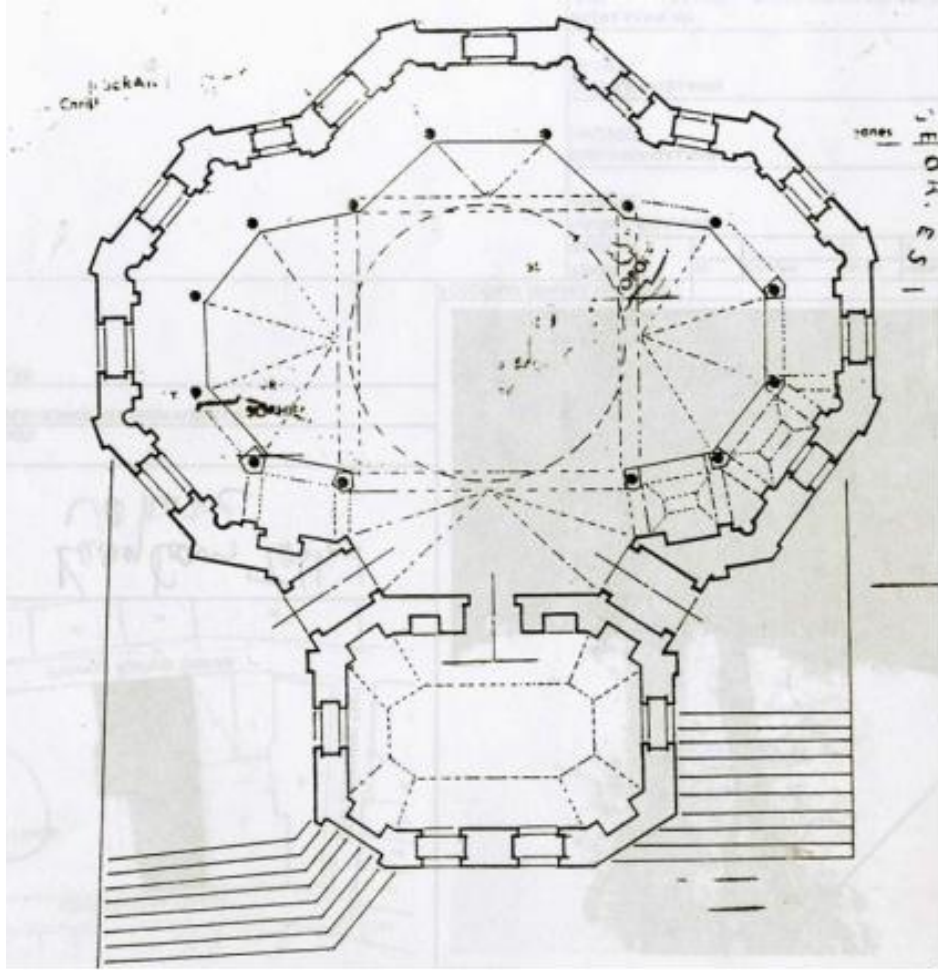
Kütüphaneye, hazine-i kütübün iki yanında bulunan ve dışarıya taşkın, kütüphanenin pahlı köşelerine yerleştirilen iki kapıyla giriş sağlanmıştır. Kütüphane girişleri konumlarıyla ana akstan kaçırılmış ve merdivenle ulaşılan kapıların konumları belirtilmemiştir. Simetrik yerleştirilen merdivenlerin basamakları yukarıya doğru daralır bu özellik asimetrik ve optik görünüş açısından barok düzenlemedir (Kubilay, 1998, s. 222; Budak, 2006, s. 253).

¹²⁸ Ayr. bilgi için bkz: Toderını, G. (2018). *Türklerin Yazılı Kültürü ve Türk Edebiyatı*. (M. S. Bekar, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi. s. 198-206.

Plan 23. Nuruosmaniye Külliyesi ve Kütüphanenin konumu

(Kuban, 1994, s. 572)

Plan 24. Nuruosmaniye Kütüphanesi Planı

(Ünsal, 1984, s. 112)

Yapının kuzey yönündeki kapısı “Hümayun Kapısı’dır. Kapının üzerinde yer alan kitabede yapının eğitim işlevini anımsatan “*Beşikten mezara kadar ilim talep ediniz*” yazılıdır.¹²⁹ Yedi basamaklı merdivenle ulaşılan kapı padişahın girişi için tasarlanmıştır. Saçak hizasına kadar mermer levhalarla kaplanmış, kesmetaş malzemenin kullanıldığı ana yapıdan bağımsız ve özellikle vurgulanmış izlenimi verir. Kapının sövelerinde kaide biçiminde düz mermer parçaya oturan ve sütun işlevine sahip pilastr, saçakta kıvrım yaparak sütun başlığı görevi görür (Resim 125). Güney cepheye yerleştirilen kapı genel kullanım içindir. Günümüzde de kullanılan kapıya dokuz basamaklı merdivenle ulaşılır. Hümayun Kapısı gibi basık yuvarlak kemerlidir. Kapının yanlarına

¹²⁹ Nuruosmaniye Kütüphanesi Hümayun Kapısı üzerinde yer alan kitabenin Osmanlı Türkçesi ve transkripsiyonu şöyledir: “*Utlubû'l- 'ilme mine'l-mehdi ilâ'l-lahdi*”- “*beşikten mezara kadar ilim talep ediniz.*” (Soysal, 1999, s. 136).

dikine konumlanan kartuş biçimli çerçevenin içi kabartma olarak natüralist çiçek demeti ve rumi bezeme yerleştirilmiştir (Türkay, 1974, s. 70; Koç, 1994, s. 104; Kubilay, 1998, s. 222-225).

Resim 124. Nuruosmaniye Kütüphanesi Genel Görünümü
(Karakaya, 2019)

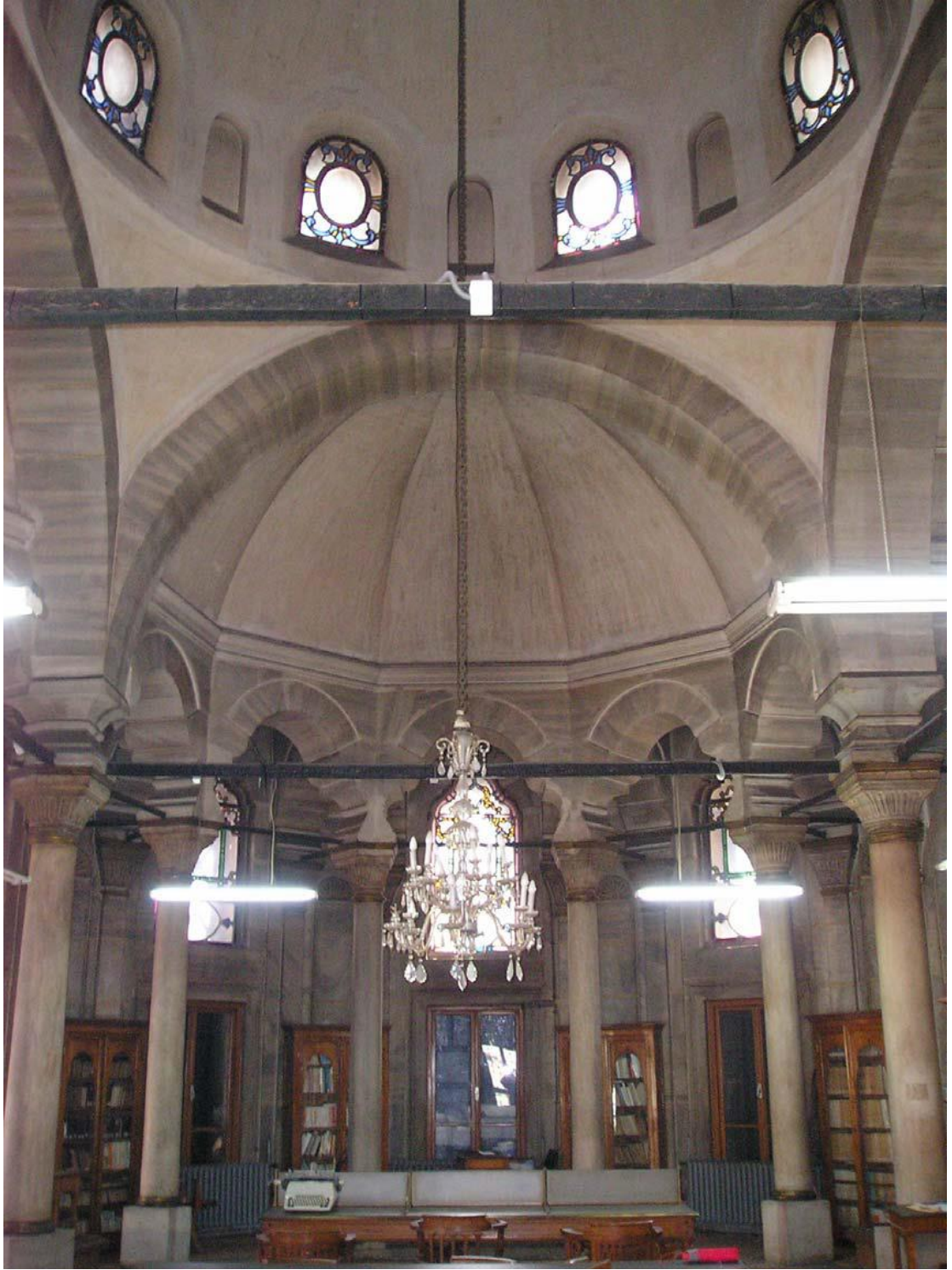
Resim 125. Nuruosmaniye Kütüphanesi Kuzey Kapısı (Hümayun Kapısı)
(Karakaya, 2019)

Kütüphanenin okuma salonu kırık çokgenlerin oluşturduğu yonca yaprağı biçiminde plan şeması özelliğinde olup, yaklaşık 16 m uzunluğunda ve 11.50 m derinliğindedir. Dört ayağa oturan baldaken ve dört tarafa açılan eyvanlardan oluşmuştur. 12m yüksekliğindeki merkezi kubbe dört serbest sütunun taşıdığı dört kemere oturmaktadır (Resim 126). Kubbe geçiş elemanı pandantiftir, kuzey ve güney bölümlerinde dilimli iki yarım kubbe ile desteklenmiştir (Resim 127). Kubbenin çevresi, taşıyıcı dört sütun dâhil akantüs yapraklarıyla süslenmiştir. Kütüphanenin okuma salonundan geçilen hazine-i kütübün mermer giriş kapısında Cevheri'nin dört satırlık manzum kitabesinin üstünde ortası oval madalyonlu, barok kıvrımların oluşturduğu bitkisel süslemeli tepelik yerleştirilmiştir. Bir bakıma Barok uygulamanın maniyerist anlam kazandığı ölçülerde abartılı bir hava sezinlenilmektedir (Kubilay, 1998, s. 226, Budak, 2006, s. 255).

Resim 126. Nuruosmaniye Kütüphanesi Merkezi Kubbe

(Budak, 2006, s. 267)

Resim 127. Nuruosmaniye Kütüphanesi Okuma Salonu
(Budak, 2006, s. 265)

Okuma salonunun orta bölümündeki baldakenin çevresi dört yönden yonca yaprağı biçiminde açılan eyvanlar çokgen biçimlidir. Okuma salonundaki bu uygulama örtü ve

düşey taşıyıcılar vasıtasıyla mekânda çekirdek ve çevre koridoru gibi birbirine geçen-akan şeklinde hareketli iki barok alan oluşturmuştur. Yapıda barok etkiyi güçlendiren diğer unsurlar çokgen planlı okuma salonunun duvarlarına açılan pencerelerden sızan ışık doğrultuları mekânın aydınlatılmasında değişkenlik çizgisi yaratır. Çekirdek bölümle çevre koridorunu ayıran kemerlerin “C” “S” kıvrımlı karınları okuma salonunun barok etkilerine örnek olarak verilebilir. Dönem kütüphaneleri haftanın belirli günleri gün doğumundan gün batımına kadar açıktır (Türkay, 1974, s. 70-71; Öngül, 1990, s. 142-143).

Doğal ışıktan yararlanmak için çok sayıda pencereyle aydınlatılmışlardır. Nuruosmaniye kütüphanesi'nin okuma salonu kubbe kasnağında küçük alçı şebekeli, vitray bezeli sekiz yuvarlak kemerli, niş biçiminde sağır pencerelerle aydınlatılmıştır. Yapının kırık yüzeylerinde bulunan 22 pencereyle birlikte yaklaşık 30 pencereden alınan ışıklı aydınlatılmıştır (Kubilay, 1998, s. 222-225; Budak, 2006, s. 254).

Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin okuma salonuna dışardan eklenmiş izlenimi veren hazine-i kütüb 6.30 × 4.85 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Köşeleri pahlı olan dikdörtgenin örtü sistemi aynalı tonozdur (Resim 128). Hazine-i kütüb biriminin pahlanmış dikdörtgen planında barok etkiler görülür. Yapının dört köşesine yerleştirilen nişlerle daha ferah bir alan yaratılmıştır. Nişlerle genişletilen mekânda birer, avluya dönük cephede ikişer toplam dört pencere ile aydınlatılmıştır (Koç, 1994, s. 104).

Mermer sövelerle çerçevelenen dikdörtgen biçimli pencereler, kesmetaştan sivri kemerlidir (Resim 129). Hazine-i kütüb bölümünde dikdörtgen zemine oturan ahşap malzemedен yapılmış kitap dolabı yer almaktadır. Kütüphanenin zemin döşemesi XVIII. yüzyıldaki genel eğilime uygundur. Zemin halı, hasır ve kilimle örtülüdür. Oturmak için minder veya şilte, okuma masası olarak da rahleler kullanılırdı. Kütüphane binasını ısıtmak için bakır mangallar kullanılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yapıya masa ve sandalye konularak kütüphane olarak hizmet vermeye devam etmiştir (Öngül, 1990, s. 143).

Resim 128. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ayna Tonozlu Tavan
(Budak, 2006, s. 268)

Resim 129. Nuruosmaniye Kütüphanesi Pencerelerinin Dışarıdan Görünümü
(Karakaya, 2019)

XVIII. yüzyılda inşa edilen kütüphaneler benzer mimari özellikler taşır. Zeminden kısmen yükseltilmiş bodrum kat üzerinde okuma bölümü ve hafız-ı kütük odası (kitap odası) kütüphane mimarisi için genel bir uygulama olduğu söylenebilir. Temel inşaat malzemesi olarak taş tuğla kullanılırken, yapıların süslemesi bani ve sanatçının isteği doğrultusunda şekillenmiş izlenimi verir.

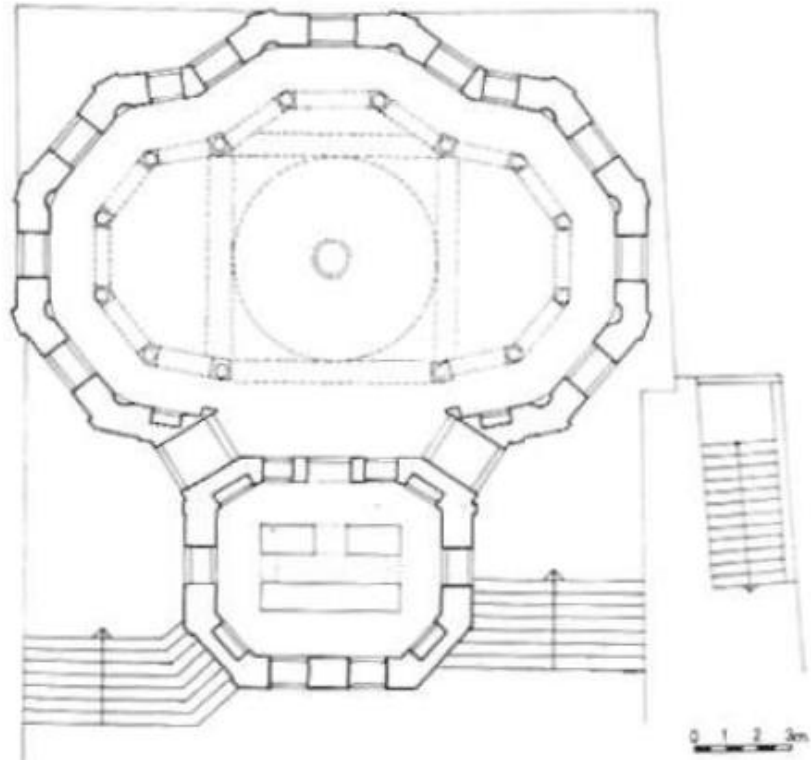
XVIII. yüzyılda bu mimari uygulamanın dışına plan özellikleriyle çıkan iki yapı, Atıf Efendi Kütüphanesi (1741) ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'dir (1749-1755). Atıf Efendi Kütüphanesi için Pienza Katedrali'nin model alındığı belirtilmektedir¹³⁰ (Saner, 2005, s.81). Nuruosmaniye Kütüphanesi ile Roma S. Carlo all Quattro Fontane Kilisesi'nin (1634) plan benzerliği ise daha ileri bir uygulamadır (Plan 25-26). Kilisenin elips kubbeye örtülü merkezi mekânı, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde olduğu gibi uzun aksta diğer bölümlerden daha derindir.

Nuruosmaniye Kütüphanesi okuma salonunda mekânın sütunlarla çevrilmesi ve salonun yanındaki dikdörtgen alanın varlığı kilisedeki uygulamayla birebir örtüşmektedir. Mimari dönüşüm veya esinlenme olarak algılanabilecek benzerlik, okuma salonun merkezi kısmında uygulanmamıştır. Kütüphane'de merkezi alanın eliptik yerine dairesel kubbeye örtülmüş olması, sütunların serbest oluşu, S. Carlo all Quattro Fontane Kilisesi'den farklıdır (Şahin, 2009, s. 242).

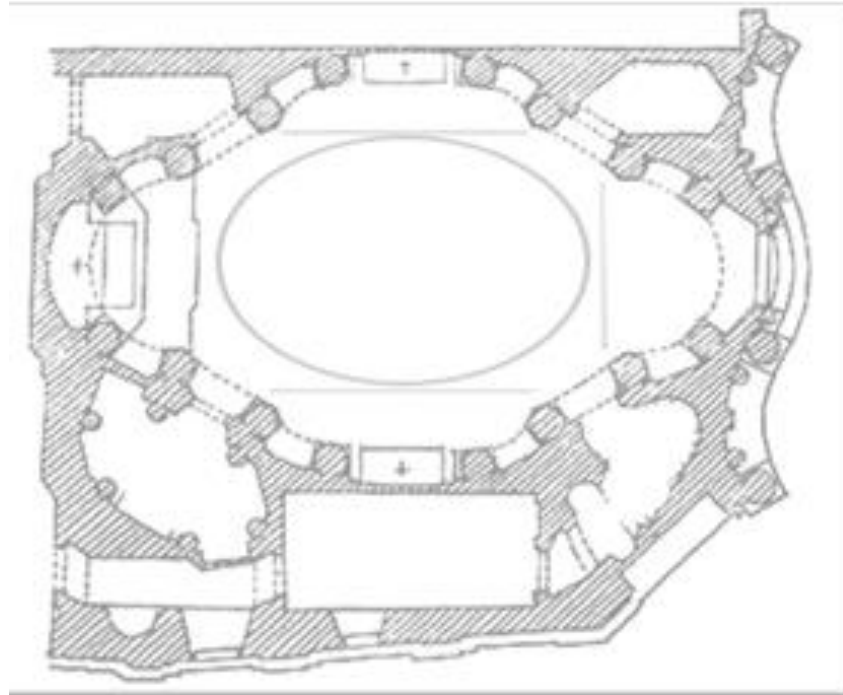
Genel mimari özellikleri Nuruosmaniye Külliyesi ile uyumlu olan kütüphane yapısı ve kilise arasındaki benzerlik, I. Mahmud'un kilise planlarına benzeyen bir yapı inşa etme isteğini dillendiren Dallaway'ın söylemlerini akla getirmektedir.¹³¹ Mimari ve sanatçıların genel anlamda Barok ve Rokoko uygulamalarında dini yapılara kıyasla sivil yapılarda daha rahat olduğu anlaşılmaktadır. Nuruosmaniye camisinin harim bölümlerinde Barok uygulamanın tesiri oldukça sınırlıdır. Külliyenin ek yapılarını oluşturan sivil yapılarda iç ve dışta yabancı tesirlerin etkisi daha yoğundur.

¹³⁰ Saner, T. (2005). *Mimari Dönüşümler*. S. Ögel (Edi.). *Sanat Tarihi Defterleri: 9 (79-92)*. İstanbul: Ege Yayınları.

¹³¹ Ayr. bilgi için bkz: Dallaway, J. (1797). *Constantinople Ancient and Modern*. (T. Bensley, Yay.). London. s. 62.

Plan 25. Nuruosmaniye Kütüphanesi Planı
(Koç, 1994, s. 104)

Plan 26. Roma S. Carlo all Quattro Fontane Kilisesi (1634-1682) Planı
(Şahin, 2009, s. 242)

DEĞERLENDİRME-SONUÇ

Otuz beş yaşında, Patrona Halil İsyanı (1730) sonrasında tahta çıkan yirmi dördüncü Osmanlı padişahı I. Mahmud'un iktidarı, XVIII. yüzyılda görülmeye başlanan yenilik ve değişimin yaşandığı dönemin ilk yarısını kapsar. Tez çalışmamız, III. Ahmed döneminde başlayan değişim çabalarının isyanla noktalanmasıyla oluşan kaotik ortamda, I. Mahmud'un şehzadelik döneminden başlayarak ölüm tarihi 1754 yılına gelinceye kadar yaşanan gelişmeleri “süreklilik” kavramı içinde incelemektedir.

Tez çalışması hazırlanırken dönemin siyasi ve kültürel gelişmelerinin belirlenmesi amacıyla, I. Mahmud dönemiyle ilgili araştırmalar, dönem kaynakları ve kitabeler incelenmiş, Sultan'ın baniliğini yaptığı eserlerin saptanması amacıyla başkent ve Taşra'daki eserlerin listesini sunan kitaplar, ansiklopediler, makaleler, monografik çalışmalarla birlikte sınırlı sayıda arşiv belgesi derlenmiştir. Araştırmalar sonucunda, I. Mahmud'un yirmi yedi yıl süren kafes hayatı, kafeste şekillenen kişilik yapısı, ilgi duyduğu sanat biçimleri ve banilik faaliyetleri tespit edilip kronolojik sıralama gözetilerek değerlendirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, XVII. yüzyıl sonlanırken Viyana'dan alınan yenilgi (1683) ve Karlofça Antlaşması'nın (1699) toprak kayıplarıyla XVIII. yüzyıla girmiştir. Yüzyılın başında Edirne Vak'ası'yla (1703) sarsılan imparatorluk, 1718'de bir kez daha sınırlarını daraltan Pasarofça antlaşmasından sonra, diplomatik ilişkilere ağırlık vereceği bir dünyanın kapılarını aralamıştır. III. Ahmed ve Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın öncülük ettiği yeni diplomatik anlayış, elçiler aracılığıyla Avrupa'yı tanımayı amaçlamıştır.¹³² Ancak izlenen siyasi politikanın XVIII. yüzyılın Osmanlı'sında karşılık bulduğu söylenemez. “Akıl Çağı”nı yaşayan Avrupa karşısında Osmanlı “aydın”ın önerisi Kanuni Sultan Süleyman'ın, “Altın Çağı”¹³³na dönüş olmuştur.

¹³² III. Ahmed'in yirmi yedi yıl süren iktidarında, 1719'dan itibaren Viyana, Fransa, İran ve Rusya'ya elçi gönderilmiştir. Fransa'ya 1720-1721'de gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi hariç elçilerin görevi barış antlaşmaları ve mali konulardaki antlaşmazlıkları gidermeye yöneliktir (Unat, 1992, s. 52-64).

¹³³ Osmanlı ulema sınıfı değişen dünyanın dinamizmine ayak uyduramamıştır. XVI ve XVII. yüzyıllarda Gelibolulu Mustafa Ali, Koçi Bey ve Kâtip Çelebi'nin bozulan devlet düzeni karşısında önerileri geçmişi; Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlık yıllarını canlandırmaktır. XVIII. yüzyılda Thomas Mouros

Coğrafi keşifler, silah teknolojisinin değişmesi, Avrupa'nın deniz aşırı yayılması ve "ulus devlet" düşüncesinin filizlenmesi geriye dönüşü mümkün kılmadığı gibi Osmanlı'yı yeni arayışlara mecbur kılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılı sultanların "Dönüş Çağı" olarak adlandırılır.¹³⁴ 1703'te tahta çıkan III. Ahmed yarım asırlık bir dönemi kapatarak mahiyeti ile birlikte Edirne'den başkent İstanbul'a dönmüştür.¹³⁵ Uzun süren savaşlar 1718'de Pasarofça Antlaşması'yla sonlanmış ve III. Ahmed'in damadı ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın öncülük ettiği diplomasi ağırlıklı yeni dönem başlamıştır. Padişah ve sadrazamın gelişim ve değişime ilgisi, Osmanlı sisteminde yaygın olan görüşe, kadimden gelene aykırı iş yapılmaması, Tanrı tarafından konulduğu düşünülen "nizam" ve "âlem" in değiştirilemeyeceği, asıl olan değişme, evrim ve ilerleme değil, "denge"dir. Denge adaletle sağlanmalı bunlara aykırı her şey "ihtilal ve anarşiyi" doğurur gibi "geleneksel" anlayışın baltalanması olarak algılanmıştır (Berkes, 1978, s. 30).

Geleneğin kabuklarını kırmaya yönelik reformist adımların ilki Sadrazam İbrahim Paşa'nın¹³⁶ Batı'yı tanıma arzusuyla Fransa'ya gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin (1720-1721) dönüşüyle gerçekleşmiştir. Osmanlı'da matbaa kurulmuş, Batı tipi askeri örgütlenme, talim ve eğitim ordunun yeniden yapılandırılmasında örnek alınmaya başlanmıştır. Avrupa'yla ilişkiler askeri ve teknik alanlarla sınırlı kalmamış, Batı'nın yaşam biçimi, Osmanlı sarayı ve seçkin zümrelerce taklit edilmiştir (Mardin, 1991, s. 157-158). Kişisel refah odaklı bu anlayışı geleneksel yaşamlarına tehdit olarak algılayan alt ve orta sınıflar, lâle zevki ile günlük sorunlarının çözümü arasında bağ

İngiltere'de, "Ütopya"yı yazarken çağdaşı Defterî Sarı Mehmet Paşa'nın, "Nesayih-ül Vüzera v'el-Ümera"sı mali ve siyasi alanda şiddetli eleştiriler içerir ama çözüm önerisi selefleriyle aynıdır. Geçmişin anılarına dönüp ortaçağ ahlakını diriltmek (Ülken, 2013, s. 12-13).

¹³⁴ Peker, A. U. (2005). *Return Of Sultan: Nuruosmâniye Mosque and the Istanbul Bedestân*. Published by Edizioni Plus: Pisa University Press. s. 139-157.

¹³⁵ III. Ahmed'in selefi II. Mustafa yaklaşık dokuz yıl süren iktidarının sadece sekiz ayını İstanbul'da geçirmiştir. Edirne'nin elli yıllık, "başkent" konumu III. Ahmed'in saray halkıyla birlikte İstanbul'a dönüş yapmasıyla noktalanmıştır (Sakaoğlu, 2000, s. 314-316).

¹³⁶ Ayr. bkz: Shaw, S. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (M. Harmancı, Çev.). İstanbul: E Yayınları Tarih Dizisi. s.318-319.

kuramamış ve Patrona ayaklanmasıyla (1730) Sultanı tahtından, İbrahim Paşa'yı canından etmişlerdir.

Oluşan kaotik ortamda 35 yaşında tahta çıkan I. Mahmud, sakin kişiliğiyle bilinir.¹³⁷ 1730'da İstanbul'da bulunan Venedik elçisi G. Emo, "yeni sultanın Topkapı Sarayı'nın penceresinden isyancıları selamladığı ve İstanbul halkına güven verdiğini" aktarmaktadır.¹³⁸ Topkapı Sarayı'nda 27 yıl gözetim altında tutulan I. Mahmud'un eğitimi ve uğraş alanları bütün Osmanlı sultanları için yazılanlarla benzerdir (Sakaoğlu, 1999, s. 386 Özcan, 2004, s. 193-194).

Reformcu bir sultan olarak tanımlanmayan I. Mahmud'un iktidarının ilk yılları Rusya, Avusturya ve İran'la yaşanan savaşlarla geçmiştir. Belgrad'ın yeniden alınması (1739) gibi geçici başarıların yaşandığı dönemi Hammer (1968, s. 172), diplomasinin son parlak devri olarak tanımlamaktadır. Annesi Saliha Sultan ve Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nın etkisinde kalan sultanın başarısı, dönemin önemli bürokrat ve devlet adamlarının yetkinlikleriyle gerçekleşmiştir. Topal Osman Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Mevkufatçı Mustafa Paşa gibi vezirler, Rusya, Avusturya ve İran'la yapılan antlaşmaları hazırlayan Mehmet Ragıp Paşa, Fransa, Rusya ve İsveç'e elçi göreviyle giden Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Said Efendi'nin başarılı politikaları, I. Mahmud'un saltanatını 1739'dan itibaren toparlanma ve barış dönemi olarak tanımlamayı mümkün kılmaktadır.

Kazanılan anlık zaferlerin Osmanlı yöneticilerini yenilik yapmak zorunda bıraktığı bu yüzyılda teknolojik açıdan ilerde olan Batı kurumlarının devşirilmesini gerekli kılmıştır. Genellikle askeri amaçlı olan kurumlardan Hendesehane ve Humbarahane (1734-1740) kurulmuştur. Comte De Bonneval'in eğitim verdiği kurumlarda yetişen askerlerin başarılı olmaları sebebiyle yeniçeri ve ulema sınıfından kişilerin baskılarıyla

¹³⁷ Lady Montegu, 17 Mayıs 1717'de Edirne'den Rahip Conti'ye yazdığı mektubunda halkın, III. Ahmed'i zalim olarak tanımladığını belirtir. O sıralarda henüz 21 yaşında olan Şehzade Mahmud'un gelecek için umut uyandırdığını aktarmaktadır (Montagu, t.y, s. 90).

¹³⁸ Patrona İsyanı sonrası Venedik elçilerinin gözüyle aktaran L. M. Shay, "dış politikada İran'la yaşanan sorunlara ek olarak isyanın nedenini III. Ahmed ve vezirlerin aç gözlülüğüne bağlar.' G. Emo, İbrahim Paşa'nın serveti için herkes bahçesinde bu büyüklükte bir turp yetiştiremez' ifadelerini kullanıyor. Sultan I. Mahmud, III. Ahmed ve sadrazamın bıraktığı hazineyi yeniçerilere dağıtarak sükûneti sağlamış ve gelecek için halkta hayırlı beklentiler bırakmıştır." (Shay, 2009, s. 36-37).

kapanmıştır. Kuban (2006, s. 132), Osmanlı'nın geleceğini Avrupa'da arayan I. Mahmud'un desteklediği çağdaş kurumların, III. Mustafa ve III. Selim döneminde kurulan Mühendishane-i Berri ve Mühendishane-i Bahri Hümayun'un temellerini oluşturduğunu belirtmektedir. Sadece orduyu modernleştirmek ve gelişmiş silah teknolojisine sahip olmanın devleti içinde bulunduğu acizlikten kurtaracağı yanlısının ilk evreleri olarakta, “modern” kurumları değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Devlet yönetiminde ve izlenen politikayla III. Ahmed'ten farklılık gösteren I. Mahmud'un iktidarı, kültür ve sanatta önceki dönemin uygulamalarını devam ettirmiştir. 1727 yılında kurulan matbaa çalışmaya devam etmiştir. III. Ahmed döneminde Levni ile resim alanında yaşanan değişim belirtileri, Abdullah Buhari'nin çalışmalarıyla bir adım ileriye taşınmıştır. Sanat ve kültür alanında yaşanan üretken ortamın hazırlayıcısı başta I. Mahmud olmak üzere üst düzey devlet yöneticileridir. Selefî gibi I. Mahmud sanat ve sanatçıyı korumuştur. XVIII. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Fransız Şair Andre Chenier annesinin 1778'de *Mercure de France* yayınlanan mektubunda I. Mahmud'u: “*Resmî, musikiyi ve şiiri severdi. Yaşadığı sürece, bütün sanatlar Türkiye'de bir koruyucu bulmuştu...*” (Arel, 1975, s. 49).

Edebiyat, şiir, nev-bahar ve lâle eğlenceleriyle özdeşleşen, Boğaz ve Haliç kıyılarına yapılan köşk ve kasırlarda, Eyyam-ı sayf denilen kıyı ve deniz sefalarıyla betimlenen Lâle Devri, I. Mahmud'un¹³⁹ iktidarında tekrarlanmakla birlikte sultanın halkın refahını yükseltmeye yönelik politikalar izlediği görülmektedir. III. Ahmed döneminde başlayan ve halka yönelik belediyeçilik faaliyetleri olarak değerlendirilebilecek projeler tamamlanarak kentin kıyı kesimi Yeniköy'den Kasımpaşa'ya uzanan hat boyunca tatlı suya kavuşmuştur (Şem'dânî-zâde 1976, s. 30). Sultan, hanedan üyeleri, sadrazam ve yeniçeri ağalarının girişimleriyle kırktan fazla çeşmenin yapımı gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁹ XVIII. yüzyılda İstanbul'da bulunan Fransız tüccar ve seyyah J. N. Flachat: “Topkapı sarayının avlusuna tahtadan iskeleler kurulurdu, bu iskelelere lâle dolu vazolar, lambalar ve kuş kafesleri yerleştirilirdi. Bu kurgularla, piramit, kule ve kemer biçiminde çiçek istifleri meydana getirilerek, ‘bütün bunların yarattığı hayali görüntülerle’ seyirciler kendilerini bir masal dünyasında hissedirdi” şeklinde aktarmaktadır (Arel, 1975, s. 42).

¹⁴⁰ Taksim suyu tesislerinin tamamlanması, suyun ulaştığı bölgeler, masrafları ve açılış vesilesiyle düzenlenen tören hakkında detaylı bilgi veren Mehmet Suphi Efendi, su tesislerinin mesleklerinde yetkin

Osmanlı mimari anlayışında “yeni” olana karşı merakın somutlaştığı ilk örnekler çeşme yapılarıdır. XVIII. yüzyılda inşa edilen çeşmeleri mimari özellikleri açısından 1740’tan önce ve sonra olarak iki ayrı sınıflandırma yapmak yanlış bir tanımlama olmayacaktır. Mimari “dönüştürme”nin Osmanlı için 1740’a kadar esin kaynağı hem Doğu hem Batı’dır. Bab-ı Hümayun III Ahmed Meydan Çeşmesi (1728-1729), Üsküdar III. Ahmed Çeşmesi (1728), Tophane Meydan Çeşmesi (1732), Azapkapı Saliha Sultan Çeşme ve Sebili (1732), Hekimoğlu Ali Paşa Çeşme ve Sebili (1734-1735), yapılarında mermer yüzeylerin rölyeflerle doldurulması, tüm cephelerin boşluk bırakılmaksızın bezenmesi, XVII. yüzyıl Hint-Moğol mimarisinin oyma panel ve kartuşlarını anımsattığını Saner (1999, s. 35-48) belirtmektedir.

1740’ta inşa edilen Mehmet Emin Ağa Çeşme-Sebili’nden itibaren mimari biçim ve motiflerin kaynağı Avrupa olmaya başlamıştır. I. Mahmud’un, baniliğini yaptığı on çeşmeden 1748 tarihli Beşiktaş/Maçka’daki yapının “C” “S” kıvrımları, sütun kaideleri ve volüt başlıkları yüzyılın ilk yarısında, en üst düzey Osmanlı yöneticisinin beğenisinin sınırsızlığını vurgulamaktadır. Halkın su ihtiyacını karşılayan çeşmeler konumlandıkları bölgelere göre ölçek ve bezeme açısından değişirler.

I. Mahmud’un, Lâle Devri’nin bezeme anlayışını sürdüren 1732 tarihli Meydan Çeşmesi, Boğaziçi’nin girişi ve kamusal yaşamın yoğun olduğu Tophane’de yapılmıştır. Çeşmenin dört cephesinde yer alan kitabelerde tekrarlanan övgüler, sultanı, “Memalik-i Osmaniye”nin hâkimi olarak tasvir eden dizeler, okuma bilenlere padişahı tanıtan kapsamlı metinlerdir. Osmanlı mimarisinde bu döneme özgü olmamakla birlikte yapı yüzeylerinin yoğun bezemesi padişahların kendini halka anlatma ihtiyacı duymasının sonucu olabilir mi?

mühendis ve mimarlar tarafından yapıldığını belirtmektedir. 32,5 m. yüksekliğinde 424,5 m uzunluğunda 21 gözlü kemerle suyun ihtiyaç bölgelerine dağıtıldığını aktarır. Padişah, Sadrazam, Şeyhülislam ve diğer devlet ricali 10 Ekim 1731’de yapıyı ziyaret ederek dua etmişlerdir. Taksim Maksemi’ne ve Maksem’den 40 çeşmeye dağıtılan su, I. Mahmud tarafından annesi Saliha Sultan adına yapılmış vakıf eseridir. 46. 300.000 akçeye mal olan eserle Darüssaade Ağası Beşir Ağa’nın Fındıklı Emir İmam Mahallesindeki Çeşmesi, Tevki-î Ahmet Paşa’nın Kaganî, İsmail Paşa’nın Tepebaşı mahallelerindeki çeşmeleri dâhil kırk çeşmeye suyun dağıtıldığını belirtmektedir (Subhî Mehmed Efendi, 2007, s. 166-169).

I. Mahmud'un kültürel duyarlılığı ve banilik faaliyetlerinin etkileyici örnekleri 1739-1742'ye tarihlenen ve Barok-Rokoko üsluplarının en güzel örnekleri Ayasofya'yı külliye dönüştüren yapılardır. Sultan'ın Ayasofya'ya gösterdiği ilginin nedeni çağdaş kaynaklarda Fatih Sultan Mehmed'ten sonraki bakımsızlığına atfedilir.¹⁴¹ Osmanlı hanedanının ikametgâhı Topkapı Sarayı'nın karşısına konumlanan yapıya I. Mahmud, fakirlerin yararlanması için İmarek, öğrenci ve ulemanın eğitim ihtiyacını karşılamaya yönelik Kütüphane ve Sıbyan Mektebi, cami'nin avlusuna şadırvan ekleterek yapıyı döneminin kültür merkezine dönüştürmüştür.

Ayasofya'ya eklenen yapıları sıklıkla ziyaret ettiği çağdaş kaynaklardan¹⁴² anlaşılan sultanın kullandığı "Hümayun Kapısı" Osmanlı üst kimliği ve mimari beğenileri arasında ilişki kurmamızı sağlayacak veriler sunar. Mimar Sinan ve haleflerinin oluşturduğu iki yüzlük klasizmden iz taşımayan kapının tüm referansları Barok ve Rokokonun abartılı ifadeleriyle bezelidir. İmarek kapısına eklenen üç kapıdan sadece sultan için tasarlanan kapının "Batı" referanslı olması ve Vakanüvis Mehmet Suphî Efendi'nin sultanın kapıyı gördüğünde yaşadığı hayranlığın tasviri¹⁴³ böyle bir nitelemeyi gerekli kılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti dışında bulunan sınırlardan gelen sanat üsluplarının heyecanla karşılandığı XVIII. yüzyıl, "kadınlar çağı" veya "felaketler çağı" kavramlarıyla tanımlanan XVII. yüzyıla kıyasla güçlü sultanların (III. Ahmed, I. Mahmud, III. Mustafa, III. Selim) yönetimine sahne olmuştur. I. Ahmed'in "selâtin" camisinden yaklaşık 140 yıl sonra yapılan Nur-u Osmaniye Cami, sultanın güçlü

¹⁴¹ Ayasofya'nın Kuzeydoğu kapısına nakş edilen dört satırlık kitabesinde Nimet Efendi, I. Mahmud'un Ayasofya'ya gösterdiği ilgiye değinmektedir. "...*Husûsan ahd-i Fatih'den beri bu hayr-ı vâlâya. Muvaffak olmamış es'l'afi, şâhândan beri amma. Meğer merhûn imiş vakt-i hümayun cihân-bâne. Ki yapı böyle bir darü'n-ni'âm şahin-şeh-i dâna. Zehî daru'n-ni'âm-kim kâşesuyı matbah-ı cûdını. Sezadır olsa Keykâvus u Hüsvrev dâver-i Dârâ. Mahallinde hele bir bi bedel hayr-ı cezil oldu... 1155*" (Akgündüz ve diğerleri, 2005, s. 452).

¹⁴² Ayasofya Cami'ni I. Mahmud'un çeşitli vesilerle ziyaret ettiği dönem vakanüvisleri Şem'dânizade Fındıklılı Süleyman Efendi, Mehmet Suphî Efendi ve İzzî Süleyman Efendi'nin eserlerinde belirtilmektedir.

¹⁴³ I. Mahmud'un Ayasofya İmareti'ne gidişi ve Vakanüvis Mehmet Subhî Efendi'nin aktarımları için bkz: s. 83.

dönüşünün simgesi olarak görülmektedir (Peker, 2017, s. 177). Yüzyılda başka bir örneği olmayan cami ve ek yapıları bezeme ve biçim özellikleriyle klasik Osmanlı yapılarından farklıdır. Artan kıtalararası etkileşimin görsel ifadesi (Barok, Rokoko), aynı zamanda yoğun islami göndermelerle (Kur'ân, hadis, peygamber isimleri) çok kültürlü-kozmopolit imparatorluğun farklı kültürel birikimleri dönüştürülebilen, bağdaştırabilen somut ifadesidir. Yapının ek binalarını oluşturan kütüphane, Çeşme-sebil ve diğer tamamlayıcı yapıların üslubu cami ile benzerdir. I. Mahmud'un kişiliği ve dönemin zihniyet algısı açısından Nuruosmaniye Camisi önemli ipuçlar sunar.

XVIII. yüzyılda İstanbul'da bulunan J. Dallaway (1797, s. 62) I. Mahmud'un kiliseye benzeyen cami yapmak istediğini yazar. Ayasofya'ya eklenen yapılar, Nuruosmaniye ve ek yapılarının biçimsel özellikleri, klasik Osmanlı ve Batılı formların bağdaştırıldığı yeni yapılar, I. Mahmud'un haleflerince tekrarlanmıştır. III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim'in iktidarlarında dini ve sivil yapılarda bu dönemde başlayan Barok ve Rokoko etkiler ağırlık kazanarak kullanılmaya devam edilmiştir.

I. Mahmud'un banilik faaliyetlerini kendinden önce ve sonraki Osmanlı hükümdarlarından farklı kılan özelliği, eğitim kurumu olarak tasarlanan kütüphanelerdir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Köprülü Kütüphanesi (1661-1676) ile başlayan müstakil kütüphane yapıları, I. Mahmud'un yirmi dört yıllık iktidarında sultan, üst düzey devlet yöneticileri ve ulemadan kişilerin inşa ettiği on dört eğitim yapısı, XVIII. yüzyılı diğer dönemlerden farklı kılar. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Köprülü Mehmet Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa ve Şeyhülislam Fezullah Efendi Kütüphanesi, III. Ahmed ve I. Mahmud'un iktidarlarında kurulan yirmi kütüphanenin erken örnekleridir.

XVIII. yüzyılda inşa edilen külliyelerde medresenin yerini alan kütüphanelerin önemli bölümü Ayasofya'dan Edirnekapı'ya uzanan bölgede kurulmuştur. Mimarisi ve inşa malzemesi bağlı buldukları külliyelere göre değişmektedir. Kitapları nemden korumak için zemin kat üzerine konumlandırılmış okuma salonu ve kitaplık bölümleri kütüphane mimarisi için standart bir uygulama olduğu söylenebilir. İstanbul'da sürekli tekrarlanan yangınlara karşı pratik bir çözüm olarak inşa malzemesi genellikle taş-tuğla

almaşıklıdır. Banilerin ekonomik gücüne bağlı olarak örneğin Nuruosmaniye’de mermer, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi’nde taş-tuğla kullanıldığı görülmektedir.

Kütüphane yapılarının mimari biçimlenmesinde 1742 tarihli Fatih Camii I. Mahmud Kütüphanesi’nin önemli bir eşik olduğu takip eden kütüphane binalarının planından anlaşılmaktadır. Bodrum kat üzerine inşa edilen Fatih Kütüphanesi’nin dört destekli, kare mekânlı ve kubbeli plan şeması Ragıp Paşa Kütüphanesi (1762), Murat Molla Kütüphanesi (1765), inşa malzemesi olarak Hamidiye Kütüphanesi (1780) eğitim yapılarında küçük değişikliklerle tekrarlanmıştır. Adı geçen yapılarda XVIII. yüzyıl mimarisinden esinlenmeler bulunmakla birlikte genellikle sade görünümlü dış cepheleri, taş-tuğla almaşıklı ve kirpi saçaklarla klasik mimari anlayışa uyarlar.

Bununla birlikte yüzyılın cami, çeşme-sebil, imaret, şadırvan örneklerinde olduğu gibi özellikle iç bölümlerinde sütun başlıkları ve bezeme anlayışında farklı uygulamalara gidildiği görülmektedir. Ayasofya, Fatih, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), Ragıp Paşa Kütüphanelerinde banilerin isteklerine bağlanabilecek batılı motiflerin kullanımı maden şebekelerde, kemerlerde devrin yaygın bezeme repertuarına dâhil edilen “C” “S” motifleri, sütun başlıklarında volüt, deniztarağı motifi ve akantüs yapraklarının yaygın kullanımına rastlanmaktadır.

İncelenen kütüphane yapıları arasında plan özellikleriyle “Batı” etkilerinin hissedildiği iki yapı Atıf Efendi Kütüphanesi (1741) ve Nuruosmaniye Kütüphanesi’dir (1749-1755). İlk kütüphane yapısı Pienza Katedrali’ne (1459-1464) plan olarak benzer ama uygulamada farklılıklar gösterir. Yapının mimarı Atıf Efendi Kütüphanesi’nde merkezi kubbeden vazgeçmeyerek kubbe altında dolaşım alanı bırakmıştır. Tipolojik özellikleri bakımından daha ileri uygulama örneği olan Nuruosmaniye Kütüphanesi, külliyenin ek yapılarıyla birlikte “Batı” referanslı mimari dönüşümün çarpıcı örneğidir. S. Carlo all Quattro Fontane Kilisesi’nin (1634-1682) mekân anlayışı ile kütüphanenin okuma salonunda alanın sütunlarla çevrelenmesi ve hafız-ı kütüb bölümünün dikdörtgen uygulaması kilise ile birebir örtüşmektedir.

Mimari açıdan nispeten yeni olan kütüphanelerin XVIII. yüzyılda sayılarının artması önemli bir sorudur. İncelenen kütüphanelerin konumları ve banileri düşünüldüğünde eğitim tedrisatının yaygın olduğu kurumlarda ulema, öğrenci ve kitapları korumaya yönelik gereksinimlerin sonucu olduğu söylenebilir. Ayasofya, Fatih ve Galatasaray Ocağı kütüphaneleri bu amaçlarla örtüşen yapılardır. I. Mahmud'un eğitim yapıları için çağdaş kaynaklarda eğitim ve kitapları koruma ihtiyacına vurgu yapılmaktadır. I. Mahmud'un önemli kamusal alanlara yaptığı kütüphanelerin geniş halk kitlerine yönelik olduğu personel rejimi, vakf edilen mülkler ve işleyişlerinden anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında kitap koleksiyonlarını koruma merakı önemli devlet adamlarını kütüphane kurmaya teşvik etmiştir. Köprülü Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi yüzyılın ilk yarısında banilik ve yönetimdeki etkinlikleriyle zaman zaman padişahların bir adım önünde bulunan bu kişilerin duyarlılıklarına, kitablara olan ilgilerine bağlanabilir.

Sultan I. Mahmud'un baniliğini yaptığı Ayasofya Kütüphanesi (1740), Fatih Cami Kütüphanesi (1742), Nuruosmaniye Kütüphanesi (1749-1755), Galatasaray Mektebi Kütüphanesi (1753) yapılarına düşülen tarih manzumelerinde “yeni” oldukları dönemin diğer yapılarının kitabelerinde olduğu gibi “nev icâd”, “nev-peyda”, “nev-abad” sıfatlarıyla vurgulanmıştır. Şair ve vakanüvislerin hiçbiri “yeni” olanın ne olduğu veya kaynağı ile ilgili bilgi vermemektedir. Yapılar ve sultanın kişiliği karşısında duyulan hayranlığın dile getirildiği metinlerden dönemin mimari veya bezeme anlayışı hakkında bilgi edinmek güçtür. Buna karşın metinler, banilerin yeni biçim ve motifleri onayladıkları, sık sık ziyaret edilen yapılardan örneğin Ayasofya İmaretini ve Nuruosmaniye Kütüphanesinin “Hümayun” kapılarının tasarımından anlaşılmaktadır.

I. Mahmud'un baniliğini yaptığı dört kütüphane yapısı ve yazılan manzum eserler arasında kurulmak istenen mimari ilişkide somut veriler bilinen bazı tasvirlerle sınırlıdır. Ayasofya Kütüphanesi'ne düşülen dokuz manzum eser aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun unuttuğu zafer ve kahramanlık anılarını yapı cephelerinde canlandırma çabası izlenimi verir. Kütüphanenin, hazine-i kütüb kapısına nakş edilen isimsiz yedi beyitlik manzumede “Muzaffer ordu”, “Parlayan Kılıç” gibi göndermeler

kalıcı hiçbir zaferin yaşanmadığı, Osmanlı İmparatorlarının İstanbul dışına çıkmadığı dönemde sultanları etkilemeye abartılı ifadelerdir. Manzum eserlerin tamamının içerik bakımından benzer olmasında şairlerin devlet görevlilerinden oluşmasının etkili olduğu söylenebilir. Araştırmada bulmayı umduğumuza ulaşmış değiliz. Buna rağmen Ayasofya, Fatih, Galatasaray ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri'nin genellikle “inam” için yazıldığı izlenimi bırakan on beş manzum şiiri, Osmanlı aydın sınıfının devlet yöneticilerinin yapılarına ilgi (Sultan, Sadrazam, Vezir) ilgiyi aktarma ve tanımlamada kullandıkları söz dağarcığı açısından kayda değerdir.

KAYNAKÇA

Açıköz, Ö. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar*. Ankara: Lotus Yayınevi.

Adıvar, A. A. (1944). *Tarih Boyunca İlim ve Din*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Ahmet Vâsıf (1246). *Vâsıf Tarihi*. Kâhire: Bulak Matbaası.

Afyoncu, E. (2007). *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Akar, A. (2006). Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma. *Vakıflar Dergisi*, (11), 277-290.

Akgündüz, A. (2002). Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri. H. C. Güzel., K. Çiçek ve diğerleri (Edi.). *Türkler* (s. 447-460). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Akgündüz, A., Öztürt, S., Baş., Y. (2005). *Üç Devirde Bir Mabet: Ayasofya*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Akgündüz, A. (2016). *III. Ahmet, I. Mahmud ve II. Mahmud Devri Kanunnameleri (1703-1839)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Aktepe, M. (1953). Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle. *Tarih Dergisi*, 4 (7), 85-126.

Aktepe, M. (1955). Mahmud I. A. Adıvar., R. Arat. ve diğerleri (Haz.). *İslam Ansiklopedisi*. (c. 69, s. 158-165). İstanbul: Maarif Basımevi.

Aktepe, M. (1958a). *Patrona İsyanı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Aktepe, M. (1958b). XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dair Bazı Vesikalar. *Tarih Dergisi*, 9 (13), s. 1-30.

Altan, K. (1935). Ayasofya Etrafında Türk San'at Ekleri. *Arkitekt*, 09 (57), s. 264-267.

Altınay, A. R. (1930). *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Altınay, A. R. (1931). *Eski İstanbul*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

Altınay, A. R. (1932a). *Fransız Müverrihleri*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

Altınay, A. R. (1932b). *Osmanlı Devrinde Zorbalar*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

Altınay, A. R. (2003). *Âlimler ve Sanatkârlar*. (N. Yılmaz, Haz.). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.

Altınay, A. R. (2011). *Lale Devri (1718-1730)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Altındal, M. (1999). *Osmanlı'da Harem*. İstanbul: Akdeniz Yayıncılık.

Andrews, W. G. (2000). *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*. (T. Güney. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Araç, Ü. (2015). *Saray'dan Otağ'a: Dâmâd İbrâhim Paşa'nın Bânîlik ve Hâmîliği (1718-1730)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Arel, A. (1975). *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*. İstanbul: İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

Argıt, İ. B. (2017). *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18.yüzyıl*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Arık, R. (1999). Osmanlı Sanatında Duvar Resimleri. G. Eren (Edi.). *Osmanlı 11* (s. 423). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Artan, T. (1989). *Architecture As a Theatre Of Life: Profile Of The Eighteenth Century Bosphorus*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Massachusetts Institute Of Technology, ABD.

Artan, T. (1994a). Beşiktaş. N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu ve Diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 2, s. 162-163). İstanbul: Ana Basım A.Ş.

Artan, T. (1994a). Beşiktaş Sarayı. N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu ve Diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 2, s. 171-173). İstanbul: Ana Basım A.Ş.

Aslanapa, O. (2004). *Osmanlı Devri Mimarîsi*. İstanbul: Anka Basım.

Atasoy, N. (2002). *Hasbahçe Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*. İstanbul: Mas Matbaacılık A.Ş.

Avcıoğlu, A. (2012). Turguerie ve Temsil Politikası, 1728-1876. (R. Akman, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Aynur, H. (2014). Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan Sempozyumu (c. 2). Edebiyat ve Tasavvuf Kütüphanecilik ve Arşivcilik. A. Aynur, B. Aydın ve diğerleri (Haz.). *I. Mahmud'un (öl. 1754) Kütüphaneleri ve Tarih Manzumeleri* (s. 681-734). İstanbul: Ülke Kitapları.

Aydın, H. (2007). *Sultanların Silahları*. İstanbul: Mas Matbaacılık A.Ş.

Aydiner, M. (2007). *Vak'anüvis Subhî Mehmet Efendi Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*. E. Özvar (Ed.). İstanbul: Kitabevi. 353.

Ayverdi, E. H. (1953). *Fatih Devri Mimarsîsi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.

Ayverdi, E. H. (1973). *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri (1451-1481) (c. III)*. İstanbul: Baha Matbaası.

Ayvansarâyî, H. F. (1985). *Mecmuâ-i Tevârih*. (F. Ç. Derin., V. Çabuk, Haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Ayvansarâyî, H. F. (1987). *Hadikatü'l-Cevami'*. (c. 1). (İ. Erzi, Haz.). İstanbul: Tercüman Tesisleri.

Ayvansarâyî, H. F. (2001). *Hadikatü'l-Cevami'*. (A. N. Galitekin, Haz.). İstanbul: İşaret Yayınları.

Bağcı, S., Çağman, F., Renda, G., Tanındı, Z. (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Bakır, B. (2003). *Mimaride Rönesans ve Barok*. Ankara: Nobel Basımevi.

Balcı, P. (1975). *Eski İstanbul Evleri ve Boğaziçi Yalıları*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.

Barbır, K. K., B. Tezcan. (2012). *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*. (Z. N. Yelçe, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Barış, İ. (2002). *Osmanlı Padişahlarının Yaşamlarından Kesitler, Hastalıkları ve Ölüm Sebepleri*. Ankara: Bilimsel Tıp Yayınevi.

Barışta, H. Ö. (2002). Başkent İstanbul'dan Örnekleriyle Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Çeşmeleri. H. C. Güzel, K. Çiçek ve diğerleri (Edi.). *Türkler* (c. 11, s. 242-251). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Batur, A. (2000). Raimondo D'Aronco'nun İstanbul'daki Restorasyon Çalışmaları Bir Örnek uygulama: Ayasofya Şadırvanı Restorasyonu. *Semra Ögel'le Armağan mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları* (s. 71-85). İstanbul: Ege Yayınları.

Bayhan, A. A. (2001). Osmanlı Eğitim Müesseselerine Kahire'den İki Örnek: Süleyman Paşa ve Sultan I. Mahmud Medreseleri. (H. Y. Nuhoglu, Der.). *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim* (s. 45-56). İstanbul: İrcica.

Baykal, B. S. (1962). *Destari Salih Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Bamevi.

Belge, M. (2005). *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Belin, M. B. (1931). *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*. (M. Ziya, Çev.). İstanbul: Devlet Matbaası.

Berkes, N. (1965). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. İstanbul: Yön Yayınları.

Berkes, N. (1973). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi yayınları Özel Dizi: 13.

Berkes, N. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bilecik, G. (1998). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hanlarının Cephe Kuruluşları*. Yayımlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Bingöl, İ. (1999). *Osmanlı Padişahları*. Ankara: Gözde Matbaası.

Boppe, A. (1911). *Les Peintres Du Bosphore Au Dix- Huitième Siecle*. Paris: Librairie Hachette Et C.

Boyar, E., Fleet, K. (2010). *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*. (S. Çağlayan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Braudel, F. (1990). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. (c. 2). (M. A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık.

- Budak, A. (2006). *18. Yüzyıl Tarihi Yarımada (Eminönü-Fatih) Kütüphane Yapıları Koruma Sorunları ve Önerileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Budak, A. (2014a). Kutsal Mabedin Gölgesinde Doymak: Ayasofya İmaretı. *TTK Höyük Dergisi*, s. (7), 67-79.
- Budak, A. (2014b). *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- Can, S., Altunbaş, E. Y. (2015). Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi ve Geçirdiği Onarımlar. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (35), 181-222.
- Cerası, M. M. (1999a). *Osmanlı Kenti*. (A. Ataöv. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cerası, M. (1999b). *Tarihselcilik ve Osmanlı Mimarisinde Yaratıcı Yenilikçilik 1720-1820*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Cerası, M. M. (2006). 18. Yüzyıl Osmanlı Kenti. *Cogito*, 19(9), s. 201-215.
- Cezar, M. (1995). *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*. İstanbul: Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları.
- Cezar, M. (1998). Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı. Y. Demiriz., N. Atasoy., G. Erol., Erkman ve diğerleri (Edi.). *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı* (s. 43- 65). İstanbul: Sanat Tarihi Yayınları: 3.
- Cezar, M. (2002). *Osmanlı Başkenti İstanbul*. İstanbul: Ekav Vakfı Yayınları.
- Cezar, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*. (c. IV). Ankara: Türk Tarih Kurumu Baımevi.
- Cunbur, M. (1957). Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 6 (4), 9.

- Cunbur, M. (1959). Yeni Cami Kütüphanesi Kurulurken. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 8 (3-4), 3-5.
- Cunbur, M. (1962). Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 11 (1-2). 1-19.
- Cunbur, M. (1963). Ragıp Paşa Kütüphanesi Hakkında Yabancıların Görüşleri. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülten*, 11 (1-2), 129-133.
- Cunbur, M. (1966). Tarihimizde Anadolu'da Kütüphane Kurma Çabaları. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülten*, 15 (3), 129-133.
- Cunbur, M. (1969). Kütüphanelerle İlgili Destanlar. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 18 (2), 113-116.
- Craven, E. (1939). *1786'da Türkiye*. (R. E. Koçu, Çev.). Ankara: Sertel Matbaası.
- Çağman, F., Tanındı, Z. (1984). *Padişah Portreleri*. İstanbul: YKY.
- Çakmakçioğlu, S. (2008). *Koçi Bey Risaleleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çeçen, K. (1992a). Taksim Maksemi: Osmanlılarda Su Dağıtımına Bir Örnek. K. Çeçen (Edi.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi* (s. 73-86). İstanbul: Omaş Ofset A. Ş.
- Çeçen, K. (1992b). *İstanbul'un Vakıf Sularından Taksim ve Hamidiye Suları*. İstanbul: Turgut Ofset.
- Çeçen, K. (1999). *Osmanlı'nın İstanbul Dönemi Suyolları*. C. Kolay (Haz.). İstanbul: Omaş Ofset A. Ş.
- Çelebioğlu, Â. (t.y). *Ramazannâme*. (Â. Çelebioğlu, Haz.). İstanbul: Kervan Kitapçılık A.Ş.
- Çetintaş, S. (2011). *İstanbul ve Mimari Yazıları*. (İ. Dervişoğlu, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çiğdem, A. (1993). *Siyaset Bilimine Giriş*. İstanbul: Der Yayınları.

- Çiğdem, A. (1997). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- D'Ohsson, İ. M. (t. y). *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler* (Z. Yüksel, Çev.). İstanbul: Kervan Kitapçılık A.Ş.
- Dağlı, M. Y. (1948). *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları*. İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu.
- Dallaway, J. (1797). *Constantinople Ancient and Modern*. (T. Bensley, Yay.). London.
- Davison, H. R. (1997). *Osmanlı'da Batı Tesiri*. (D. M. Burak, Çev.). Adana: İletişim Yayınları.
- Denel, S. (1982). *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Aralıklı Yayınlar Dizisi.
- Dervişoğlu, M. F. (2015). *Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Doğan, M. N. (1997). *Lâle Devri Şairi Şeyhülislâm Es'ad ve Dîvânı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Doğan, Ö. (2013). Fatih Camii ve Sultan I. Mahmud Kütüphanesi 2007-2012 Onarımı Bezeme Araştırma ve Uygulamaları. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, (7), 21-36.
- Doğan, S. (2011). *Ayasofya ve Fossati Kardeşler (1874-1858)*. (N. Başgelen, Edi.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Duran, T. (1999). *Padişah Portreleri*. İstanbul: İstanbul Araştırma Merkezi.
- Egemen, A. (1993). *İstanbul'un Çeşme ve Sebiller*. İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Eldem, S. H. (1977). *Sa'dabad*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 292.
- Eldem, S.H. (1979). *Boğaziçi Anıları*. İstanbul: Aletaş-Alarko Yayınları.
- Emsen, Ş. (1960). Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 9 (1-2). 14-35.
- Erimtan, C. (2008). *Ottomans Looking West?*. Tauris Academic Studies: London-New York.

- Erkılıç, M. B. (1999). Boğaziçi'ndeki Meskenlerin Şiirselliği. G. Eren (Edi.). *Osmanlı 10* (50- 51). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erünsal, E. İ. (1988). *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kurluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Erünsal, E. İ. (1991). *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 22.
- Erünsal, E. İ. (1997). Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi İstanbul'un Fethinden (1453) Bağımsız Kütüphanelerin Ortaya Çıkışına Kadar. *Belleten*, LX, (227), 93-125. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erünsal, E.İ. (2015). *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Erzen, J. N. (1999). Osmanlı Estetiği. G. Eren (Edi.). *Osmanlı 10* (s. 39-48). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Eyice, S. (1993). Ayasofya. N. A. Akbayan., E. Işın ve Diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 1, s. 446-464). İstanbul: Ana Basım A. Ş.
- Eyice, S. (1996). Cağaloğlu Hamamı. N. A. Akbayan., E. Işın ve Diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 2, s. 371-372). İstanbul: Ana Basım A. Ş.
- FaroQhi, S. (2003). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (G. Çağalı ve Ö. Türesay. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2005). *Osmanlı Kültür ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Finkel, C. (2007). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*. (Z. Kılıç. Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Freely, J. (2000). *Osmanlı Sarayı Bir Hanedanlığın Öyküsü*. (A. Çetin, Çev.). (2. bs). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Germaner, S. (1996). *XVIII. Yüzyıl Avrupa Resmi Anlatımı Biçimlendiren etmenler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Goodwin, G. (2012). *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*. (M. Günay, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Goytisolo, J. (2018). *Osmanlı'nın İstanbulu*. (N. G. Işık, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Göçek, F. M. (1999). *Rise Of The Bourgeoisie, Demise Of Empire*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Gününç, F. (2007). *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihinde Fatih Külliyesi-1*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları.
- Gürer, S. (2013). *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Glück, H. (1968). 16-18. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi. (C. Köprülü, Çev.). *Belleten*, XXXII (125), 355-380. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hamadeh, S. (2010). *Şehr-i Sefa*. (İ. Güzel, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hammer, J. V. (2011). *İstanbul ve Boğaziçi*. (S. Özkan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hathaway, J. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma* (D. Berktay, Çev.). İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Hayta, N., Ünal, U. (2003). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Hellier, C. (1994). *Boğazın Güzellikleri: İstanbul'un Sarayları ve Evleri*. Londra: Tauris Parke Kitapları.
- Hisar, A. S. (1954). *Boğaziçi Yalıları*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- İhsanoğlu, E., Kaçar, M. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihi. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Edi.). *Türkler*. (c. 11, s. 156). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- İnalcık, H. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2017a). *Has-bağçede'ays u tarab (Nedimler Şairler Mutribler)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2017b). *Osmanlı ve Avrupa (Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri)*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- İnankur, Z., Germaner, S. (2002). *Oryantalistlerin İstanbul'u*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnciciyan, P. Ğ. (1956). *XVIII. Asırda İstanbul*. (H. D. Andreasyan. Çev.). İstanbul: İstanbul Matbaası.
- İnciciyan, G. V. (2018). *Boğaziçi Sayfıyeleri*. (Z. Derhayr, Çev.). İstanbul: Melisa Matbaacılık.
- İrepoğlu, G. (2017). *Lale*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İsfendiyaroğlu, F. (1952). *Galatasaray Tarihi*. (c. 1). İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- İskender, P. (1994). Nedim. N. Sakaoğlu, M. B. Tanman ve A. Batur (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (s. 60). İstanbul: Ana Basım A.Ş.
- İzzî Süleyman Efendi. (2019). *İzzî Tarihi*. (Yımazer, Z, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Jorga, N. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (c. 4). (N. Epçeli, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kafadar, C. (2005). Dünya Tarihçiliğinde Yeni Gelişmeler ve Osmanlı Tarihçiliği. N. Çakır (Haz.). *Osmanlı Medeniyeti* (s. 37-63). İstanbul Klasik Yayınları.
- Kağnıcı, L. (2008). Nedim Dîvânı'nda Mimârî, Eşya ve Kıyafet. Yayınlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Karal, E. Z. (1940). Tanzimattan Evvel Garplılışma Hareketleri. *Tanzimat I* (s. 13-30). İstanbul: Maarif Matbaası.

- Kargı, H. (1994). Mahmud I Çeşmesi. N. A. Akbayar., E. Işın., N. Sakaoğlu ve diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (s. 253). İstanbul: Ana Basım A.Ş.
- Karpat, H. K. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi* (A. Z. Durukan ve K. Durukan. Çev.). Ankara: İmge Kitapevi.
- Karpat, H. K. (2003). Comments on Contributions and the Borderlands. H. K. Karpat, R. W. Zens (Edi). *Ottoman Borderlands* (s. 1-14). Madison: Publications of the Center Of Turkish Studies.
- Karpat, H. K. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* (D. Özdemir, Çev.). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Kartal, Y. (2004). *İstanbul'da Etkin Bir Bani Ailesi: Köprülüler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Kennedy, P. (2001). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kırpık, C. (2016). *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş.
- Kleinbauer, W. E., White, A., Matthews, H. (2004). *Ayasofya*. (H. Cingi, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kocatürk, V. M. (1957). *Osmanlı Padişahları*. Ankara: Kültür Matbaası.
- Koç, H. (1994). Nuruosmaniye Kütüphanesi. N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu ve Diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 6, s. 104). İstanbul: Ana Basım A.Ş.
- Koçu, R. E. (1948). Ayasofya Kütüphanesi. *İstanbul Ansiklopedisi* (c. 3, s. 877-878). İstanbul: Tan Matbaası.
- Koçu, R. E. (1981). *Osmanlı Padişahları*. İstanbul: Ana Yayınevi.
- Koçu, R. E. (2003). *Osmanlı Tarihinin Panoraması*. İstanbul: Doğan Kitapçılık A. Ş.
- Köker, L. (1993). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuban, D. (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: Pulhan Matbaası.

- Kuban, D. (1982). *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kuban, D. (1994). Nuruosmaniye Külliyesi. N. Akbayan, E. Işın, N. Sakaoglu ve Diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 6, s. 100-104). İstanbul: Ana Basım A.Ş.
- Kuban, D. (1996). *İstanbul Bir Kent Tarihi* (Z. Rona. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 98.
- Kuban, D. (2006). İstanbul Kültürünün Toplumsal Altyapısı Üzerine Gözlemler. T. M. Eren (Edi.). *Türk Kültürü ve Kimliği* (s. 126-135). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın.
- Kubilay, A. Y. (1998). *XVIII. ve XIX. Yüzyıl İstanbul Kütüphanelerinin Mimarisi*, Yayınlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Kutluer, İ. (1985). *Modern Bilimin Arkaplanı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kühnel, E. (1952). *Doğu İslam Memleketlerinde Minyatür*. (S. K. Yetkin ve M. Özgü, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lamartine, D. A. (2008). *Osmanlı Tarihi* (S. Bayram, Çev.). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Levend, A. S. (t.y). *Divan Edebiyatı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Lewis, B. (1972). *İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Modernleşmesi*. Norman: Oklahoma Üniversitesi Yayını.
- Lewis, B. (2000). *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi* (İ. Durdu, Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Longino, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nu Yazan Fransız Seyyahlar 1650-1700*. (P. Hulme, Haz.). New York and London: Routledge.
- Mahir, B. (2005). *Osmanlı Minyatür Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Mantran, R. (1995). *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*. (M. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

- Mantran, R. (2015). *İstanbul Tarihi*. (T. Tunçdoğan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1983). Batıcılık. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (c. 1, s. 246). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mcgowan, B. (2004). Ayanlar Çağı 1699-1812. H. İnalcık., D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (c. 2). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Meram, K. A. (2011). *Padişah Anaları ve 600 Yıl Bizi Yöneten Devşirmeler*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Moltke, H. V. (2017). *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. (H. Örs, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Montagu, L. (t. y). *Türkiye Mektupları 1717-1718*. (A. Kurutluoğlu, Çev.). İstanbul: Kervan Kitapçılık A. Ş.
- Neftçi, A. (1996). Nuruosmaniye Külliyesindeki Yazılar. S. Ögel (Edi.). *Sanat Tarihi Defterleri: 1* (s. 7-34). İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını.
- Ocakcan, T. K. (2013a). Sultan I. Mahmud Kütüphanesi 2007-2012 Restorasyonu. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, (7). 131-143.
- Ocakcan, T. K. (2013b). *18. Yüzyıl Osmanlı Kütüphanelerinin Yapım Teknikleri ve I. Mahmud Kütüphanesi Restorasyon Uygulaması Üzerine Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Okay, O. (2005). Osmanlı Edebiyatında Batılılaşma. C. Çakır (Haz.). *Osmanlı medeniyeti* (s. 243-258). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Olivier, A. (1991). *Türkiye Seyahatnamesi*. (O. Gökmen, Çev.). İstanbul: Tifdruk Matbaacılık Sanayi A.Ş.
- Olivier, A. (2007). *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*. A. Kaplan (Haz.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2006). *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Ortaylı, İ. (2007a). *Avrupa ve Biz*. Ankara: Turhan Kitapevi.
- Ortaylı, İ. (2007b). *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar.
- Ödekan, A. (1994). Tophane Çeşmesi. N. A. Akbayar, E. Işın., N. Sakaoğlu ve diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (s. 276-277). İstanbul: Ana Basım A.Ş.
- Ögel, S. (1996). Nuruosmaniye Külliyesi Dekorundaki Sütunlar. E. Ögel (Haz.). *Sanat Tarihi Defterleri 1* (s. 35-54). İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 4.
- Ögel, S. (1999). 18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Taş Üzerinde Cennet İmgeleri. E. Ögel (Edi.). *Sanat Tarihi Defterleri: 3* (s. 73-80). İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Yayını: 6.
- Önal, A. (2006). *18. Yüzyıla Âit Buyruldu Mecmuası (Türk Tarih Kurumu Y. 70-Değerlendirme, Transkripsiyon)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Önkal, H. (2017). *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 486.
- Öney, G. (1993). *Türk Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Öney, G. (2006). Türk Mimarisinde Çini: 13.-17. yüzyıllar. T. M. Eren (Edi.). *Türk Kültürü ve Kimliği* (s. 100-125). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını.
- Öngül, A. (1994). Tarih-i Câmi-i Nuruosmânî. *Vakıflar Dergisi*, XXIV, s. 127-146.
- Özcan, A. (2017). *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları III*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özer, F. (1999). The Impact of Tulips on Ottoman Art and Society. S. Ögel (Edi.). *Sanat Tarihi Defterleri: 3* (s. 7-34). İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Yayını: 6.
- Özer, F. (2012). 18. Yüzyılın Yaratıcı Osmanlı Mimarlığı. S. Ögel., T. Saner (Haz.). *Sanat Tarihi Defterleri 15* (s. 1-10). İstanbul: Ege Yayınları.
- Özhasta, S. (2019). *Osmanlı Mimarlığında Bir Bani: Çorlulu Ali Paşa ve Eserleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya
- Özkaya, Y. (2008). *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Öztekin, Ö. (2006). *Divanlardan Yansıyan Görüntüler*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Öztuna, Y. (1974). Mahmud I. *Türk Musikisi Ansiklopedisi II* (c. 2). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Öztuna, Y. (1988). *Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Öztuna, Y. (1996). *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*. (c. 2.). Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, N. (2002). Osmanlı Döneminde Vakıflar. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Edi.). *Türkler* (s. 433-446). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Pala, İ. (2005). *Şiirin Sultanları*. İstanbul: Asya Finans Kültür Yayınları.
- Palmer, A. (2002). *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*. (B. Ç. Dişbudak. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pardoe, M. (1838). *Boğaz'ın Güzellikleri*. London: George Virtue, 26, IVY, LANE.
- Peker, A. U. (2005). Return Of Sultan: Nuruosmânîye Mosque and the Istanbul Bedestân. *Published by Edizioni Plus: Pisa University Press*. s. 139-157.
- Peker, A. U. (2017). 'Osmanlı Üst Kimliği' ile Sanat ve Mimarlık Alanında Özümleme. A. P. Ş. Tekinalp, M. F. Müderrisoğlu ve Ü. Araç (Edi.). *Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları*, 'Prof. Dr. Filiz Yenişehiroğlu'na Armağan' s. (175-179). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Penzer, N. M. (1965). *Harem*. London: Spring Books.
- Pilehvarian, N., Urfaloğlu, N., Yazıcıoğlu, L. (2000). *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*. İstanbul: Yem Yayın.
- Pilehvarian, N. K. (2002). Osmanlı Çeşme Mimarisi. H. C. Güzel., K. Çiçek ve S. Koca (Edi.). *Türkler* (s. 247-251). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Rado, Ş. (1970). *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*. İstanbul: Tarih Mecmuası Yayınları.

- Renda, G. (1999). *Padişah Portreleri*. Konya: T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Renda, G. (2006). Avrupa Kültüründe Osmanlı İzleri. T. M. Eren (Edi.). *Türk Kültürü ve Kimliği* (s. 196-219). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını.
- Rüstem, Ü. (2013). *Architecture For a New Age: Imperial Ottoman Mosques in Eighteenth-Century Istanbul*, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Harvard University.
- Saner, T. (1999). Lale Devri Mimarlığında Hint Esinleri: “Çinihane”. S. Ögel (Edi.). *Sanat Tarihi Defterleri: 3* (s. 35-48). İstanbul: Ege Yayınları.
- Saner, T. (2005). Mimari Dönüşümler. S. Ögel (Edi.). *Sanat Tarihi Defterleri: 9* (79-92). İstanbul: Ege Yayınları.
- Saim, A. (1933a). *İstanbul ve Eski Eserleri*. İstanbul: Milli Mecmua Matbaası.
- Saim, A. (1933b). *İstanbul ve Eski Eserleri*. İstanbul: Milli Mecmua Matbaası.
- Sakaoğlu, N. (1994). Beşir Ağa (Hacı). N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu ve Diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 2, s. 174-175). İstanbul: Ana Basım A.Ş.
- Sakaoğlu, N. (1999a). *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1999b). *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padşahı*. İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar.
- Sakaoğlu, N., Akbayar, N. (2000). *Osmanlı Dünyasından Yansımalar*. İstanbul: Denizbank Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2007). *Osmanoğulları'nın Ünlü Kadın Sultanları*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Sakaoğlu, N. (2008). *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar.
- Sarıbay, A. Y. (1994). *Siyasal Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sertoğlu, M. (2011a). *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*. (5. Cilt). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

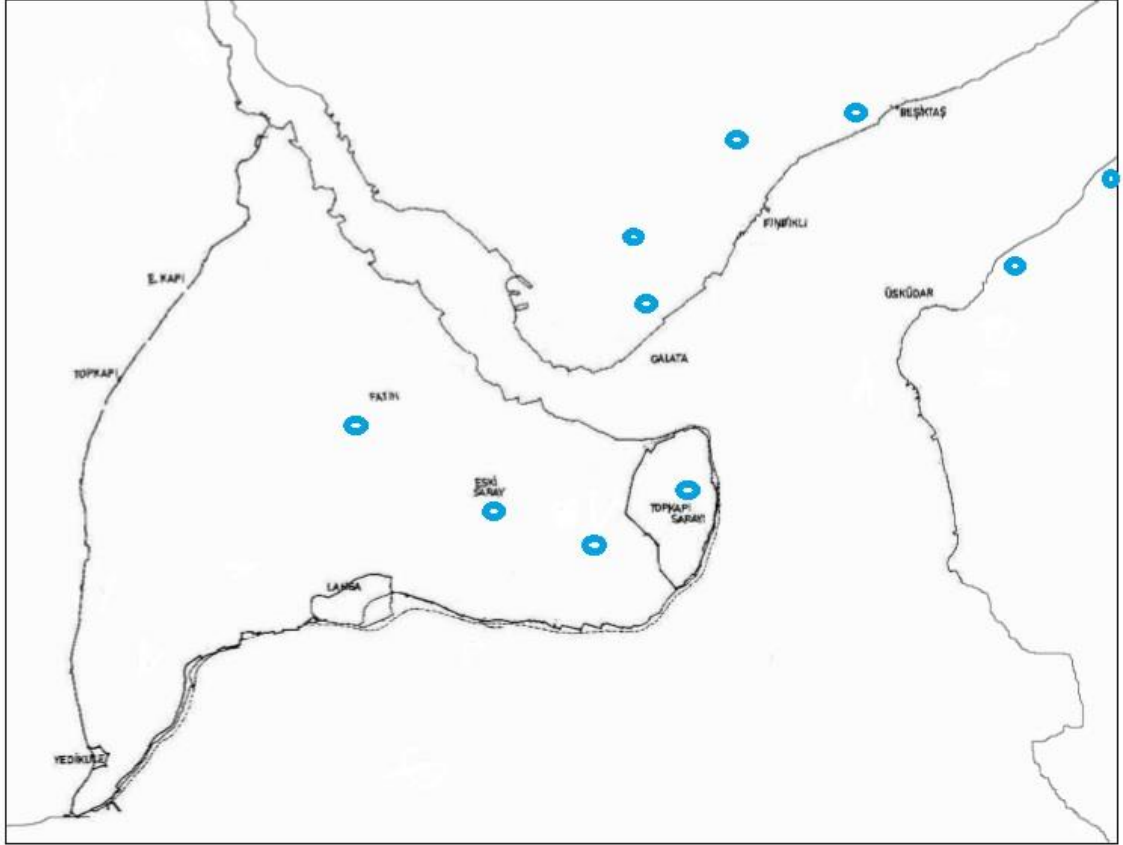
- Sertoğlu, M. (2011b). *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*. (c.5). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yaymevi.
- Sevim, A., Yücel, Y. (1992). *Türkiye Tarihi IV. Osmanlı Dönemi (1730-1781)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Solnon, J. F. (2013). *Sarık ve İstanbulun Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa: XIV.-XX. Yüzyıllarda Çatışma ve Karşılıklı Hayranlık*. (A. Berktay, Çev.). İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A. Ş.
- Soysal, Ö. (1999). *Türk Kütüphaneciliği* (c.5). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/2367.
- Sönmez, S. E. (2017). *Eskiz Defterlerimden Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Shaw, S. J. (1959). Osmanlı İmparatorluğunda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş. E. İhsanoğlu, N. Çiçek ve N. Sakaoğlu (Ed.). *Osmanlı Ansiklopedisi*. (c. 8, s. 609-628). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şahin, S. (2009). *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı III. Ahmet ve I. Mahmut Dönemi (1703-1754)*. Yayımlanmamış, Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Şehsuvaroğlu, H. (2005). *Asırlar Boyunca İstanbul Eserleri Olayları Kültürü*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A. Ş.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1976). *Mür''it-i Tevârih-I* (M. Aktepe, Yay.). İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1978). *Mür''it-i Tevârih-II. A* (M. Aktepe, Yay.). İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1980). *Mür''it-i Tevârih-II. B* (M. Aktepe, Yay.). İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Tacar, P. (2006). Türkiye'nin Avrupalılığı. T. M. Eren (Edi). *Türk Kültürü ve Kimliği* (239-258). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını.

- Tanman, M. B. (1994). Mahmud I Çeşmesi. N. A. Akbayar, E. Işın ve N. Sakaoğlu ve diğerleri (Edi.). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (s. 253). İstanbul: Ana Basım A.Ş.
- Tanıncı, Z. (1996). *Türk Minyatür Sanatı*. Ankara: Türk Matbaacılık Sanayii A. Ş.
- Tansuğ, S. (1983). *Karşıtı Aramak*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tanışık, İ. H. (1943). *İstanbul Çeşmeleri I İstanbul Ciheti*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tanışık, İ. H. (1945). *İstanbul Çeşmeleri II Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tay, L. (2014). *Dâr-üs'saâde Ağası Hacı Beşir Ağa ve Eserleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Tayla, H. (1986). Ayasofya Kütüphanesi Restorasyonu. *Taç Vakfı Dergisi*, (1), 13-16.
- Tayyâr-zâde Ahmet Atâ. (2010). *Osmanlı Saray Tarihi*. (M. Arslan, Haz.). İstanbul: Kitapevi.
- Tezcan, H. (2006). *Osmanlı Sarayının Çocukları*. İstanbul: Mas Matbaacılık A. Ş.
- Topuz, H. (2006). Osmanlı Döneminde Kültür Politikalarında Batılılaşma. T. M. Eren (Ed.). *Türk Kültürü ve Kimliği (74-97)*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Topçu, S. M. (2010). *XVII. Yüzyıl İkinci Yarısında Etkin Bir Bani Ailesi: Köprülüler*, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri
- Turan, Ş. (2014). *Türk Kültür Tarihi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Turhan, M. (1958). *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Turhan, M. (1969). *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Türkay, C. (1974a). İstanbul Kütüphaneleri. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XIII (74-76), 69-74.
- Türkay, C. (1974b). İstanbul Kütüphaneleri. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XII (69), 30-35.
- Uluçay, M. Ç. (1963). XVIII. Asırda Harem. *Tarih Dergisi*, 13 (17-18), 269-274.

- Uluçay, M. Ç. (1985). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uluçay, M. Ç. (1992). *Harem II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uluçay, M. Ç. (2012). *Sancaktan Saraya*. M.S. Koz., H. Şahin (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Unat, F. R. (1943). *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi* (F. R. Unat, Yay.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Unat, F. R. (1945). *Fatih İmareti Vakfiyesi*. (O. Ergin, Haz.). İstanbul: İstanbul Belediye Matbaası.
- Unan, F. (2003). *Kuruluşundan Günümüze Fâtiḥ Külliyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1982). Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar. (c. IV, 1.blm.). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ülgen, A. S. (1933). *İstanbul ve Eski Eserleri*. İstanbul: Millî Mecmua Matbaası.
- Ülken, H. Z. (2014). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (11. bs.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ünsal, B. (1984). Türk-Vakfi İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi. *Vakıflar Dergisi*, XVIII, 95-124.
- Ünsal, K. (2001). *Güç ve İhtişam*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Ünver, S. (1946). *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Ünver, S. Ü. (1953). *Fatih Külliyesi Cami'i*. İstanbul: Kemal Matbaası.
- Vehbi, S. (1939). *Sûrnâme*. (R. E. Koçu, Haz.). İstanbul: Osmanbey Matbaası.

- Walsh, R. (2013). *İstanbul Manzaraları*. (Ş. Türkömer, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wiener, W. M. (2001). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. (S. Ülker, Çev.). İstanbul: Yapı Kerdi Yayınlar.
- Yamanlar, A. E. (2003). *Padişahların Dilinden Osmanlı Tarihi*. Ankara: Erel Yayıncılık.
- Yaşar, A. (2016). *The Han In Eighteenth-And Early Nineteenth-Century Istanbul: A Spatial, Topographical And Social Analysis*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Yazıksız, A. N. (2012). *Kitap*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yenişehirlioğlu, F. (1983). Western Influences on Ottoman Architecture in the 18th Century. G. Heiss, G. Klingenstein (Edi.). *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch* (s. 153-178). Viyana: Verlag fur Geschichte und Politik.
- Yenişehirlioğlu, F. (1993). Sanatta Osmanlı İmparatorluğu Fransa İlişkileri. E. Eldem, S. Germaner ve Z. Rona (Haz.). *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu* (s. 57-68). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yenişehirlioğlu, F. (1999). Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı. G. Eren (Edi.). *Osmanlı 9* (s. 17-22). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2017). *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*. İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Yücebaş, H. (1960). *Şair Padişahlar*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Yücel, E. (2006). Ayasofya Onarımı ve Vakıf Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler. *Vakıflar Dergisi*, (10), 219-228.
- Yüngül, N. (1957). *Taksim Suyu Tesisleri*. İstanbul: Sular İdaresi
- Zinkeisen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*. (c. 5). (N. Epçeli, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ek 1. I. Mahmud İktidarında Yapılan Çeşmelerin Yaklaşık Konumlarını Gösteren Harita

Ek 2. I. Mahmud İktidarında İnşa Edilen Kütüphanelerin Yaklaşık Konumlarını Gösteren Harita

